

Aspecte național-culturale din istoricul românilor din
Ungaria

MARIA BERÉNYI

Aspecte național-culturale din
istoricul românilor din Ungaria

Cărțile „Dunărea“
Tankönyvkiadó, Budapesta, 1990

Publicație a Uniunii Democratice a Românilor din Ungaria

Referenți:

**LOSONCZY GYULA
RODICA CARABA-MÜLLER**

Coperta de:

MEGYERINÉ KOVÁCS KATALIN

ISBN 963 18 2591 4

© Maria Berényi, 1990

Cuprins

PREFAȚĂ 6

- Viața națională a românilor din Imperiul habsburgic și Monarhia Austro-Ungară (sec. al XIX-lea) 6**
Preparandia din Arad și rolul ei în cultura română din Banat și Ungaria 14
Moise Nicoară – luptător pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Ungaria 25
Mozaicuri istorice din viața macedo-românilor din Austro-Ungaria 65
Din istoricul Societății „Petru Maior“ din Budapesta 80
Influența ASTREI asupra culturii române din Ungaria 94

PERSONALITĂȚI MARCANTE 122

- Petru Moaler-Cîmpeanu – profesor la Academia Mihăileană 122**
Emanuil Gojdu și fundația sa 128
Alexandru Roman 124
Ioan Popovici-Desseanu 141
Iustin Popfiu 147
Iosif Vulcan 150
Fundația lui Teodor Papp 156
Activitatea chitighăzeanului Aurel Suciu în mișcarea memorandistă 161
Note 167
Bibliografie 173

Prefață

Viața națională și culturală a românilor din Imperiul habsburgic și Monarhia Austro-Ungară (sec. XIX)

Mișcarea națională și culturală a românilor din Austro-Ungaria face parte din mișcarea general-europeană, proprie tuturor popoarelor care au luptat pentru o viață națională independentă în cursul secolului al XIX-lea. În centrul și sud-estul Europei, zona în care ciocnirile de interese între marile imperii – otoman, țarist și habsburgic – devin tot mai violente, caracterul național al luptei popoarelor devine predominant. Conștiința eliberării naționale nu călăuzește activitatea doar a unor cercuri restrânse de revoluționari, ci a maselor largi populare. După 1800, în Europa Centrală și Răsăriteană, mișcarea națională – pe urmele lui Herder – se fondează pe mai multe elemente: pe descendența comună, pe tradiții, obiceiuri specifice și mai ales pe comunitatea de limbă. Acest naționalism etnic-lingvistic capătă o importanță crescândă și la românii din Imperiul habsburgic.¹

Baza ideii naționale prin iluminismul european prinde rădăcini și la românii din Austro-Ungaria. „Luminismul reprezenta o critică multilaterală a sistemului feudal, dar în fiecare stat el a căpătat caractere particulare, în funcția de condițiile economice concrete, de dezvoltarea burgheziei, de regimul politic din acel stat. În Anglia și mai ales în Franța luminismul este o expresie a cerințelor progresiste ale burgheziei. Luminismul francez are un caracter revoluționar pronunțat, își afirmă deschis simpatia pentru popor și încrederea în forțele rațiunii, atacă religia și puterea de stat, combate obscurantismul și superstițiile, luptă pentru egalitatea în drepturi între oameni

și între națiuni, militează pentru culturalizarea maselor, pentru un învățămînt de nuanță realistă în limba națională. În Germania, luminismul este mai puțin radical, este mai moderat, mai înclinat spre compromisuri, devine un compromis între teologie și naționalism... Luminismul german militează mai ales pentru culturalizarea maselor, considerînd că prin cultură se va ajunge la o situație economică mai bună.

Acest curent s-a răspîndit și în Austria. Aici însă cerințele progresiste ale luminismului apusean și mai ales revendicările sociale și politice pe seama maselor au fost mult temperate, îndulcite. Sub forma sa Wolfiană, luminismul austriac a devenit o concepție filozofică în deplin acord cu politica statului, cu „absolutismul luminat“. Luminismul austriac are ca privată ideea că fericirea poporului, bunăstarea lui economică se poate realiza prin însușirea științei, prin cultură. „² În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea efectele luminismului se fac simțite și la românii din Transilvania și Ungaria. Mai degrabă unirea celor două biserici (1700) a avut efecte salutare în planul educației și culturii. Cu acest act, s-a deschis porțile școlilor și pentru românii din Transilvania. Colegiile și liceele catolice din Roma, Viena și Transilvania au devenit sălașele de cultură ale acestor tineri. În special la Viena ei au venit în contact direct cu gîndirea luministă a veacului și dintre acești preoți români uniți s-a desprins grupul de intelectuali care și-a asumat rolul conducător în mișcarea de emancipare națională din cea de a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și începutul celui următor. Cei mai de seamă au fost: Samuil Micu-Clain, Gh. Șincai, Petru Maior și Ion Budai Deleanu. Ei au fost sprijiniți de compatrioții lor ortodocși printre care putem enumera pe Ion Piuariu-Molnar, Radu Tempea și Paul Iorgovici. Aceasta colaborare dintre uniți și ortodocși este un indiciu al unității culturale a românilor, care aveau aceleași aspirații și aceleași metode în atingerea țelurilor lor. Keith Hitchins demonstrează, că Unirea (1700—ortodocși-gr. catolici) a fost o mare „încercare de noțiune română. Intelectualii și-au asumat sarcina, probabil fără să-și dea seama cît este de imensă, de a

reconcilia Estul cu Vestul, adică de a armoniza tradiția rurală, ortodoxă, a solului natal cu dinamismul intelectual european și de a da ființă unei noi entități alcătuite dintr-un amalgam de romanitate, latinătate și occident³. Deci cu bunăvoință putem constata, că ideologia națională și luminismul românesc din Transilvania a dat un mare imbold culturii române și a acaparat-o din letargia orientală.

Pe planul vieții spirituale sub forma cultă pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, biserica a constituit pentru românii supuși dominației habsburgice singura supapă de respirație. În jurul bisericii și al mănăstirilor s-a organizat viața cărturărească și artistică, și tot aici au apărut tiparnițele și s-a dezvoltat școala, mișcarea luministă de mai tîrziu, cunoscută sub numele de Școala Ardeleană, punctul de plecare al așezămintelor culturii românești moderne din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea clerul era elementul dominant, dat fiind faptul că nobilimea română, în adevărul sens al termenului, a fost de mult asimilată nobilimii maghiare, iar o burghezie românească unită nu exista încă. Meșteșugurile, serviciile civile și profesiunile libere erau foarte puțin practicate de români. Însuși biserica se străduia să îndrume pe tinerii talentați, în propriul interes, spre o carieră intelectuală. În prima jumătate a sec. al XIX-lea începe să înflorească o cultură laică. Spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea, conducerea mișcării naționale ajunge ferm în mîinile intelectualilor laici. Trebuie să subliniem faptul, că laicii recunosc importanța bisericii și pe mai departe, care reprezenta singura instituție relativ sigură a românilor, ferită cel puțin parțial de persecuțiile politice. Căutau să o utilizeze în folosul mișcării naționale, al scopurilor culturale și politice. Deși rolul clerului rămîne important de acum judecătorii, avocații, oamenii de afaceri, proprietarii funcționari și scriitorii erau cei care dădeau o nouă direcție luptei românilor pentru autodeterminare. Intelectualii au acordat o mare atenție problemelor culturale și economice.⁴

Spre deosebire de alte culturi cu o bogată tradiție, luminis-

mul românesc din Transilvania n-a produs gânditori care să se remarce prin opere filozofice de o profundă originalitate. Pe cărturarii ardeleni i-a preocupat nu atât găsierea unor soluții dificile pentru diferite probleme filozofice abstracte, cât mai ales starea de înapoiere culturală și economică a poporului român. La fel era situația în mai multe țări sud-est europene, mai ales, unde înapoierea economică era mai mult pronunțată, interesul pentru ridicarea maselor a devenit de asemenea mult mai accentuat, luminismul avînd în aceste țări în primul rînd un caracter culturale.⁵ Lunimismul ardelean treptat își prinde rădăcini și la românii din părțile ungurene, incluzînd școala, biserica, aspectele general culturale, cultivarea limbii în primul rînd. Evoluția spre național, stimulată de ideile luminismului ardelean, de opera corifeilor Șc. Ardelene, se materializează într-o vastă mișcare culturală care cuprinde principalele centre orășenești: Oradea, Arad, Lugoj, Timișoara, Caransebeș.

Baza ideii naționale e de ordin social. Pe la 1830 în gîndirea socială românească încep să se manifeste schimbări importante. Ea devine o forță dinamică răscolitoare, mobilizînd în jurul ei întreaga suprastructură: educația, literatura, filologia, folclorul, istoria etc. Acest lucru în mare măsură se datorește și romantismului. O altă componentă a ideologiei secolului al XIX-lea, prezenta și ea masiv în gîndirea generației ardeleni de la 1848, e liberalismul.⁶ Filozofia iluministă, romantismul și doctrinele unui liberalism economic și politic au produs o pătură de intelectuali laici cu vederi mai largi asupra lumii, tentați să nege bazele tradiționale ale societății românești.

Perioada guvernării liberale este deosebit de importantă pentru progresul cultural al românilor din Transilvania și Ungaria. În cadrul noului regim exista mai multă libertate de mișcare pe plan cultural. Inițiativa de orice fel este incomprabil mai liberă. Sporesc posibilitățile materiale ale națiunii, care trebuia să facă față unor necesități culturale mai ample și variate. Iar dacă ajutorul acordat de stat românilor este și acum infim, li se dă cel puțin libertatea de a se ajuta ei înșiși, înfăptuind realizări culturale ale lor. Se ridică școli (din cele

sătești cu sutele) se înființează gimnaziile și asociații culturale. În afară de aceasta, se întărește baza materială a așezămintelor culturale, constituindu-se fonduri și fundații (bisericești, școlare, culturale, sociale chiar) aparținând națiunii întregi, confesiunilor, unor corporații sau simple comunități. Paginile ziarelor românești abundă de liste de subscripții. Toate acestea vor fi extrem de importante în perioada de după 1867, când cultura românească nu numai că nu beneficiază de ajutorul statului, dar trebuie să înfrînte chiar prigoana acestuia. „Schimbările politice din vara anului 1860, iar apoi publicarea diplomei liberale din 20 octombrie au declanșat un puternic reviriment al mișcărilor naționale. Fiecare popor caută să profite de dezghețul survenit, fie apărîndu-și autonomia pe care o avuse înainte de instaurarea absolutismului, fie luptînd pentru a obține asemenea autonomie.”⁷ Intelectualitatea progresistă română din Transilvania și Ungaria își va da seama, pe de o parte că are revendicări sociale comune cu ale minorităților naționale, iar pe de altă parte va vedea chezașia realizării idealurilor ei cu păturile înaintate din principate (Moldova, Muntenia).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea „Mișcarea socială și culturală din Transilvania se definește, în principal, prin prelungirea iluminismului și pașoptismului, cu tot ce implică acest fapt democratism, liberalism, combativitate, militanțism. Coordonata fundamentală a gândirii și acțiunii românilor ardeleni rămîne „naționalismul“ în sensul pozitiv al cuvîntului.”⁸ Activitatea culturală românească din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina s-a desfășurat în condiții specifice deosebite, determinate de situația social-economică și politică. Politica de deznaționalizare promovată de stăpînirea habsburgică și apoi de cea austro-ungară a făcut ca românii din aceste provincii, lipsiți de posibilitățile de afirmare națională în viața politică, să-și creeze așezăminte culturale la temelia cărora să pună ideea păstrării ființei naționale, folosind ca armă de luptă cultura națională purtătoare a ideii etnice românești. Aceste instituții culturale au constitu-

it, în special pentru poporul de rînd, adevărate școli de cultivare a dragostei pentru limba și literatura românească, pentru producțiile de luptă pentru libertatea națională și socială. Activitatea politică a naționalităților din monarhie a fost desfășurată într-o atmosferă de restricții și represiuni, de aceea domeniul cultural a căpătat o deosebită însemnătate în lupta de eliberare națională. Variatele forme de manifestare ale vieții culturale de la învățămînt și știință pînă la presă, societăți culturale, literatura și arta, reprezentau un *tot* de cultură națională.⁹

La baza mișcării cultural-naționale a românilor stă îmbinarea luptei sociale, dusă de secole de-a rîndul, cu ideile înaintate ale timpului, exprimate în *Supplex Libellus Valachorum*, în opera Școlii Ardelene, în ideologia revoluției din 1848. Unele dintre mijloacele de manifestare ale acestor idei sînt asociațiile literare și culturale, care vor primi noi dimensiuni, ocupînd un loc de primă mărime, ca adevărate instituții de educare a maselor. În intervalul de timp 1826–1864 în monarhie au luat naștere asociații naționale pentru promovarea diferitelor forme de cultură. Sîrbii, cehii, slovacii, ilirii, rutenii privați în folosirea oficială a limbii naționale, vor înființa la început, societăți savante, săli de lectură, biblioteci, cluburi, prin intermediul cărora să se dezvolte limba și conștiința națională. Cea dintîi s-a constituit în anul 1826, din inițiativa unui grup de reprezentanți ai burgheziei sîrbești din Budapesta. La scurt timp, în 1831, la Praga a luat naștere „Matica Ceska” ce va deveni principala instituție pînă la sfîrșitul secolului trecut, de promovare a culturii naționale cehe. Au urmat cronologic „Matica Moravska” asociațiunea moravă, în 1836, cu sediul la Brno, „Matica Iliriska”, asociația iliră, în 1842, cu sediul la Zagreb. Asociația culturală română ASTRA s-a fondat la Sibiu. Ea a îndeplinit rolul de unificare al culturii naționale a tuturor românilor din monarhia austro-ungară. „Matica Slovenska” asociația slovacă la Sveto Martin în 1863. Formele de organizare și manifestare a culturii naționale au îmbrăcat aspecte specifice, la un popor sau altul, dar se pot detecta

elementele comune, identitatea Țelurilor și mai ales finalitatea lor.¹⁰

Din deceniul al șaselea al secolului al XIX-lea, centrele mai importante din Transilvania se împînzesc de societăți literare organizate de profesori, elevi, învățători, meșteșugari. (Spre deosebire de Moldova și Muntenia, unde mișcarea culturală gravita spre un centru – Iași în Moldova și București în Muntenia – în Transilvania și părțile ungurene focarele de cultură românească se ivesc în mai multe centre ca: Brașovul, Sibiul, Blajul, Caransebeșul, Budapesta, Timișoara, Oradea, Lugojul, Beiușul, Năsăudul și Aradul.) La început asociațiile culturale erau forme modeste, apoi, treptat s-au dezvoltat, avînd scop de a conserva tradițiile și limba română, pentru a contribui la progresul culturii și pentru a putea rezista tendințelor de deznaționalizare. În jurul acestor asociații a fost posibilă creșterea spiritului de luptă cultural-politică a românilor, manifestat în tendințele pentru unitatea limbii și literaturii.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul celui următor în Imperiul austro-ungar se accentuează asuprirea națională, care determină puternice reacții în sînul întregii populații române în fruntea căreia se afla burghezia română de aici, și mai ales intelectualitatea. (La românii din Ungaria și Transilvania, partea nu cea mai numeroasă, dar cea mai importantă a burgheziei românești, dată fiind influența exercitată asupra maselor, era alcătuită din preoți și învățători.) Împotriva politicii de deznaționalizare, a tendințelor discriminatorii în politica economică și culturală a guvernelor, burghezia întreprinde o serie de acțiuni menite să ducă la ridicarea culturală a maselor cu scopul creării unei baze sociale largi în sprijinul acțiunilor sale. Crearea de școli, intensivitatea activității publicistice, înființarea de asociații culturale, de însoțiri agricole și țărănești sînt forme și metode pe care le întrebuița în lupta ei. Toate manifestările culturale și artistice ale românilor din Transilvania, Banat și Crișana poartă amprenta politicului, ele făcînd parte din principalele forme legale de luptă pentru apărarea limbii materne și a specificului național.

Rolul pe care l-a jucat cultura națională în dezvoltarea și răspîndirea conștiinței naționale, la români are o greutate specifică, cultura fiind purtătoarea ideii naționale prin instituțiile ei. Îndepărtați în permanență de la viața publică de către aristocrația austro-ungară, românii din Ungaria și Transilvania au fost nevoiți să-și creeze instituții literar-culturale specifice modului lor de viață. „În același timp, așezămintele culturale, ca formă modernă de educare, constituie o școală națională accesibilă maselor; aici poporul apăsător găsește refugiu, învață patriotismul, mijloacele de cultivare spirituală, își recapătă încrederea în forțele proprii.“¹¹

Preparandia din Arad și rolul ei în cultura română din Banat și Ungaria

Primele decenii ale secolului al XIX-lea au însemnat pentru românii din monarhia habsburgică o perioadă de lupte neîntrerupte pentru dobândirea dreptății naționale și sociale. Lupta național-politică – de multe ori dusă sub veștmînt religios – a românilor bănățeni și din „Cîmpia Aradului“ în primele trei decenii al secolului trecut s-a înscris în marea mișcare de emancipare culturală, socială și religioasă.

Importanța Aradului ca centru al vieții naționale-bisericești a românilor din Banat și Crișana crește, începînd cu veacul al XVIII-lea, prin întemeierea aici a unei episcopii ortodoxe române (1706).

În anul 1807, mai mulți fruntași ai românilor bănățeni, cereau împăratului în numele „a toată nația românească din Banatul timișan“, ca să fie numit un român în postul vacant de director al „școlilor naționale din Banat.“¹ De aici înainte, stăruințele bănățenilor pentru promovarea culturii românești au continuat. Ca și începuturile Școlii Ardelene, mișcarea națională a românilor din Banat, are un adînc substrat religios. Focarul, centrul acestei mișcări – asemeni Blajului școalei ardelene – a fost Aradul.

Românii bănățeni și crișeni au dat o mîină de ajutor austrieilor în războaiele contra lui Napoleon. Așa în anul 1810 inspectorul școlilor neunite din Ungaria, Ștefan Uroș Nestorovici – într-un mod mai hotărît – înaintează Curții vieneze un plan de organizare a școlilor ortodoxe în care propune, printre altele, înființarea unor preparandii pentru pregătirea învățătorilor. Prin rezoluția imperială din 9 februarie 1811 se hotărăște înființarea a trei institute pedagogice: unul la Arad pentru români, altul la Sînandrei pentru sîrbi și altul la Pesta pentru greci. Preparandia din Arad s-a deschis la $\frac{3}{15}$ noiembrie 1812.

În ceea ce privește pregătirea învățătorilor, situația era aceeași la toate naționalitățile din Banat și chiar din întregul imperiu austriac. Nici învățătorii germani, nici cei maghiari nu aveau o pregătire corespunzătoare. Angajarea lor se făcea în mod arbitrar, după bunul plac al bogătaşilor satului, nu aveau stabilitate în posturi etc. Învățătorii de la școlile elementare românești se recrutau, pe la începutul secolului al XIX-lea, în cel mai bun caz dintre absolvenții școlilor normale. Preparandia din Arad a fost cea dintâi școală pedagogică românească organizată în mod adecvat pentru pregătirea învățătorilor din Banat și Crișana.² (Tot în Arad s-a deschis în toamna anului 1822 cursurile celei dintâi școli clericale pentru pregătirea preoților români ortodocși de pe aceste meleaguri.)

Activitatea pedagogică a Preparandiei, e începută de corpul profesoral format din patru persoane: Dimitrie Țichindeal, care era și „seniorul“ (directorul) institutului, Constantin Diaconovici Loga, Ioan Mihuț și Iosif Iorgovici. Toți erau bănățeni de origine și aveau studii superioare. (Aceștia, mai târziu au devenit figure ilustre în istoria culturală a românilor din Ungaria.) În școală se predau următoarele studii: catehetica, pedagogia, metodică, matematica, gramatica românească, geografia, istoria, limba germană, corespondența, cântarea bisericească. În anul 1815 se adaugă la aceste studii limba sârbă, iar în anul 1819 se introduce și studiul limbii maghiare. Profesorii acestei școli au militat pentru a da viitorilor învățători o pregătire cât mai temeinică. „În anul 1828 ei au înaintat împăratului un memoriu în care cereau introducerea unor studii: economia rurală, istoria naturală (științele naturale) și tehnologia. Mai cereau mărirea duratei cursurilor de la doi la trei ani, deschiderea unui internat pentru elevi, acordarea de burse pentru elevii merituoși, introducerea alfabetului latin în manuale și cursuri, înființarea unei tipografii pe lângă preparandie unde să se tipărească toate cărțile necesare învățămîntului românesc. Memoriul a rămas fără rezultat imediat, dar el dovedește orientarea progresistă a profesorilor de la aceasta școală. Durata cursurilor de la Preparandia din Arad a crescut

în decursul timpului. La întemeierea în 1812, era de 15 luni, în anul 1815 durata cursurilor s-a ridicat la doi ani, începînd din 1876, cursurile durau trei ani, în anul 1882 durata lor s-a ridicat la patru ani.³ Conținutul învățămîntului din preparandie, prin stăruința cadrelor didactice, a devenit tot mai legat de nevoile școlilor elementare de la sate. (Printre profesorii preparandiei și ai institutului teologic, în anii 1920 întîlnim pe *Romul Nestor și Teodor Mariș*. Ultimul dintre ei ani de-a rîndul a fost profesorul școlii române din *Giula*, iar *Romul Nestor* era preotul parohiei române din *Cenadul-Unguresc* între 1896–1921.)

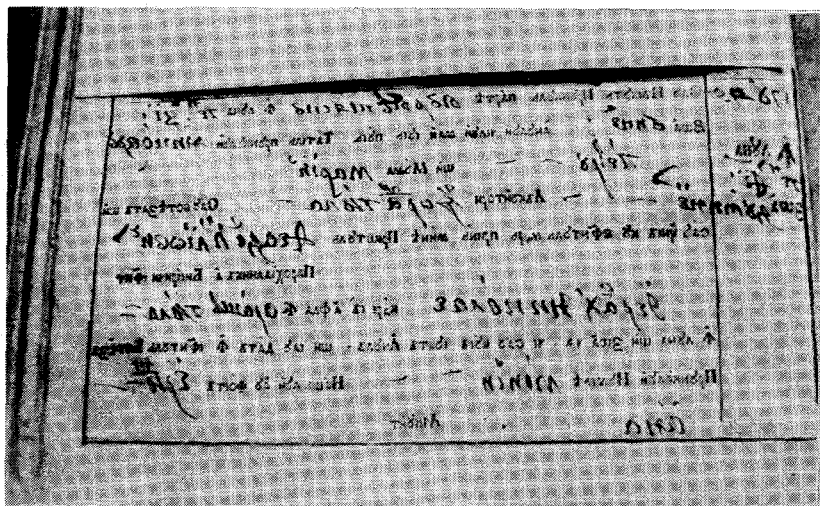
Înființarea preparandiei arădene deschide o etapă nouă în mișcarea națională română din Banat și Crișana. Din 1813 profesorii acestei școli se găsesc în fruntea luptei pentru episcop român la Arad – condusă de Moise Nicoară – și pe lîngă aceasta au strîns legături cu corifeii Școlii Ardelene (Petru Maior, Gheorghe Șincai, Samuil Micu-Clain) care atunci activau în diferite posturi în capitala Ungariei. Preparandia din Arad și-a demonstrat de-a lungul vremii menirea sa de a fi „cel mai rodnic așezămînt cultural” răspînditor „al gîndirii și simțirii românești” la românii din părțile bănățene, arădene și bihorene.⁴ „Cele cîteva promoții de dascăli, ieșite de pe băncile Preparandiei, formate la școala spiritului iluminist, impregnați de substanța națională, pun bazele unei pături culte românești în Banat capabilă să susțină și să promoveze o ideologie, ale cărei componente se înscriu în cadrele ideologiei burgheze.”⁵

Înainte de înființarea preparandiei, lipsa în Banat și în părțile ungurene o intelectualitate puternică, capabilă să susțină programul cultural național, principalul cadru de manifestare a ideii naționale. „Cele cîteva personalități culturale ale luminismului bănățean, prezente în viața culturală românească din aceasta perioadă, nu pot acoperi lipsa unei pături intelectuale românești chemată să realizeze contactul cu masa largă a poporului, să difuzeze cultura și ideologia epocii în cadrul larg românesc. Abia din a doua jumătate a deceniului doi al secolului al XIX-lea apare în Banat o pătură a inteligenței,

dominată de preoțime și dascăli, cu foarte puțini reprezentanți din mediul burgheziei, în parte absolvenți ai preparandiei, dar și ca urmare a efervescentei culturale care a cuprins pe români, concretizată în producția sporită de carte românească. Activitatea tipografică din Buda și a cenzorilor români aduce în părțile bănățene o bogată literatură, de factură laică tot mai mult inspirată de ideile înaintate ale vremii. “6 Lupta împotriva ignoranței și a superstițiilor, încrederea în progres, posibilitatea emancipării omului prin cultură, rolul hotărîtor al conștiinței în dezvoltarea socială, formează coordonatele fundamentale ale iluminismului. Emanciparea omului prin cultură impune cu necesitate o altă educație și instrucție, care să acorde atenție și instrucție, care să acorde atenție studierii științelor naturii, limbii, istoriei, economiei, legate de nevoile vieții, avînd drept țel formarea unor generații receptive la noile idealuri ale epocii. Aceasta presupunea un învățămînt național, tipărituri și instituții de cultură românești. De aceea, apelul cărturarilor români la intensificarea eforturilor pentru dezvoltarea învățămîntului, tipărirea de cărți, calendare, reviste în limba română, era impresionant. Iluminismul străbate mai toate zonele culturii: istoria, filozofia, limba, etica, pedagogia. Treptat, el iradiază și în sfera economiei. „Banatul, care timp de mai multe secole a evoluat în condiții istorice deosebite a rămas, în ciuda unei existențe politice separate, o provincie în care spiritualitatea românească a continuat întrerupt. Un număr relativ de mare de cărturari bănățeni ilustrează o literatură care a întreținut climatul cultural și a alimentat numeroase programe de reînnoire națională și propășire social-economică a românilor din monarhia habsburgică.”7 Cei mai mulți cărturari au îmbrățișat cariera didactică. Au cunoscut foarte bine realitățile locale. Apropierea de năzuințele poporului a fost facilitată și de situația lor materială, care nu se deosebea prea mult de cea a țărănimii. Este de înțeles deci solidaritatea iluminiștilor bănățeni cu masele țărănimii, alimentată de interesele naționale și sociale comune. Putem

spune că iluminismul bănăţean spre deosebire de mişcarea ardeleană, are un caracter local mai pronunţat.

Preparandia din Arad, pe lângă rolul de conducere pe care şi-l asumă, trimite în satele din aceste locuri nu numai o remarcabilă pleiadă de dascăli chemaţi să lumineze poporul, ci şi contingentele de luptători ai mişcării naţionale.

1. Extras din registrul botezaţilor din Giula în 1785

Absolvenții Preparandiei și ai Institutului Teologic Ortodox Român din Arad

Pe baza informațiilor, datelor, statisticelor din cartea lui Teodor Botiș: *Istoria școlii normale (Preparandiei) și a institutului teologic ortodox-român din Arad* (Arad, 1922) am alcătuit o listă a absolvenților de aici, originari din satele populate și de români din Ungaria de azi.

Preparandia

1. *Absolvenții cursului al II-lea de 15 luni înscriși în luna aprilie 1813, absolvenți în septembrie 1814:*
Moise Bota, Giula
Constantin Mihailovici, Otlaca;
2. *Absolvenții cursului al III-lea de 15 luni, 1813–15:*
Teodor Ilovici, Giula;
3. *Absolvenții cursului al IV-lea de 15 luni, 1814–15:*
Teodor Moaler, Otlaca (azi Grăniceri);
4. *Primii absolvenți ai cursului de 2 ani la sfârșitul anului școlar 1815/16:*
Moise Iovuțan, Giula
Ilie Lopoșan, Giula
Iosif Marcovici, Apateu
Ioan Roxin, Micherechi;
5. *Anul școlar 1817/1818:*
Grigore Bonațiu, Veched
Dumitru Neteu, Veched
Demetriu Șipoș, Chitig-haz;
6. *Anul școlar 1819/20:*
Ilie Băican, Giula;
7. *Anul școlar 1820/21*
Petru Moaler, Otlaca
(El a trecut în Moldova unde a fost învățătorul fiilor principelui Mihai Sturdza, apoi profesorul universității din Iași (Academia Mihăileană).
Moise Papp, Otlaca;
8. *Anul școlar 1821/22:*
Nicolae Vașorhan, Giula;
9. *Anul școlar 1824/25:*
Paul Popovici, Giula
Demetriu Pușcaș, Giula;
10. *Anul școlar 1825/26:*
Nicolae Abrudan, Chitig-haz
Simeon Vlăduț, Giula;
11. *Anul școlar 1830/31:*
Teodor Bercea, Giula;

12. *Anul școlar 1831/32:*
Moise Popovici, Otlaca;
13. *Anul școlar 1832/33:*
Nicolae Silaghi, Giula;
14. *Anul școlar 1834/35:*
David Bercea, Giula
Moise Magdu, Giula;
15. *Anul școlar 1835/36:*
Atanasie Maler, Otlaca
Iosif Silaghi, Bichiș;
16. *Anul școlar 1836/37:*
Ștefan Lungulovici, Bătănia;
17. *Anul școlar 1837/38:*
Pavel Butean, Giula
Petru Mîndruțău, Giula
George Ordo, Giula
Ioan Păcurar, Giula
Teodor Papp, Giula
(El a testat o fundație)
18. *Anul școlar 1838/39:*
Moise Galamboș, Giula
George Șimandan, Bătănia;
19. *Anul școlar 1839/40:*
Aron Georgevici, Bătănia
Demetriu Georgevici, Giula;
20. *Anul școlar 1840/41:*
Vasile Dodici, Bătănia
Paul Georgevici, Giula;
21. *Anul școlar 1841/42:*
Ilie Arsici, Giula;
22. *Anul școlar 1842/43:*
George Achinaș, Cenadul-Unguresc;
23. *Anul școlar 1851/52:*
Ioan Bordaș, Micherechi
Ștefan Hosu, Crîstor
Moise Secoșan, Giula;
24. *Anul școlar 1853/54:*
Vasile Roxin, Micherechi;
25. *Anul școlar 1854/55:*
George Drimba, Apateu
Teodor Luncan, Săcal
George Turic, Otlaca;
26. *Anul școlar 1855/56:*
Petru Balint, Chitighaz
Iosif Hossu, Crîstor
Ioan Mărcuș, Giula
George Pomuț, Giula;
27. *Anul școlar 1856/57:*
Moise Ardelean, Giula
Savu Drăgan, Cenadul-Unguresc
Sofronie Popovici, Cenad;
28. *Anul școlar 1858/59:*
Aron Timotici, Bătănia;
29. *Anul școlar 1859/60:*
Alexiu Popovici, Otlaca
Simeon Popovici, Apateu;
30. *Anul școlar 1860/61:*
Iosif Georgevici, Crîstor
Moise Giulani, Otlaca
Atanasie Luțai, Cenad
Iosif Roxin, Micherechi
Ioan Sopeniaș, Giula;
31. *Anul școlar 1863/64:*
George Popa, Jaca;

32. *Anul școlar 1864/65:*
Ioan Onciu, Peterd;
33. *Anul școlar 1868/69:*
Uroș Achinaș, Cenad
Vasile Radu, Cenad;
34. *Anul școlar 1874/75:*
Uroș Luțai, Cenad;
35. *Anul școlar 1875/76:*
George Hidișa, Cenad;
36. *Anul școlar 1878/79:*
Mihai Mihișescu, Giula
Antonie Minișan, Cenad;
37. *Anul școlar 1881/82:*
Ioan Radovic, Darvas
Ecaterina Suci, Chitig-
haz;
38. *Anul școlar 1882/83:*
George Colo, Giula;
39. *Anul școlar 1885/86:*
Iuliu Țoldan, Giula;
40. *Anul școlar 1887/88:*
Teodor Gubașiu, Giula;
41. *Anul școlar 1888/89:*
Alexie Turic, Otlaca;
42. *Anul școlar 1890/91:*
Dimitrie Neteu, Vecherd;
43. *Anul școlar 1893/94:*
George Lupoț, Peterd
Alexandru Mărcuș, Să-
cal;
44. *Anul școlar 1894/95:*
George Popovici, Ve-
cherd
Florian Chivoci, Apateu;
45. *Anul școlar 1895/96:*
Iustin Maroșan, Giula;
46. *Anul școlar 1897/98:*
Nicolae Costea, Cenad;
47. *Anul școlar 1898/99:*
Alexandru Drimba, Apa-
teu;
48. *Anul școlar 1899/1900:*
Teodor Roxin, Michere-
chi;
49. *Anul școlar 1900/1901:*
Alexandru Gurbădan, Să-
cal
Teodor Oșorhan, Săcal;
50. *Anul școlar 1901/1902*
(particular):
George Popovici, Jaca;
51. *Anul școlar 1903/1904:*
Ioan Maniu, Giula Mihai
Nicoară, Bătania;
52. *Anul școlar 1904/1905:*
Andrei Ardelean, Giula
Eugen Ioan Drimba,
Apateu
Uroș Pinte, Cenad;
53. *Anul școlar 1906/1907:*
Petru Oltean, Giula;
54. *Anul școlar 1911/12:*
Alexandru Pățcaș,
Crîstor;
55. *Anul școlar 1914/15:*
Ștefan Moșiu, Otlaca;
56. *Anul școlar 1915/16:*
Petru Brad, Otlaca;
57. *Anul școlar 1919/20:*
Ana Livia Cornea, Băta-
nia;

58. *Anul școlar 1920/21:*
Ilie Alb, Giula
Aurel Dan, Cenad
Cornelia Murășan, B. ciaba;

59. *Anul școlar 1921/22:*
George Mărcuș, Giula
Ana Purgea, Giula

**Institutul Teologic Ortodox
Român (clerici)**

1. *Anul școlar 1824/25:*
Ioan Tulcan, Chitighaz;

2. *Anul școlar 1826/27:*
George Georgevici, Bătănia;

3. *Anul școlar 1838/39:*
Mihai Ardelean, Chitighaz

Moise Magdu, Giula
George Meruț, Micherechi

Gavril Neteu, Vecherd
Simeon Popovici, Otlaca
Vasile Ungurean, Otlaca;

4. *Anul școlar 1839/40:*
Iosif Silaghi, Bichiș;

5. *Anul școlar 1840/41:*
Teodor Papp, Giula;

6. *Anul școlar 1841/42:*
Leontie Petrovici, Bătănia;

7. *Anul școlar 1842/43:*
Arsenie Bojidan, Bătănia
Ioan Păcurar, Giula;

8. *Anul școlar 1843/44:*
Paul Georgevici, Giula
Lazăr Popovici, Otlaca;

9. *Anul școlar 1844/45:*
Andrei Machi, B. ciaba

10. *Anul școlar 1846/47:*
Ilie Arsici, Giula
Demetriu Georgevici
Ioan Nistor, Giula
Simeon Tamaș, Apateu;

11. *Anul școlar 1852/53:*
Ștefan Popovici, Otlaca
George Vașorhan, B. ciaba;

12. *Anul școlar 1853/54:*
Svetozar Popovici, Cenad

13. *Anul școlar 1854/55:*
George Plașa, Giula;

14. *Anul școlar 1857/58:*
George Popovici, Săcal;

15. *Anul școlar 1858/59:*
George Drimba, Apateu
Ioan Giulani, Otlaca
Ștefan Neteu, Jaca;

16. *Anul școlar 1859/60:*
Teodor Cefan Giula
Gheorghe Popovici, Otlaca;

17. *Anul școlar 1860/61:*
Teodor Luncan, Săcal;

18. *Anul școlar 1862/63:*
Iustin Popovici, Otlaca;

19. *Anul școlar 1863/64:*
Gheorghe Chirilescu,
Chitighaz;

20. *Anul școlar 1864/65:*
Gavril Bejan, Darvas
Iosif Roxin, Micherechi;
21. *Anul școlar 1865/66:*
Ștefan Tulcan, Giula;
22. *Anul școlar 1867/68:*
Lazar Popovici, Jaca;
23. *Anul școlar 1870/71:*
Mihai Drimba, Apateu;
24. *Anul școlar 1871/72:*
Dionisie Popovici, Otlaca;
25. *Anul școlar 1872/73:*
Iosif-Ioan Ardelean, Chitighaz
Dionisie Luțai, Cenad;
26. *Anul școlar 1875/76:*
Ioan Morariu, Giula;
27. *Anul școlar 1877/68:*
Alexa Popovici, Otlaca;
28. *Anul școlar 1878/79:*
Nicolae Roxin, Micherechi;
29. *Anul școlar 1879/80:*
Victor Popovici, Otlaca
Ambrosie Ungurean, Otlaca;
30. *Anul școlar 1883/84:*
Ioan Vaida, Jaca;
31. *Anul școlar 1884/85:*
Moise Grozescu, Bătănia;
32. *Anul școlar 1887/88:*
Vasile Bodor, Vecherd
Gheorghe Turic, Otlaca;
33. *Anul școlar 1888/89:*
Augustin Grozescu, Bătănia;
34. *Anul școlar 1889/90:*
David Voniga, Giula;
35. *Anul școlar 1891/92:*
Ioan Suciu, Chitighaz;
36. *Anul școlar 1892/93:*
Aurel Alb, Apateu;
37. *Anul școlar 1893/94:*
Emeric Bejan, Giula
Teodor Gubas, Giula
Iuliu Țoldan, Giula;
38. *Anul școlar 1896/97:*
Gheorghe Popovici, Jaca;
39. *Anul școlar 1900/1901:*
Petru Németh, Giula;
40. *Anul școlar 1902/1903:*
Ioan Ardelean, Chitighaz;
41. *Anul școlar 1903/1904:*
Ioan Chereșlădan, Giula;
42. *Anul școlar 1904/1905:*
Gavril Hașăș, Vecherd;
43. *Anul școlar 1905/1906:*
Ioan Bonațiu, Vecherd
Alexandru Drimba, Apateu
Alexandru Mărcuș, Săcal;
44. *Anul școlar 1908/1909:*
George Roxin, Micherechi;
45. *Anul școlar 1909/1910:*
Nicolae Roxin, Micherechi;
46. *Anul școlar 1914/15:*
Ștefan Moșiu, Otlaca;

47. *Anul școlar 1915/16:*
Teodor Pățcaș, Crîstor
Emilian Papp, Vecherd;
48. *Anul școlar 1917/18:*
Simeon Cornea, Bătania;
49. *Anul școlar 1919/20:*
Petru Ștefan Rusu, Otlaca
Toma Ungurean, Otlaca;
50. *Anul școlar 1920/21:*
Ioan Borza, Otlaca;
51. *Anul școlar 1921/22:*
Petru Oltean, Giula.

Moise Nicoară – luptător pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Ungaria

E una din cele mai remarcabile personalități politice ale românilor din Banat și Crișana. A rămas o figură legendară, și a rămas necunoscut în istoria română națională. Nici în viață nu s-a bucurat de recunoștința scrisă din partea fraților săi naționali. Abia la cinci ani după moartea sa, revista lui Iosif Vulcan „Familia“ i-a închinat primele rînduri, prima biografie, prima recunoștință „bravului luptător cu mintea cea mai luminată“. Puțin mai târziu, tot Iosif Vulcan, l-a așezat în „Panteonul român“ în care el adunase „portretele și biografiile celebrițărilor români“. Cu multe decenii în urmă, descrierea vieții lui și a rolului pe care l-a jucat în emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Ungaria, a devenit o problemă ce s-a dezbătut în sinodul eparhial arădan. Prezentatorul acestui deziderat a fost profesorul Vasile Mangra, episcopul de mai târziu al Orăzii. Vasile Mangra, în calitate de membru al Academiei Române, a întreprins cercetări serioase asupra manuscriselor rămase de Moise Nicoară, aflate în colecțiile Academiei. Rezultatele de sinteză au apărut în ziarul *Tribuna* din Arad, în anii 1907–1908. Cu începutul anilor 1900, au apărut articolașe despre Nicoară în revistele epocii. Prima și unica monografie consacrată lui Nicoară a scris-o în 1943 Cornelia Bodea, dar și dînsa numai pînă la 1825 îi prezintă viața și activitatea sa.

Moise Nicoară a fost un mare învățat: filozof, jurisconsult, lingvist, poet, etc. Dintr-o viziune contemporană ne apare ca un intelectual de excepție, cunoștea foarte bine 13 limbi europene. Era o figură luminoasă și luptător pentru emanciparea culturală și religioasă a românilor de sub jugul ierarhiei sîrbești. În această luptă alături de el au participat profesorii de la Preparandia din Arad, învățătorii, preoții și țărani din Chișineu, Nădlac, Șiclău, Giula, Otlaca, Chitighaz etc.

Familia Nicoară era o familie nobilă, originală din comitatul Szabolcs (Nyikora), Ștefan Nicoară primise de la împăratul Ferdinand II. la 1627 diploma nobilitară.¹ Unul din Nicoarești era ctitorul bisericii din *Otlaca*.

2. Moise Nicoară

Moise Nicoară s-a născut la *Giula* în 1785. (În lucrările consacrate lui M. Nicoară data referitoare la nașterea sa diferă. Unii consideră că s-a născut la 29 noiembrie 1784, bunăoară Cornelia Bodea și E. Găvănescu. Alții, în 30 noiembrie 1784, de pildă Vasile Mangra și D. P. Perpessicius. Ei această dată au luat-o de la Nicoară însuși, care în așa fel și-a început mica autobiografie: „În Jula comitatu Bichișului, în Hungaria, în ulița Nicoreștilor (numită de la Nicorescu altmintrele Nicoară, familia cea mai de frunte între români și pot zice și între ceilalți locuitori a orașului din vechime), fui născut Sîmbătă noaptea spre Duminică, sau în 29–30 Nov. 1784...” În matricola botezaților din *Giula*, în volumul pentru anii 1779–1814 figurînd și Moise Nicoară pe fila 54, poziția 333/1785. Deci ziua neșterii sale este vineri 17 ianuarie 1785.) Tatăl său e Petru Nicoară, proprietar în *Giula*. Poseda de o avere cam 100 iugăre de pămînt² în pusta Ciorvașului. Mamă-sa era Maria Șerban din Șiclău. Moise Nicoară avea 3 surori și 2

frați, la 12 ani a rămas orfan, mamă-sa murise la vârsta de 35 ani. Tatăl său a luat de soție pe o femeie sîrbo-română Ileana Dody din *Bătania*.³ Petru Nicoară din a doua căsătorie a mai avut 3 copii. Moise Nicoară a urmat școala elementară în orașul natal, avînd primul învățător pe Melentie.⁴ Studiile gimnaziale și le continua la Oradea și Arad. (Sînt date referitoare că a făcut studii gimnaziale încă în două orașe, la Timișoara și Szarvas.⁵ Urmează apoi cursurile universitare, studiind dreptul la Budapesta și Pojon, unde între 1802–1804 urmează cursurile de filozofie și literatură, iar la Viena, între 1804–1806, a învățat limba turcă la Institutul pentru limbile orientale.⁶ După examenele de drept depune examenele academice în vara anului 1806, după propria sa mărturie era „primul român ortodox din monarhie care termină studiile academice“. În 1807 merge la Viena, în vederea examenului privat din dreptul roman și statistică. Dezamăgit de eșecul de a nu putea intra în diplomatie și persecutat de înalții funcționari austrieci, ca o compensație în 1808 i se oferă un post de funcționar în cancelaria *județului Bichiș*. Din martie 1809, imperiul habsburgic se găsea din nou în război cu Napoleon. M. Nicoară s-a înrolat ca voluntar în armată, primind gradul de locotenent de cavalerie și i s-a încredințat formarea legiunii voluntarilor români din comitatele Bichiș, Arad și Cenad. A rămas activ pînă la pacea de la Schönbrun (14 oct. 1809). După războiul cu francezii, Nicoară a făcut o călătorie prin mai multe țări europene. Întorcîndu-se din această călătorie, însuflețit de instituțiile liberale ale țărilor culte vest-europene, Nicoară a început să lucreze (a scris și un jurnal de călătorie, dar a rămas needitat, ca și celelalte lucrări ale sale) din toate puterile pentru binele națiunii sale. „Se zice că împăratul Francisc I. cunoscînd calitățile lui Nicoară, la angajat de preceptor (instructor M. B.) pe lângă fiii săi Ferdinand (împăratul Ferdinand V. de mai tîrziu) și Francisc Carol. Fiind împăratul foarte mulțumit cu progresele în studii ale fiilor săi, i-a acordat lui Nicoară permisiunea de a cerceta bibliotecile și arhivele istorice împărătești, de unde să poată căuta și aduna documente relative la

originea, la drepturile politice și bisericești ale națiunii române.“⁷ Perspectiva reînțelegerii vieții de funcționar în cancelaria județeană din comitatul Bichiș nu-l putea mulțumi. A trimis o serie de petiții către forurile administrative componente și cere a fi primit în armata regulată a imperiului. Aceasta dorință nu i-a reușit. „A luat iarăși drumul Vienei. Între timp se pare că mai fusese și pe la *Budapesta* unde legase prietenie cu Petru Maior, iar în Viena cu Gheorghe Lazăr.“⁸ Stînd la Viena nu a avut noroc să primească postul dorit, așa în 1810 părăsește capitala Austriei. În luna decembrie a acestui an Moise Nicoară iarăși părăsește casa părintească, trece în Țara Românească, după o călătorie la Pesta (vizitînd aici pe Petru Maior) și la Oradea, Cluj, Turda, Brașov. În Țara Românească (așa se numea Muntenia) scopul lui era să fie aplicat într-o funcție diplomatică în serviciul Rusiei. Nici aici nu i-a reușit să pășească pe linia diplomatică, așa era numit profesor de latină și germană la școala domnească din București. În Țara Românească Moise Nicoară e cel dintîi dascăl român de dincoace de Carpați, și așa putem spune că e precursorul lui Gheorghe Lazăr.⁹ În 1813 ciuma se făcuse simțită și în București. Nicoară a fost silit să părăsească capitala și împreună cu ceilalți profesori s-a retras la mănăstirea Mărgineni. Aici a rămas 4 luni studiind printre manuscrise. La 14 februarie 1814 *Iancu Văcărescu* îl invită la Tîrgoviște. Cu poetul român Nicoară se împrietenește încă la Viena. În aprilie 1814 Moise Nicoară primi o scrisoare, că e exclus din postul de profesor.¹⁰ De aceea prin august 1814 iarăși îl găsim călător trecînd prin Bulgaria, la Constantinopol și apoi la Viena și *Giula*.¹¹ Intenționează să se reîntoarcă în Țara Românească, în august 1815 ajunge însă la Arad și este antrenat în mișcarea pornită în acest oraș, pentru un episcop român, căreia i se dedică cu tot entuziasmul pînă în 1825, cînd va trece din nou și definitiv în Țara Românească.

Din 1813 profesorii Preparandiei apar în fruntea acțiunii pentru episcop român la Arad, ceea ce le atrage riposta ierarhiei de la Carlovitz. Din 1813 pînă în 1815 Dimitrie Țichin-

deal, în colaborare cu Samuil Vulcan duce această luptă. Țichindeal este anihilat din punct de vedere politic, în locul lui (1815) în fruntea mișcării se așază Moise Nicoară. Perioada în care și-a desfășurat activitatea era puternic influențată de ideologia Școlii Ardelene și de întiul memoriu politic *Supplex Libellus Valachorum* din 1791.

Începînd cu anul 1690 vine în Banat un mare număr de sîrbi cărora, la 20 august 1691, prin diploma leopoldiană, li se acordă dreptul de a pune arhiepiscopul lor, acesta, la rîndul său avînd puterea „de a dispune de toate bisericile de ritul oriental, de a rîndui preoți sîrbi în orașe și sate și a dispune de toți cîți mărturisesc.”¹² Românii din Banat și Crișana au fost mai toți de religie ortodoxă, au trecut în felul acesta sub păstorirea bisericii sîrbești de la Carloviț. Aceasta tactică a habsburgilor urmărea să atenueze conflictul dintre imperiu și populația sîrbă, care lupta pentru drepturile sale naționale, pe de o parte, iar pe de alta parte să abată atenția românilor de la lupta principală pe care trebuia s-o ducă împotriva austrie-cilor și să-i opună în conflict cu un popor la fel de asuprit, atît din punct de vedere național cît și social. Conducătorii bisericii de la Carloviț și-au luat imediat rolul în serios ducînd, potrivit poruncilor primite de la habsburgi, o politică de înăbușire a oricărei încercări de manifestare a spiritului național românesc. Sîrbii duceau o adevărată politică de deznaționalizare a elementului românesc din Banat și Ungaria.¹³ La 13 august 1815 moare episcopul Avacumovici¹⁴, aceasta situație cerea acum românilor cea mai grabnică hotărîre. Îndată după înmormîntarea lui Avacumovici, preoții români s-au sfătuit în casa vicecomitelui din Arad, Ioan Covaci, hotărînd să trimită la Viena o delegație de trei preoți și trei mireni, care să ceară împăratului numirea unui episcop român la Arad, înaintînd și o petiție în acest sens (cu data de 17 august 1815). Fiind ales în delegație și Moise Nicoară, a pornit de îndată prin eparhie să strîngă toate împuternicile preoților, nobililor și poporului din diferite comune.¹⁵ Nicoară ia legătură cu Dimitrie Țichindeal, Ioan Tomici, Moise Bota și Hristofor Stoika, primarul

Lipovei. Acesta din urmă adună bani din Banat pentru acoperirea cheltuielilor lui M. Nicoară în drumurile sale la Viena spre a susține cauza emancipării bisericii române.¹⁶ „În cele din urmă au plecat numai trei delegați dar au ajuns la Viena doar doi: Moise Nicoară și preotul Ioan Popovici Șerban din Zărand. Între timp, trimisese memorii la Viena și episcopul Samuil Vulcan (care ajutase pe cei doi delegați cu 2.000 Fl. bani de drum), recomandînd împăratului mai mulți români vrednici să ocupe scaunul episcopal de la Arad. În primul rînd, recomanda, în cuvinte elogioase, pe Nicoară însuși, deși era mirean, apoi pe egumenul român Nestor Ioanovici din Lugoj, arhimandritul bucovinean Isaia Boloșescu, protopopul brașovean Radu Tempea și alții.”¹⁷ Ajunși la Viena, cei doi delegați, au înaintat la 27 noiembrie 1815 împăratului memoriul românilor din Banat și Crișana. Memoriul înfățișa – în patru puncte – nemulțumirile românilor față de ierarhii sîrbi de la Arad. După scurt timp preotul Ioan Popovici-Șerban s-a reîntors acasă, iar M. Nicoară a rămas singur în Viena, fără mijloace de întreținere, fiind nevoit să ceară ajutoare de acasă sau să facă împrumuturi. „În cele din urmă, împăratul a hotărît ca scaunul episcopal vacant să fie completat prin alegere, făcută însă de sinodul ierarhilor sîrbi. Deși împăratul poruncise să fie propuși numai candidați români, la 11 iunie 1816, cînd s-a făcut alegerea mitropolitul a știut să înlătore ca nevrednici pe toți candidații români (M. Nicoară și directorul școlilor Ioan Mihuț, motivînd că sînt laici, protopopii Șt. Atanasievici din Lugoj și Ioan Tomici din Caransebeș, arhimandriții Isaia Boloșescu de la Dragomirna și ceilalți) fiind ales arhimandritul sîrb Sinesie Radivoievici, egumenul mănăstirii Mesici. Mitropolitul Ștefan Stratimirovici a propus însă împăratului mutarea episcopului Iosif Putnic de la Pacraț la Arad (motivîndu-se că era român după mamă) și numirea lui Radivoievici în locul său, la Pacraț.”¹⁸ Alegerea a stîrnit mari nemulțumiri între românii care doreau să aibe un episcop al lor.

La 17 iulie 1816, M. Nicoară înaintează împăratului un lung memoriu-protest, în care înfățișa, în 57 de puncte, toate abu-

zurile ierarhiei sîrbe față de români, cerînd instituirea unei comisii pentru cercetarea lor. Nicoară de-a lungul a 57 de puncte oferă un tablou reprezentativ al situației clerului român din Banat și Ungaria, cu referiri concrete, cu exemple și argumente. (Din acest protest am spicuit acele puncte care ne atinge și pe noi românii din Ungaria de azi. Mai bine zis aceste exemple, referiri oglindește ceva din istoricul nostru bisericesc și cultural. Nr. 15: Arhim Moise Manuilovic de Hodoș de la capelanul din *Apateu Io. Popovici* deși acesta-i plătise Vlădiciei pentru hirotonisire și îi dăduse și lui (Moise Manuilovic) de două ori bani (odată 30, a 2-a oară 15 ft) totuși îi mai ceru 15 fl și cînd apăru la biserică pentru hirotonire fără ei, îl palmui și-l trase de păr în ușa bisericii. Nr. 21. (punct) Capelanul din *Giula, Nicolae Suciu* a plătit pentru hirotonire episcopului 42 + 24 + 60 fl. și arhimandritului 25, obținînd promisiunea, că la moartea parohului primește el parohia. La moartea parohului i se promise însă unui sîrb, capelan în Vászrhely parohia Giului și el trebui să-și vîndă 6 vite a da prețul episcopului spre a-și putea păstra postul. Punctul Nr. 41.: Pe parohul din *Micherechi, Simion Bordaș* condamnat la trei luni arest l-a slobozit după o lună la intervenția preotesei și în general își permite Manuilovici multe samavolnicii. Din mărturia parohului reiese, că la intervenția parohiei și din cauza îmbolnăvirii i-a dat drumul.¹⁹⁾ Zugrăvirea stărilor existente în eparhia Aradului și în vicariatul de la Oradea, a determinat pe împărat să dea ascultare cererii lui Nicoară, poruncind să se facă o anchetă, al cărei rezultat să-i fie comunicat în trei luni. În septembrie, Nicoară se întoarce acasă, pentru ca să pregătească satele în vederea anchetei amintite, cercetînd din nou zeci de sate, – atunci a umblat iarăși prin *Micherechi, Apateu, Chitighaz* etc. – în lunile octombrie-noiembrie 1816. Comisia și-a început lucrările în noiembrie 1816, dar lucra cu multă încetineală, fapt care l-a determinat pe Nicoară să ia din nou drumul Vienei în ianuarie 1817. A obținut o audiență la împărat, căruia i-a prezentat un nou memoriu, în 17 puncte, în care propunea un plan de lucru precis pentru comisia de anchetă.

Rezultatul a fost negativ. Dar o alta problemă pe care trebuia să o rezolve era aceea a datoriilor făcute cu drumurile sale la Viena și în eparhie, care se ridicau la zeci de mii de florini. „La 25 aprilie 1817 făcea cancelaria raport despre cererea lui M. Nicoară către împărat, să-i împrumute 18.000 fl. pentru cheltuielile făcute cu revendicarea de episcop român la Arad. Nicoară expune, că la 1815 ar fi putut aduna banii necesari prin colectă, dar parte precațiunea, parte legile l-au împiedicat. Acum însă cheltuielile au crescut la 18.000 fl. și suma aceasta nu se poate aduna momentan prin colectă sau repartiție, deoarece în cele mai multe regiuni 50 de sate laolaltă n-ar putea da 15 florini. Cere deci să fie împrumut, să contracteze un împrumut de 18.000 fl. de la Vistieria Statului pe numele Românilor din eparhia Aradului pe termen de doi ani și cu obligația de a justifica cheltuielile. Împăratul la 20 mai 1817 cere întâi aceasta justificare. La 14 iunie referă cancelaria că Nicoară a prezentat un raport nedocumentat, că din august 1815 pînă în mai 1817 aproape exclusiv pe călătorii a cheltuit parte el, parte alți deputați 17,130 fl. Nicoară își însoțește specificația cu o declarație din 7 iunie, că pe lângă călătorii i-au mai acuzat cheltuielile mari zăbovirile prelungite prin Viena și Pesta. Cheltuielile comisiei de anchetă din 1816 să le plătească sîrbii, iar ale sale, făcute pentru o cauză de stat, să le avanseze statul românilor din eparhie pînă în noiembrie 1819. Cancelaria găsește nejuste unele cheltuieli...“²⁰ Moise Nicoară a luptat cu mari greutăți materiale, mai ales după 12 august 1817, cînd un ordin sosit de la Viena și adresat tuturor parohiilor din Banat și Crișana le-a pus în vedere să împiedice orice strîngere de bani pentru M. Nicoară. Înviniuirile de i se aduc urmăreau să-l discrediteze. Autoritățile din comitatul Aradului răspîndeau zvonul că ar cheltui banii adunați în scopuri personale. „Voiau să mă asasineze din punct de vedere moral, civil și public – scria el (M. Nicora M. B.) într-un memoriu expediat din Constantinopole în 14 iunie 1847. Fui nevoit să vînd cărțile mele și din puținul ce aveam pentru cele mai elementare nevoi. Am fost amenințat și maltratat anume – în

mod public – de către funcționari, fără să le fi dat cel mai mic motiv.“²¹ M. Nicoară a așteptat la Viena aproape doi ani, ca împăratul să-i rezolve aceasta dureroasă problemă, pînă în aprilie 1818, cînd înfrînt, umilit și bolnav, a fost silit să se reîntoarcă acasă la *Giula*. Dar în loc de mîngîiere, și pe aceste meleaguri nu întîlnea altceva decît neînțelegere și neîncredere. Mulți îl ocoleau, avînd frică să nu fie bănuïți părtași ai săi, alții nici nu-l mai recunoșteau ca deputat. „Dintre aceia cari i-au rămas devotați pînă la sfîrșit, încurajîndu-l au fost: Theodor Șerb de la Pesta, entuziastul preot din Csaba Andrei Machi, juristul Ioan Arcoși, Mihail Cociuba și Emanuil Gojdu, dintre cei tineri, apoi neobositul paroh al Șiclăului, unchiul său Teodor Șerban.“²²

„Îndată după numirea lui Putnic, Moise Nicoară a înaintat un protest contelui Paul Almássy, prefectul județului Arad și, în același timp, președintele comisiei de anchetă. Dar și în urma acestuia organele administrației de stat au început să ia măsuri energice pentru a împiedica orice acțiune a lui Nicoară. La aceste măsuri se adaugă și compania de compromitere și demigrare a sa dusă de ierarhia sîrbă, îndeosebi de noul administrator. Acesta a și silit pe protopopii din eparhie și din vicariatul Oradiei (cu cîteva excepții), să semneze o petiție către împărat (9 ianuarie 1819), prin care contestau lui Moise Nicoară orice calitate de reprezentant al lor, cerînd pe Iosif Putnic ca episcop sau ca administrator.“²³ Nicoară a aflat de trădarea a lor săi în vara aceluiași an. Rămas singur, părăsit de foștii săi sprijinitori, ne mai putînd suporta persecuțiile îndreptate împotriva lui, la 15 august a înaintat curții un memoriu cerînd plecarea în alta țară. Nicoară a crezut timp îndelungat în „dreptatea“ împăratului, dar își dă seama că a fost înșelat, în acest memoriu demască adevărata față a împăratului Francisc I. Recursul acesta lung și amănunt scris pe 12 foi îl expedia cu poșta din Arad în ziua 17 august. Unul din puținii prieteni cari îi rămăseseră credincioși pînă la capăt, *Andrei Machi, viitor preot în B. ciaba* îi dădu suma necesară expedierii.²⁴ „Un moment de vîrf în afirmarea unei ideologii

politice la românii bănăţeni, îl constituie fără îndoială recursul lui Moise Nicoară, din 15 august 1819, culme nu atît pentru revendicările formulate sau caracterul reprezentativ (un asemenea nu am întîlnit încă – scrie N. Bocşan şi L. Gyémánt – în Banat pînă la E. Murgu, iar revendicările sînt acelaşi cu cele anterioare) cît mai ales pentru gradul de teoretizare, argumentaţia filozofică, de inspiraţie franceză, pe care o dezvoltă de-a lungul numeroaselor pagini. Este o expunere a teoriei contradualiste, punctată deseori cu exemple şi fapte concrete, luate din realităţile social-politice ale monarhiei. Se confrunta cele două părţi ale contractului social-monarhul (respectiv statul) şi individul (respectiv poporul din care face parte).²⁵

În urma unui incident petrecut în Arad, Nicoară a fost întemniţat la *Arad* şi la *Giula*, şi declarat nebun. Abia după acest fapt, s-au trezit românii din Banat şi Crişana la realitate. La 12 februarie 1820, o parte a preoţimii cerea împăratului înlocuirea lui Putnic cu episcopul Transilvaniei Vasile Moga. Eliberat din închisoare abia după doi ani, în toamna anului 1821, Moise Nicoară a avut totuşi satisfacţia, că s-au încheiat tot atunci lucrările comisiei de anchetă care lucra de cinci ani. Comisia a dezvăluit o serie de abuzuri, dar nu s-a făcut nimic pentru înlăturarea lor. „Comisia de anchetă trage concluziile: Clerul român e foarte incult. În jud. Bihor a aflat o mulţime de popi care nu ştiu scrie şi-aşa de săraci, că şi de ar şti să scrie, n-ar fi în stare să-şi cumpere un petec de hîrtie. Protopopi nu a aşezat Vlădica în Bihor, administratorii n-au vază. Vizitaţie canonică nu s-a făcut în Bihor de la 1797. La hirotoniri nu se uita Vlădica decît la bani. Mulţi popi săraci în loc de a învăţa poporul în sărbători, îl duc la clacă. Tot poporul îşi pune nădejdea îmbunătăţirii stării sale în îndeplinirea episcopiei vacante printr-un român.”²⁶ În mai 1824 Nicoară a fost închis a doua oară, din ordinul lui Putnic. De data aceasta, bătrînul său tată Petru Nicoară şi preotul Teodor Şerban din Şiclău au plecat la Viena, să ceară împăratului eliberarea sa, care i s-a şi acordat în noiembrie aceluiaşi an. Moise Nicoară din nou a luat drumul spre Viena, la sfîrşitul lunii februarie 1825, să

ceară îngăduința de la împărat să emigreze din țară. La 25 martie îmbrăcat în piei de oaie, a intrat în cabinetul imperial, spre a-și primii pașaportul, dar i s-a refuzat intrarea în această ținută.²⁷ La 29 aprilie 1825 totuși i-a reușit să-și primească pașaportul. În septembrie 1825, își predă manuscritele lui Grigore Călinescu și părăsește pentru totdeauna locurile natale, stabilindu-se în Țara Românească.²⁸

„Știa el prea bine că nu va ajunge în viață realizarea dorințelor sale, văzînd dînsul prea lămurit în viitor că ostenelele sale vor fi recompensate prin nemulțumiri și mustrări amare, dar mintea-i ageră a pătruns și acel adevăr că toți pașii făcuți spre realizarea unei cauze sfinte, mai înainte sau mai tîrziu, vor fi binecuvîntați de moștenitori...“²⁹ Și într-adevăr, lupta sa n-a fost zadarnică, în fine ea și-a atins obiectul, și astfel, conștiința națională se dezvoltă tot mai mult. Aradul va deveni, treptat, principalul centru politic al luptei naționale a românilor din Ungaria. Tot lui Moise Nicoară se poate mulțumi, că în 1822 se înființează teologia românească din Arad, și în 1829 s-a ales în fine, episcopul român în persoana lui Nestor Ioanovici. În istoria bisericească-națională a românilor din Ungaria, Moise Nicoară e discutat ca un precursor al mitropolitului Andrei Șaguna.

Precum am amintit în 1825 Moise Nicoară se expatriază și pleacă în Țara Românească, pentru totdeauna. Acest pas e foarte dureros și pentru ai săi, dar și pentru el. În acest timp în rîndul poporului român din Ungaria circula o baladă cu următorul text:

*Merge cine-mi merge
Merge Nicora Moise
Să ne scape de robie
În pămînt străin departe
Pe' Carpați la miază noapte*

*Cu doru de părinți și frați
Trece el peste Carpați
Ca să nu-i vadă plîngînd
Nici pe surori suspinînd³⁰*

Moise Nicoară într-o poezie își descrie și el însuși durerile și suferințele sale, trăite în timpul luptei sale pentru cauza națională.

*Am avut eu mai nainte
Ca și niște flori,
Cari mă iubeau fierbinte:
Frați, părinți surori.*

*Să știe mișelitatea
Lor, și Împăratul,
Că pe mine nici un frate!
Nu mi-a apăratu,*

*Eu în toate locurile
Mult rănit eram:
Unde și cu lucrurile
Cinste-mi țineam.*

*Că amar zilelor mele
În tot clerul nost,
Înșelăciuni numai grele,
Credință n-au fost*

*Fui de frunte în a mele
Fapte și cuvinte;
În a mele cheicele
Slobod mai nainte.*

*Pînă ce eram văzut
Cinstea-mi tot creștea:
Hula! dacă am căzut
Nu se mai oprea.*

*Acum triste turturele
Pe cheile mele
Umblă numai singurele
Eu oprit de ele*

*Multe feluri am fost ales,
Eu din tinereață
În tinerețe alese
Deci s-or uscat toate.*

*Deputat românilor
Cîndva eu am fost;
Să arăt nebunilor
Ce rău le-am făcut?*

*Număram în vis eu numai
Prietenii cîți eram;
Visurile cum trecură,
Toți mă amăgiră.*

*Singura statornicie
Știe sfîntul soare:
Măcar că e vrednicie,
M-am pus în prinsoare.*

*Călăuz și-mi fii lumină
Noaptea pe răcoare!
Arătîndu-mi cale lină,
Nainte de soare.*

*Că am fost tot cu credință
Neamului cu lanțuri
De fer, sufăr în temniță
Groaznice necazuri!*

*Să mă treacă de părinți
Peste mari departe,
Pe munții ne-nfloriți
Ca pe Bonaparte.*

*Pentru cei ce iubeam foarte!
Să rabd gonie,
Foame acum pînă la moarte,
Bun nu am pe nime!*

*Să mă treacă de surori
Peste-n nalte dealuri
Înfrumusețate cu flori
Mai de multe feluri.*

*Acum vărs lacrimi vale
Neavînd în țară
Scut; numai suspin și jale,
Vreau să ies afară!*

*De frați! unde nici albina
De aci nu este!
Mai mult veste să nu-mi vină
Unde de poveste.*

*Cîți sunt, toții se veselesc,
E vre-o zi de vară
Nu mai am, mu mai jelesc
Într-această țară!*

*(Această poezie prima dată a
fost publicată în „Familia“
din 1872 de învățătorul Ioan
Iovița din Banat.)*

*Doamne, din această țară
Rogu-te mă auzi,
Și mă scoate din ocară
Dă-mi un călăuz!*

Mai pregnant noi nu am fi capabili să-i descriem suferințele și eșecul lui Moise Nicoară, decît precum am cedat – am citat poezia sa proprie. Deci cu sufletul frînt și-a părăsit țara, și a fost nevoit să-și caute nouă patrie. Noua sa patrie, îi fu cunoscută încă din timpurile cînd ocupase catedra de limba latină și germană la școala domnească din București, în anul 1810. La revenirea sa în București, prima lui intenție a fost să-și reia cariera de dascăl. „În Țara Românească Nicoară se prezintă ca apostolatul culturai naționale și propagatorul ideilor reformatoare. El înaintează două memorii, la 16 și 19 octombrie 1825, către principele Grigorie D. Ghica, pentru sistematizarea catedrei de limba latină la „școalele cele mari“ din Bucu-

rești, cerînd ca „încît nu ar fi o pricină împiedicătoare“ împotriva lui, să fie numit profesor pentru predarea ei...“³¹ El arăta principelui necesitatea și folosul studiului limbii latine pentru toate științele, în special pentru cultivarea „limbii patriei“. Cererea i se respigne, și în anul următor îl găsim în Iași, unde asemenea este respins. În 24 mai 1826 trimite o petiție la principele Moldovei Ioan Dandu Sturdza să-i dea „pasualele cuvioase și binevoioase îndreptare cătră cei în diregătorie orînduiți în Țarigrad, locul doririi sale de așezămînt.“ În principate Moise Nicoară ni se înfățișează ca un flăcărat apostol al culturii naționale și un neostenit propagator al ideilor reformatoare. Era un om cu o cultură vastă, aprofundată inspirată din scrierile enciclopediștilor din Franța, însușindu-și ideile lor occidentale. Nu a fost greu să se convingă, că soarta fraților săi „așa ziși liberi“ se deosebește atît de puțin de soarta celor „ce zac în robii streine“. El a devenit luptătorul care combătea spiritul feudal cu arma cuvîntului scris, pentru „Libertate, fraternitate și egalitate“, principiile anului 1789, punîndu-le în slujba neamului său românesc, liber sau subjugat. Neînțeleș de ai săi, își caută fericirea în Constantinopol, unde, în lipsa unei slujbe în diplomație, prezintă o petiție Sultanului. În această cerere îl roagă pe Sultan, să-i designeze un loc în armata turcă, la cavalerie, potrivit caracterului și aptitudinelor sale, accentuînd că vorbește mai multe limbi și cunoaște limba turcă. Refuzat, după cîțiva ani se reîntoarce în țară, unde e numit revizor școlar, după ce primi promisiuni că va fi repartizat la cancelaria secretariului statului (ministerul de externe de pe atunci). Aceasta promisiune nu a fost îndeplinită, prin 1835 și-a pierdut și postul de revizor școlar. În 13 ianuarie 1835 se constituie în Țara Românească, după stăruințele lui Nicoară cea dintîi societate agrară sub prezența lui Mihai Ghica, mare vornic, cu denumirea de „Societatea d'agricultură (plugărie) din Țara Românească (Statutele acestei societăți, alcătuite de Nicoară, care era al doilea secretar al societății, împreună cu cîteva procese verbale, se găsesc în manuscrisele sale depuse la Academia Română (M. Nicoară

scrie mereu sau traduce articole din domeniul agriculturii și economiei.³² „Se pare că după doi ani, societatea s-a desființat, căci el M. Nicoară M. B. – se jălbuiește la principele țării, că nu-și capătă leafa, și părăsind Bucureștii, în 1838 îl găsim iarăși în Iași, unde la 2 decembrie aceluiași an termină traducerea memorandumului politic al românilor din Transilvania, de la 1791 „Supplex Libellus Valachorum Transilvaniae.“³³ În 1839 Nicoară a trecut în Rusia întreținându-se mai mult timp la Chișineu și Odesa, în tovărășia lui Alexandru Sturdza și Costache Negri. Tot aici are strânse legături cu Voronzon, guvernator Basarabiei, care-l îmbie cu catedra de limba română de la facultatea din Presburg.³⁴ Din Odesa, Nicoară a plecat la Constantinopol în 26 mai 1840 ajutorat cu bani de Alexandru Sturdza. Aici a stat 10 ani neîntrerupt pînă în 1850, reprezentînd și apărînd acum cauza națională a tuturor românilor. „La cererea baronului Chabert, întîiul dragoman al Angliei la Poarta otomană, care dorea să cunoască gravaminele românilor elaborează un amănunțit studiu istoric-politic în care dă relații amănunțite despre Supplex, vorbește de prigonirile lui Micu Clain și Maior.“³⁵ În convorbirea avută în 1845 cu Maqui (Maqui Pietro, renumitul sculptor iatalian?) în Constantinopol, Nicoară spunea: „De la al 3-lea an al vieții mele, deci de 57 de ani, viața mi-a fost neconținut o luptă pentru neamul meu. Român născut de mamă și tată, numele acesta mi-a fost pururea sfînt, și ochii mei au fost țintiți la romanii vechi, de la care ne tragem.“³⁶ Nicoară s-a străduit ca străinii, să cunoască poporul român, cauzele sale naționale, cultura și literatura română. Cînd ministrul Austriei la Constantinopol îi ceru cîteva deslușiri asupra poeziei lui Asachi, în vederea tipăririi unei lucrări intitulate „Critica și literatura unor limbi“, M. Nicoară dîndu-și seama de importanța acestei lucrări, nu se mărginește numai la Asachi, ci îl pune în curent pe ministrul Austriei cu scrierile Văcăreștilor, cu versurile lui Cîrlova, Aristia, Alecsandri și Pogor.³⁷ Nicoară n-a fost niciodată reprezentant oficial al românilor, nici la Constantinopol, unde a stat total 15 ani și nici în Rusia, dar a pledat întotdeauna pentru

dreptul la viață al fraților săi, la viața liberă, anticipînd astfel cu cîțiva ani înainte drumul marilor luptători ai Unirii. Se înapoiază la București în 1850, și neînțeleș de epoca sa, a avut o bătrînețe chinuită. Spre sfîrșitul vieții sale a devenit orb și a fost obligat să trăiască din mila necunoscuților. A murit literalmente de foame la 1 octombrie 1861. „Prin 1896–1898 Vasile Mangra știa de la Vasile Maniu – fost membru al Academiei Române că: a murit în București în mare mizerie, înmormîntat în cămașa lui Golescu la Mănăstirea Mihai Vodă.“³⁸

„Începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cărturarii români din Transilvania și Banat au fost nu numai aprigi militanți pentru drepturile politice și naționale, ci și exponenți de frunte în ampla acțiune de luminare a lui, factori importanți în procesul de creare și dezvoltare a culturii naționale moderne.“³⁹ În suita acestor intelectuali se înscrie și Moise Nicoară. A desfășurat o bogată activitate istorică, filologică și literară, mai puțin conuscută, în optica aceleiași dorințe de emancipare socială și națională a românilor. Scrie temeinice studii cu caracter umanist. El este cunoscut mai mult în ipostaza de fervent luptător pentru cauza națională a românilor din Ungaria. Dar, dincolo de incontestabilele merite politice, el a fost un veritabil om de cultură. Între manuscrisele rămase de el găsim poezii originale, studii filologice și lexicografice (un început de dicționar francez-român și un tratat de ortografie românească) găsim și notițe din Diodor Siculus, Anonymus, Thumann etc, găsim traduceri ale unor opere de seamă din literatura universală (Racine, Buffou, Valmes, Bernuodis de Saint-Pierre, Delille, Chteaubriand etc).⁴⁰ Nicoară îl traduce și pe Csokonai Vitéz Mihály. Ca urmare este important faptul, că tonul plebeian a lui Csokonai își află ecou și în încercările literare ale unor oameni de cultură română. Nicoară în București s-a străduit să tălmăcească în românește, tot cu mijloacele oferite de limba populară, *Batrachomiomachia* originală, homeriană (despre aceasta traducere avea cunoștință și Ion Heliade-Rădulescu). Filologia clasică română consi-

deră pe drept cuvînt textul lui Kautzco fiind prima traducere românească integrală a epopeii eroi-comice.

„În ajunul expatrierii, Nicoară lăsase în 10 mai 1825 lui Grigore Călinescu, în Viena, manuscrisele sale, care împreună cu alte scrisori, ce i le aduse în 1836 din *Giula* la București secretarul consistorial din Arad, Nicoale Bălescu, le-a așezat într-un geamantan în magazinul lui Franz Türinger din București cînd plecă în 1838 în Rusia. Îngrijit pentru conservarea manuscriselor, el adresa din Odesa în 1840 o scrisoare către secretariatul principatului Țării Românești atrăgîndu-i atenția, că în ladă (cufăr) se cuprind „actele cari se ating de starea și biserica unei părți numeroase dintre românii pravoslavnici și care nime nu le are“. Erau actele privitoare la mișcarea românilor din eparhia Aradului, ca să li se dea episcop român... Prețioasele manuscrise ale lui Nicoară ajunseră în 1874 în muzeul național din București, unde au stat teanc, nedesfăcute, și de acolo în 1903 la adăpost sigur, în arhiva academiei române, formînd 15 volume compacte sub N-rii 2437–2451. (Iuliu Tuducescu, român născut în Lipova i-a așezat scrisorile în arhiva Academiei).“⁴¹ Manuscrisele lui M. Nicoară se pot clasifica în următoarele categorii: 1. Studii scrise din timpul studenției 2. Acte și documente privitoare la lupta românilor pentru episcop român 3. Studii literare și istorice 4. Memorii și corespondențe politice. (Nicoară are o bogată corespondență cu prietenul său Petru Maior, ale cărui prețioase scrisori sînt importante în istoria culturii române și a mișcărilor naționale a românilor din Ungaria. Se mai găsesc aici scrisorile lui Samuil Vulcan și ale profesorilor de la preparandia din Arad: Constantin Diaconovici-Loga, Ioan Mihuț, Dimitrie Țichindeal, Iosif Iorgovici etc.) 5. Jurnal de călătorie (care nu s-a editat). 6. Poezii originale și traduceri din literatura universală. Numai ca o curiozitate amintim niște titluri de poezii originale: „La anul nou“ Pojon, 1803, „Coconiții de Văcărescu“ Viena, 1808, „La moartea dulcei și iubitei mele sori“ Giula, 1808, „Coconiții Antonia de Buchwald“ Arad, 1808, „Muntele Timpa“ Brașov etc. (Dintre acestea vom prezenta cîteva în

Anexă.) A mai scris o poezie în limba română și franceză în 1839 în Odesa, intitulată „Țermurile Richelieu“, la acărei sfîrșit face această notiță: „Din tinerețele mele nu mai făcui versuri adecă românești, căci altele nici nu făcui... Îmi pare că acelea din urmă erau din 1814. Dar socotesc că aste sunt celea mai din urmă a vieții mele.“ Încercările poetice ale lui Moise Nicoară au „izul“ colindelor și cîntecelor de jale și de despărțire, nota elegiacă fiind dominantă. Versul său aduce mai mult o proză rimată, autorul exprimîndu-și în mod simplu și direct ideile și sentimentele. Pe lîngă aceasta, putem spune, că creațiile sale sînt foarte importante adaosuri în istoricul cultural al românilor din Ungaria. 6. Încercări de gramatici, lexicoane, dicționare. Ne-a lăsat începutul unui dicționar francez-român, și un tratat de ortografie română. Îi mai aparține un glosar român-latin. Nu numai Nicoară, ci putem spune că aproape toți reprezentanții Școlii Ardelene au manifestat un interes deosebit în direcția elaborării de opere lexicografice. Începînd cu deceniul ultim al secolului XVIII-lea, dintre aspectele general culturale, cultivarea limbii avea prioritate.

Ca să-l cunoaștem mai de aproape pe Moise Nicoară, ca om politic și om de cultură, încercăm de a prezenta aici cîteva dintre poeziile sale originale. Pe lîngă aceasta o să facem de cunoscut scurta sa autobiografie, și niște scrisori trimise în Ungaria la rudenii. Mica sa autobiografie a apărut în revista „Hotarul“ – prezentată de Cornelia Bodea – 1937/5 p. 201–208. Nicoară începuse în 1836 să-și scrie biografia, dar din păcate n-a scris atunci numai o pagină. Aceasta o continua în 1846, cu încă cîteva pagini. Fragmentul ce-l publicăm aici se referă la trecutul familiei sale și la copilăria sa. Autobiografia lu Nicoară are un caracter liric și social, are un deosebit farmec. Păcat că nu-și-a continuat scrierea acestor istorisiri, pătani, evenimente hazlii, deoarece Nicoară a fost înzestrat cu darul povestirii, și poate am fi avut și noi – românii din Ungaria – un Creangă al nostru. După ce se reîntoarce în București de la Constantinopol (1850) *David Nicoară, proprietar în Giulia*, fratele lui Moise Nicoară, împreună cu un nepot

de soră al lor au vizitat pe expatriatul Nicoară la București. După aceasta vizită Nicoară scrie des membrilor familiei. Sever Secula scrie în prefața cărții sale („Un memoriu al lui Moise Nicoară“ Arad (1904) că Roman Ciorogariu – acărui bunică era Nicorească din Giula – și Gherasim Șerb i-a pus la dispoziție câteva scrisori adresate de Moise Nicoară (numele de Nicoară de altfel și-l schimbase în Nicorescu încă la Constantinopol) unor rudeni de ale sale. Acestea sînt scrisori familiare drăgălașe, dar una dintre ele este foarte lungă (noi numai cele mai importante fragmente o să le publicăm din aceasta scrisoare, care se referă la lupta sa națională, apreciind-o cu câteva decenii în urmă dintr-un aspect istoric) adresată către Gh. *Vasilievici, paroh în Giula*. Această scrisoare are o valoare istorică, Nicoară descrie și apreciază starea istorico-bisericească a românilor din Ungaria.

Pojon, 1803

Urare de Anul Nou, 1803

*Un șogor și frate
Trimitu-vă carte,
Din străina țară
Prolica Nicoară*

*Cari și amu încă
Inima-mi mănîncă*

*Nu cercați cum trăiesc
Pe voi cum vă doresc
Că de-ași putea spune
Pe cum s-ar cuvine
Și a scrie toate
În aceasta carte
Inima v-ar plînge
Curînd m-ați strînge*

*Anuma Moisie
Care din pruncie
De voi m-am depărtat
Cu străinii mi-am dat*

*Ochii mei lacrămă
Iar inima-mi strigă:
„Nenoroc! nenoroc!“
Pentru voi ard în foc
Suspină și plînge
Nici n-o puteam strînge
Că eu nu v-am putut
Ca să vă fi văzut
De-un an mergînd pe doi
Nici pe unul dintre voi*

*Că voi știu că-mi credeți
Măcar nu mă vedeți
Dar care mă văd
Aceia nu mă cred
Cu câtă durere
Și dă câtă jele
Sufletu-mi e plîns
De neamul cel străin,
Că numai odată
Cu voi laolaltă
Să mă mai întîlnesc
Și cu voi să vorbesc
Cred voi întineri
Inima-mi va înflori
Cînd la voi mă voi uita
Si eu vă voi săruta
Și cînd m-am despărțit
De acasă am venit*

(Această poezie a scris-o pentru sora și cumnatul său din Giula.)

*Cu inimă bună
În loc de cunună
Vă rog să le luați
(:Și să vă bucurați:)
Aceste cuvinte
Cu cuget fierbinte
Domnul cel iubitor
Fie-vă într-ajutor
Ca să viețuiți
Mulți ani să trăiți
Anul nou să ajungeți
Și ca să-l petreceți,
Toți cu voe bună
Bine dimpreună
Astea scriîndu-le
Vouă trimițindu-le
Rămîn mai aplecat
Foarte înstrăinat*

Neastîmpăr

*Pis! ce-i? pis! - ce s-aude?
În degete fug la gard
O! ce foc crud mă cuprinde
Ce fiori! cît mi-i de cald!
Glas sonor de filomelă
Respică cerul, dulce din buză
Cîntec de rost ca de mierlă
Străbate cea de nuc frunză*

*Mă trag picioarele, nu sînt;
La cel dîmb verde sub nuc
Pornit ca și la un loc sfînt
Plin de simțire mă duc
Amuțit pămîntului cad,
Nici aud, nici văd lucioasă
De lună fata, tot la vad
Inima mea stă sețoasă*

<i>Soră, mîndră, dulce lună</i>	<i>Într-astea în frunte o nucă</i>
<i>„Nu fugi, – așteaptă – stai“</i>	<i>Căzînd din ram mă lovește</i>
<i>Echoul mie așa-mi răsună</i>	<i>Spărios ca de-o nălucă</i>
<i>„Mai mă amăgesc ochii tăi“</i>	<i>Sar, din vis că mă trezește</i>
<i>Alerg la rîu după apă</i>	<i>Înghețat; ochii mi-i cuprinde</i>
<i>(Mama zace-n că nu doarme)</i>	<i>Un întunerice greu și des</i>
<i>Și frămînt pînă la sapă</i>	<i>Gheața inima-mi pătrunde</i>
<i>Vin vara să culeg poame</i>	<i>Abia din loc ce-am purces.</i>

<i>Fuge – aleargă – în casă intră</i>	<i>Că mie nu mult că fuse</i>
<i>Glasul meu tremur, n-aude</i>	<i>Astea încă de-auzii:</i>
<i>Io impietrit mă retrag printră</i>	<i>„Lună! Tu lui să-i fi spusă</i>
<i>Sac, și nu știu unde</i>	<i>Că măcar că e tîrziu.“</i>
<i>Umblînd, adorm în profunde</i>	<i>Eu nu dorm, la tine privesc</i>
<i>Visuri mă înec mă cotropesc;</i>	<i>După poame m-oi întoarce</i>
<i>Morpheu ochilor întinde</i>	<i>De jale nu să-l doresc</i>
<i>O Nymphă – io mă topesc</i>	<i>Inima-mi tace și coace.</i>

„1846. 23 cuptoriu

Crîmpee de viață (copilăria)

În *Jula* comitatul Bichișului, în Ungaria, în ulița Nicoreștilor (numită de la Nicorescu altmintrelea Nicoară, familia cea mai de frunte între români și pot zice între ceilalți locuitori ai orașului, din vechime), fui născut sîmbătă noaptea spre duminică, sau în 29–30 noiembrie 1784 în vremea ce sculara Horii umpluse lumea cu frică și doar și cu nădejde. Întîi fiu după 3 fiice. Tata Petru, fiul lui Vidu. Numele moșului său am uitat și nu a fost Ștefan. Numele uliții e a Nicoreștilor. Înstrăinarea mea de acasă în mai toată viața (afară de cîțiva ani triști în urmă) nu m-au lăsat a înștiința de stările și istorioarele anterioare a familiei. Atîta știu, că Ștefan, un unchi de a tatii, cel mai bogat pe atunci în părțile acelea: după ce a zidit cu toată cheltuiala sa biserica din *Otlaca*, sat aproape de Jula, s-a făcut peregrinatoriu, călătorind la Ierusalim, de unde întorcîndu-se,

cînd a murit, fără vr-un fiu, toate ale lui s-au risipit și s-au făcut mere-pere, fără a se părtăși din dînele tatăl meu. Fiscul s-a folosit.

Moșul meu murise, fiind tata de 9 ani. El ținuse pusele lui Thököly (mari boieri sîrbi) moșul vice-ișpanul lui Petru Thököly (ce era tata lui Sava Consilieriu). Venea de multe ori la moșu în opinci și cu cumănac în cap și ședea în tindă. Fiii și nepoții lui la ce au ajuns!... Moșu, deși, din agoniseala lui lăsase o stare pe atunci însemnată, ce s-a făcut în bani după aceea.

Tata, fiu unicel, fu crescut de măicuța – așa numim noi bunica sau baba noastră –. După stările și timpurile d-atunci, în școala românească, sau la popa românesc (că pe atunci nu erau școale), și mai ales în ce ungurească; așa cît pentru asta știință, fu întrebuințat de Vármegye, în tinerețe sub Iosif Împăratu după regulația d-atunci, din partea orașului. Toată viața lui, apoi, numai ungurește scrie. Om blînd, milos, drept, înțelept, sîrguitor și d-o purtare muștrată, văzut și plăcut și la mici și la mari.

Despre familie și diplome – acasă sub numele uncurit Nyikora –. Io neavînd în toată viața la căldura inimii și a minții nobilitatea (decît aceea ce o are cineva de sine și prin sine, și meritele sale civile și sufletești), nici odinioară n-am avut grijă de dînele ci mai cu seamă simțeam nepăsul cel mare. Cu alta familie, foarte d-aproape părințită, nobilă, dar opusă, anume Săsescu: acea se afla în părțile Borosebeșului. A măicuții tragere este din familia nobilă Dienis, din părțile Beiușului.

Mama, era din satul d-aproape Șiclău din familia Șerban, care se trage din Chioara, unde sunt și acum nobili pesesionari. În veacul trecut un strămoș al meu, părăsind tot acolo (pe semne prin cesie pentru benificație), pentru prigonirea care era din partea stăpînirii ca să-i aducă la unie, venise în părțile astea, cu 4 fii.

Din aceștia... apoi, după numele de botez, a fieștecăruia, s-a împărțit familia în 4 ramuri, și au luat 4 nume deschilinite:

adecă, fiul mai mare și descendenții lui au ținut numele de Șerban, al doilea Jurge, al treilea Mihuț, al patrulea Dănilă.

Din cel mai mare deci Șerban, se trage mama și familia păstrează încă numele. În junetele mele, fiind în școalele mai mici, venise un Șerban, precum ni se zise după aceea, a doilea an a 3-a vară la noi și la unchi. Atunci, au în urmă, după știința mea venise și la mine, la Arad, unchiul din ceia din Chioara. Om frumos pe sine, umblat și pățit (vre-o 40 de ani), slujise mult ca strajă maistru în oaste. Fusese rob în Franța, apoi nu știu prin ce întâmplări și în Spania. Aista multe îmi spuse de familia Șerban ce a căpătat pentru vitejiile sub Rákóczi II, 2–3 sătuțe, ca strămoșii noștri erau pe timpurile răzvrătiților din Țara Românească unde erau oameni însemnați.

Atîta era frica între ai noștri de Unire, cît fiind cei din Chioara uniți, io abia puteam scoate 2–3 vorbe despre stările de mai nainte, măcar că bunul meu unchi Șerban umblase p-acolo peste demonstrarea nobilității acestor d-aici, adică din părțile Aradului.

Baba maternă, mama mamei era din familia Merce, iară nobilă și venită tot din cauza Unirii – aici este vorba despre unirea religioasă din 1700 M. B. – din părțile Solnocului, Sătmăr sau Chioara nu știu bine, tot pe acele timpuri. Două cauze au cauționat tragerea oamenilor din Nord spre Sud. 1. Una, plătierea abundoasă a țărînului, și lipsa de inpopulație unde lesne se organiza țărîni din sat. Turcii numai de curînd fiind goniți din părțile de miazăzi, unde stăpîneau. 2. A doua, gonirea pentru Unire sub M(aria) T(ereza), asupra de unguri (în părțile nordice erau sub principii Transilvaniei); strîmtoarea pămîntului – care șterp, muntos, pietros, nu era în stare a da viețuirea de toate zilele, pe lîngă neștiința de maiestri, meserii, arte, științe, comerț și industrie. Donațiile fiind „ad utrumque sexum“ hotarele satelor mici deveneau prin împărțiri, posesiile fieștecăruia, numai particelă nesoție, de a fi de ajuns spre nutrirea fieștecărei familii.

Pe lîngă aceea românii, cari nu se plecau la Unire, erau opriți din școale și meserii!!! (În 1822 soacra lui Melentie⁴²

femeie de 80 ani, îmi spunea că ea mică fiind, tată-său și cu ce a putut lua a fugit noaptea din Maramureș sub M. Terezia, fiindcă dragomanii stau la părțile bisericilor cu sabiile scoase și sileau oamenii la Unire...)

Pe lângă asta starea în toată țara era atunci proastă, întune-coasă, împinzită de o orbie zguroasă, cu cât mai ales a românilor din Transilvania, unde era excluși de la slujbe, oficii – și ei trebuiau să facă toate slujbele cele grele.

Ajungînd tata în vîrsta de 18 ani, cuprins cu economie ce începuse, bunica adică baba l-a însurat cu mama, ce avea 17 ani. Întîtoate fete, adică 3, io fui apoi întîiul fiu, ca la 7 ani după însurare spre marea bucurie a lor. Născut 1784 nov. 29, calendar vechi, după 11 de noapte de bucurie nu vrură să mă boteze pînă în chișlegi, ca să poată ținea uspăț... și așa 6 săptămîni fui ținut necreștin. (Protocoalele bisericii, una cu dînsa au ars, la arsul orașului 1800 sau 1801, și dintre toate a scăpat dintr-un volum cît cuprinde 3 luni: de unde și cartea mea de botez este scoasă apoi).

Un lucru însemnat aduc aici. În uspățul de botez cu multă defătare și salt, după datina d-atunci, oaspeții dăruind neobotezatului bani, mama apoi mi-a cumpărat pe norocul meu o junincă sau vită, din care, pînă cînd am început școalele latinești, se sporise la 8–9 capete, și mama lor (adica juninca) numită Curta, fiind curtă de coadă, tot trăia. Acest mare noroc, mai că aș putea zice, cu drept, singur, nu mai m-a pîrtășit în întinsul vieții mele.

În pruncie m-au pierdut în oraș: după multe încercări și alergări, peste cîteva ceasuri, zic, că m-au găsit. Am căzut în apă. Era în curte apă stătătoare unde înainte de aceea curgea Crișul pînă unde l-au abătut stăpînirea într-alta parte, și acolo în curtea noastră rămînînd locul albiei, era apă adîncă și forma un lac. Mai măricel fiind, mergînd cu un frate mai tînăr ce avea Damaschin, tot la acea baltă (cîte simțiri și suveniri se restrîng în mintea și inima mea la scrierea acestora!!!) să mă lunec pe gheață, precum se strîngeau din vecinătate, a orile, mai mulți alți și mai mari și făceau cotroave, eu atunci aflîndu-mă singur

pe gheață și jucându-mă pe marginea cotrovului am alunecat drept sub gheață. Odată un fecior din vecinătate mi-a luat în spate și așa aluneca pe gheață cu mine, și lunecînd a căzut pe spate, cu toată greutatea s-a sprijinit în mine că eram dedesupt. Nespuse chinuri am tras d-aici vre-o săptămînă și în toată viața la ședere lungă scriind sau în cale am simțit durere, dar nu știu din acea pricină ori ba. O soră Petra mai mare decît mine – de care de mai multe ori va fi pomenire în aceste scrieri. Dulcea mea, nainte de 12 zile, am înțeles din epistola nepotului Moise că a murit asta primăvară – din fereastră văzîndu-mă alunecat sub gheață alergînd cu ai casei, afară de mama care a leșinat, m-au tras de sub gheață. Eu de toate astea nu știu nimic, decît după auz și istorisire.

Încă alte pățenii sunt dator a le însemna, care după părere au putut avea ceva curs în viața mea de apoi.

Era puț la noi în curte, foarte abundos în apă, însă numai la noi, fiindcă orașul era crusiș-curmeziș strecurat de ramii Crișului Alb. Dar vitele fiind învățate la cîmp, pe la sălașe, la apă de puț, toți aduceau neconținut ziua și noaptea cai la noi la adăpat. Erau și multe mori pe Criș, aproape de noi, unde din *Ciaba* mulțimea venea pentru măcinat și adăpat, de toate neamurile. Io, ca prunc, mă jucam de multe ori făcînd cruce din trestie (nadă) și cîntînd. „Sfinte Dumnezeule“. Și veneau, cu orile, prunci de jidovi, ori de unguri cu cai și împlîntau crucea în poartă. Totdeauna aveam înjurări reciproce cu ei. „Ebadta vad oláh“, era urmarea și eu – vezi bine – ca acasă, nu rămîneam dator. Ulița noastră era locuită de români, dar de puțin încoace venise și nemți și unguri vre-o patru case și una de sîrbi. Rareori era, să nu avem noi pruncii ceva între noi, unde cu românii ne petreceam frățește și ne jucam.

La casa părintească din toate părțile și de toate neamurile, de toate religiile și de toate stările se abăteau străini drumari ca în conștiința mea pot zice: că, casă mai primitoare n-am văzut. Bucuria mea cea mare era cînd veneau moți din Transilvania, cu oi sau ciubotari din munți. Aceștia-mi aduceau

ramură de brai și mare bucurie îmi făceau, așa și portul lor, ce încă nu-mi era conuscut.

Odinioară ducându-mă tata de mână în târg și cumpărându-mi turtele (se face de 3–4 ori pe an și e renumit) trecură pe acolo moți ciubotari în chimeși albe, zisei cu bucurie:

- „Tată! și acești-as români de cei ce trăiesc cu mămăligă?“
(Eu mai mult de nume cunoșteam mîncarea românilor căci la noi ca lucru rar se făcea cîte odată în an, și atunci toată copilăritatea era în zgomot de bucurie).
- „Așe-i! fătu-mio!“
- „Zo! (nu zău) și eu vreau să fiu român ca ei, dar de ce nu-i chemi și pe ei să mînce turtele?...“

Tata era foarte iubitor și prețuitor de știință, fără a fi avut prilejul vreodată a și le însuma, (procurare) și peste modru, mai cu seamă de limba latinească. Școale românești începuse sub Iosif împăratul. De mic deci fui dus la școală, unde dascălu cu orile mă lăsa de durmeam, fiind foarte mic și avînd toată privința la casa părintească, ca cea dintîi dintre români, de la care totdeauna au văzut mult bine toți dascălii. Pe atunci erau la noi, ca oraș de căpetenie, dascăli sîrbi ce știau bine, rău românește, precum și preoții, căci sîrbi au avut întotdeauna ochiata de a ocupa locurile mai bune și mînoase. Era unul și grecesc pentru 5–6 greci bicoli și picutelari (cari vînd orice picuteli). Școala însă zidită de români, lemne de foc etc. numai cît leafa grecii. În biserică la strana mare, românește, la cea mică (stîngă) se cînta grecește. După ce s-au perindat mai mulți dascăli – despre a căror nume și întîmplări cu mine nu țin nimica minte – a urmat Melentie (apoi Dragoș) născut în Lipova și crescut, cît știu, cîtva timp la Curtea Mitropolitului Putnic; în vremea deputației mele mi-a spus... Acest Melentie era om cu idei sau cu judecată pătrunzitoare și cu politețe, dar înfocat. Pînă aci școlarii români, afară de „Doamne Milueștene“, celelalte cîntări le cîntau sîrbește sau grecește. El a introdus întîi cîntarea în limba românească. Io avînd glasul mai bun și fiind socotit întîi la învățătură, trebuia să dirij cîntu, și așa interesîndu-l mai mult sta de mine, să le

învăț românește și așa zicînd prin mine a introdus el cîntarea românească în biserică. Păținind totdeauna de frig la picioare (și acum în toată viața) de multe ori plin de lacrimi mă înturnau de la biserică.

P-atunci erau doi popi sîrbești: Popa bătrîn și Popa Șerb – numiți de români, dar numele lor era Popovici. Despre acesta mai multe...

Gătînd psaltirea-termenul învățaturii, aritmetica de patru spețe, catihism și puțin din Sfînta Scriptură, cam la 9–10 ani, fui dus la școala ungurească, ca învățînd ungurește să mă pregătesc la școale latinești. Un frate ce era după mine Damaschin a rămas la școalele românești. Atunci încă și mai tare începuse dîrzu între unguri și mine, însă nu cei din școală, ci d-afară mai ales unii oficiali domnești sau dominații, fiindcă trebuind io a merge mai departe la școală în partea numitului oraș unguresc, era mai des prilejul de a ne întîmpina. Io eram îndrăzneț și pe lîngă putere, și sprinten – în lupte copilărești, în fugă, în jocuri, în sărituri nu mă întreceau, în azvîrlit nici atît, ce pînă în ziua de azi mi-a rămas – și așa nu scăpau nescărpănați, cît părinții lor se plîngeau către tata.

Într-aceea, decît mi se tot vorbea, se apropie timpul d-a mă duce la Orade (4 1/2 paste) la școale latinești. (Cunoscut este că acolo-i mai dintîi Academiile Ungariei.) Mama, de o natură foarte duioasă și de o simțire foarte delicată, tare era îngrijită pentru depărtarea mea atît că mă dubea mult și de frică pentru ce se pot întîmpla unui prunc în srtăinare, însă nu-și arăta nelinătatea, ci din contră mai cu din adins mă îmbărbăta, povătuindu-mi sara prin multe pilde. Era așezat, ca în dumini-ca de Paști să mă ducă la Orade. În săptămîna Floriilor începu mama a se tînji (indisposition). Marți seara mă lua la fereastră, începu iară a-mi vorbi de ducerea mea la școală, învățatură și purtare. Povața ce adînc s-a înfipt în inima mea, așa ca și cînd ași auzi astăzi: „Să nu mă interesez, să nu cuget acasă, că voi avea toate cele trebuincioase, numai să nu am grije de alta decît de învățatură, că io nici oi gîndi, cînd m-oi pomeni cu dînsa la mine, dar ea nu s-a muștra ci va veghe în secret cum

va fi purtarea mea. De va fi necuviincioasă, atunci fă s-o văz s-a înturna napoi, iar de va fi a cea bineplăcută, atunci toată dragostea mi-a arăta.“ (Tot am auzit după aceea, că mult se întrista pentru depărtarea mea, dar pitea naintea mea.) În sîmbăta Floriilor mari io cu lacrimi fierbinți plîngeam în o uitîndu-mă la dînsa, pînă după acea m-a și apucat multă curgere de sînge. (Fie iertate aceste puține inimii cea ce și acum cu dor de simț în vîrstă de 62 ani.) Apropiindu-i-se sfîrșitul, am auzit mai tîrziu, că cu limbă de moarte, a rugat pe tata să nu mă ducă încă, îndată, după moartea sa la Orade, că voi peri de întristăciune. Aplecată la tristețe și mîhnicium pentru o patimă (suferință) de cîțiva ani, era în alte cel mai voios și desfătos caracter. Curățenia ei și cu noi și întru toate ale sale se făcuse proverb. Și 30 de ani după moartea ei, auzeam pomenind despre acea față bălană, peliță albă cît se vedeau vinele vinețînd pe dînsa. Era mama de un caracter blînd și dulce, d-o simțire adîncă și nespasă (tăcută). Cu o ochiată, un semn sau un cuvînt, știa să ne pună în respectul cel mai mare, cît fă ne pedepsi, nu ne opuneam sau îndărătniceam la cel mai mic glas al ei, însuși eram departe sau pe uliță.

Rămăsesem trei frați și o soră mai mare. Cel după mine Damaschin al treilea David – Sora o pururea neuitată pentru bunătatea ei a murit. – Io preurmai învățătura ungurească. Fratele meu Damaschin rămase acasă la școala românească. Într-o zi de vară numitul Melentie duse pruncii la scăldare în grădina Curții domnești, unde pe Criș era o morișcă. Un sărman de vre-o 18 ani, cam bradin sau nătîng, vinea din satul mai d-aproape și se hrănea la noi. Acela s-a luat cu școlarii la scăldare. Dascălul măsurînd apa, puse semne pe unde pruncii să nu meargă mai departe. Dar bradinul văzînd pe frate-meu, a sărit în apă, și mergînd înapoi a căzut în aracul săpat anume, a zmîcit și pe frate-meu și amîndoi s-au înecat. Alt amar pentru toți și mai ales tatăl nostru. La întrebarea varmegii, tata s-a rugat ca nici decum să nu fie tras la judecată și pedepsit dascălul, ca unul, zice tata, că e nevinovat, și de ar fi greșit.

În iarna viitoare pe la Genorie, mă duse la Orade, și mă lăsa

la Balta Iosif frăție de departe, magistratul orașului s. senator, ce ținea în arîndă ospătăria de la Arborele verde (Zöldfa). Era târziu, clasele se începuse de mult, mă puseră cam cu anevoie în a 3-a normală. Ungurește nu știam, deci nimica nu pricepeam, mai vîrtos, ca în a 2-a normală se începea latinește, și eu nimica nu învățasem încă. Un profesor bun, și de omenie, slav, anume Dobroncai mă iubea mult pentru blîndețe (și ceva daruri poate). Îmi dădură de mînuducător quasi corepetitor din conșcolari, adică roman Aron, dar numai pentru clasă ca să-mi tîlmăcească zisele profesorului, iară acașa aveam instructor pe un sîrb din Arad, Petrovici, din Academie (care apoi s-a făcut protopop, și era foarte contrar trebiilor românești cînd pentru Episcopie). La examenul întîii semestral eu n-am fost pus la încercare. După paști i-am ajuns pe ceilalți și întrecut în latinie. Cu memorizația unguerească mergea mai încet. Profesorul puse mai mare veghător în clasa cu volnicie de a pune în genunchi pe cei ce vor face toi și necuviință înainte de venirea lui. Adevărat, că și eram blînd și sîrguitor. În clasificarea fui al 6-lea eminent cu laudă.

Balta Iosif avea un fiu destrămat, nu învăța nimic. Era deci fiul George neînfrînat a mă zminti și opinti în învățatură. Eu supărat, cum s-a cetit în public clasificăția, nimerind unii julani cunoscuți cari veneau în piață de săptămînă, m-au pus în cocie cu ei și am pornit acasă, fără să iau ceva cu mine, am să dau știre familiei Balta, unde eram în locaș. Fiind pe la miază cale, aproape de Salonta, ne întîlnirăm cu tata care venea după mine, avînd cu sine pe vitrica mea, cu care nu de mult se căsătorise (ce eu nu știam) și pe fratele Vidu, mic rămas orfan de mamă, pe care nespuseam îl iubeam. Tata vazîndu-mă îmi zise cu blîndețe: Ce va zice acum unchiul tău Iosif? și purceserăm napoi la Orade. Și în adevăr sosînd iară la el acasă, unde șezusem, toți erau consternați, socotindu-mă perdut, sau înecat, ca 24 ceasuri erau trecute de cînd lipseam. Îndată se născu bucurie în toată casa, tata mai ales cu voie bună, de turnînd îndată tot ce ar putea prici ghimpuri.

Vitrica era sîrbo-croată, sau româno-sîrbă din *Bătania*, a-

proape de Arad. Însă mai mult se ținea de sîrbie. Era frăție de aproape cu Kenghelacz (care după aceea mi se zicea, – prin fratele său director, a fi viță de român) renumitul arhimandrit și cu Malenița, posesor bogat de multe sate în Banat. Tîmpla de a luat fată sîrbă a fost... (nedescifrat) unui bogat româno-sîrb Manuilă din Bătania. Cunoștința cu acela pare ca avut mare încurgere în viața d-apoi a tată-meu... măcar că măicuța (baba, bunica) cu tot adînsul îl trăgea și depărta de sîrbi, pe care nu-i suferea. (Măicuța a murit de 72–74 ani, 1801–1802 și nu știa rugăciunile numai sîrbește, fără să știe o vorbă sîrbește, precum nimeni în tot orașul, ba nici tot prejurul pînă la Arad. Bucuria ei cînd ne auzea închinîndu-ne românește, se ruga să i le repetăm și din ciaslov sau psaltire).

Dar nici nu mă mir, căci hierahia sîrbească, tot preoți sîrbi trimitea la *Jula*, precum s-a mai zis. Așa pe atunci unul, pare cu viața de țigan, cu vre-o 8 prunci, cari nici românește nu știau bine, preanumit de locuitori popa bătrîn, șerpe înpelitat și prefăcut; altul pronumit popa sîrb, un spulbărat, și nebun întreg. Acesta fu vecin cu noi, dar nu era cu puțință pe lîngă toată răbdarea și blîndețele casei părintești a costa în pace cu el și familia lui. Cu mult înainte de-a merge la Orade tot auzisem vorbind despre dînsul: „Cal verde și sîrb cuminte.“ Destul că nu mai putîndu-l suferi locuitorii l-au scos. Dar ce folos! iar trimise Episcopul sîrb de la Nădlac, Tervencovici, om cu cumpăt, muiera lui română, însă crescută între sîrbi. Sistemul sîrbilor era deci, prin sîrbi a deda români mai întîi, apoi a-i muiera, și înpăngîna a-i reduce la insurăciami cu sîrbe. Toții de prin prejur, cît, pentru religie fiind luterani, cît pentru apropietuinea între limbi încă trăiau firește în doaga sîrbilor. Afară de aceia moravii neguțători, înfocați slavi, ce altă limbă nu știau, cercau des casa părintească pentru neguțătoria cu oi. Tata, ca și cap între locuitori, în toate pricinile mergea la Episcop și la Consistoriu. Episcopul sălășluia la noi venind la *Jula*. Cunjurul Episcopului era tot de sîrbi. Ba și de se afla vreun românaș, care știa cîteva graiuri sîrbești, nu se mai spunea român, și numele și-l denaturaliza cu vici. Firesc lucru

era deci, a se bate de-a trage pe tata cu bineplăceri, ca pe cel mai de frunte între români în partea sîrbească. Mi se pare că greșiți sunt cei ce zic, că amu-i propaganda rusască etc. Cu mult mai napoi este de merge cu socoteala anilor.

Vitrica mea era văduvă foarte săracă, și nu avuse nici un prunc dar tînără și zdravănă. Tata se bucura, nădăjduind că nici d-aci n-a mai face prunci. Adusese cu sine o soră de vreo 11 ani ca să crească acolo, și un nepot de frate. Să mă întorn iară de unde m-am bătut. Fiind eu în vacanță într-o sară, fiind mulți și mult cuprinși cu descărcarea carelor cu bucate, eu încă prunc mic mă pusei a ajuta jucîndu-mă în vîrful carului. Vine vitrica acolo, și începe a zice ceva sîrbește surorii sale. Eu mă scăpai și zisei: Iacă și sîrbește; mai văzut-ai cal verde și sîrb cumînte?“

(Fragmente dintr-o foarte lungă scrisoare a lui M. Nicoară adresată protopopului George Vasilievici din *Giula*.)

„*Memoriu*“⁴³

București, 17/29 Iulie, cuptoriu 1850

Domnule frate, prietene și părinte, și fiindcă așa dorești și-ți place, iubite fiule și nepoate!

Epistola Dumitale din 27 iunie din urmă, pe cît m-a uimit, la văzul dintîia, fiindu-mi necunoscută din trăsuri și din iscălitură, pe atîta m-a și bucurat, văzînd minten dup-acea că-i de la nepotul meu necunoscut, bărbatul dulcii nepoate Lina; deci de la un mădulariu a sîngelui meu și a familiei noastre și încă mai presus doară că-i de la un fiu adevărat român cu sîngele, mintea și simțămintele călduros naționale. Cele ce scrii pentru naștere și nume, am putea zice că ar fi de prisosință pentru mine; căci nu-s dat a judeca, a cumpăna și a aprecia oamenii după unele ca acestea sau după stare și ranguri, care de multe ori se-ntîmplă nemerite și nemernice a sorții sau a capiilor omenești. Faptele fac omul, numai acele și numele strălucit;

iar numele singur nici faptelor sau făpturilor nu pot aduce strălucire și laudă, nici simțirilor amorțite sau cugetelor ațâpitate aduce vr-un sbor înalt, vr-o svîntă mai măreață și slăvită. Omul înfrumusețat cu harul dreptății, a bunătății și a omeniei ver din care parte și limbă a lumii să fie, tot mai presusit va fi în sufletul meu decît necuviosul și nedreptul, care ar fi cel mai d-aproape al meu Virtus et in hoste laudanda. Dar prea de sat pentru astea, care mă făcură de mă abătui cîtva de la scop.

Mult mă bucur că Dumnezeu a fericat pe nepoata mea cu un bărbat de vrednicie și destoinicul Dumitale, prin ce cred că și neamul a cîștigat prin mijlocul poporului român din *Jula* (nu *Giula*), care este unul dintre orașele de căpetenie a dieceziei. Deci, botează, învață și luminează, dar nu cu spirit (care curînd se resuflă din sticlă, bate la cap, și aduce des la pomeniri, cumăndări, uspețe și tîrguri rușinoase necuvioșii s. c.) ci cu duh...

Deci, învață înțelepciunea poruncilor Dumnezești și a bisericei dreptcredincioase ortodoxe sau pravoslavnice; luminează-ți turma încredințată cu lumina adevărului și-i insuflă cuvintele mîntuitorului: iubiți-vă unul pe altul; căci ei între sine-și vor găsi dragoste, milă, ajutor, sfat, compas și cu un cuvînt, în toate îndosirile, îndărătnicile și plesnirile sorții jalnice, amarnice și fără milă a chema, o mîngîiere viu-făcătoare, plină de blîndă alinare, și molcomie a usturăciunilor, a nedreptăților și a puțurilor (?) lumeșt. Învață-i, că fără moralitate și virtute, fără păzirea așezămintelor de lege nu este mîntuire nici aici nici dincolo de viață. Credința mișcă munții, răzămata în nădejde; fapta dă ambelor putere neînvinșă...

Căci nădăjduiesc de la frățietatea voastră necunoscută, dar însuflețită, că vei da bucuros iertăciune binevoinei mele bătrîne dar părintești și vei hărui ascult cuvintelor celuia, ce pururea a purtat fericirea și nefericirea voastră a tuturor în ascunsul sufletului său. Așa dară, cu părintească conchizuire mai adaug încă, învață-i și-i trezește, că numai cu sapa în mîna, cu furca și coasa la umere, în ziua de astăzi nu poate ajunge un neam la bineestire (!); că neștiința n-aduce nici un cîștig ci

nepăs, lene, trîndăvie, a căroră mamă este orbirea... Să știe ei, că propășirea și înaintarea lor în bineestire nu ațină de la unul sau altul numai, ci de la toți împreună, după deosebirea stării fieștecărui; că așa numai, în dragosete și iubire frățească pot tinde mîna de ajutor unul altuia, precum degetul cel mic și cel scurt mai mari, fără care acestea nimica sau pre puțin sunt în stare. Meseriile și iar meseriile! De la asta trebuie știință pregătitoare. Cum ar fi cînd ați avea acolo un doftor, bărbier, chirurg, apotecariu, ciasornicariu, materialistă (?) postavariu, căruțaș, arhitect, făurariu, ferar, argintariu, pușcar, rotar și o sută alte, între care doară și un ospătar, cu învățatură și cuviința? – Lasă că vor veni de acestea care vor apuca astăzi plugu și caru, mîine casa, poimîine via și țărînele, apoi-? Cei ce le-au dat pradă astăzi, mîine vor fi bucuroși să-și agonisească pîinea de toate zilele cu luna și cu săptămîna lucrînd ca șerpîi țărînele ce nu le-au putut păstra și lucra pe seama lor. – Mai una încă. Pomenile, cumîndurile, uspețele și alte asemenea obiceiuri la neamul nostru, sunt vrednice de cinste și de laudă. Sunt acele suveniri din timpurile prischine, dar religioase sau naționale, sau ambele într-una vărsate, pretocite și dospite? Tot atîta-i! Destul că ele demustră și caracterul naționalității și ca sfinte trebuie păstrate; căci mai ales în unele dintr-insele poruncile Dumnezești despre milostenie sunt atît de mari slove trăsurate și însemnate, cît nici o lege, nici la o altă nație nu se află așa (scoțînd doara într-un reghin Școția)...

Abaterile astea de la calea înțelepții, abuzuri cu atîta destrămăre în tot reghiul, au mare trebuniță de dires pentru binele fieștecărui în particulariu și a tuturor obștește; și aceea cu atît mai cu seamă, cu cît bietul român așa încă (ce la nici un alt neam nu se întîmplă într-acel grad cumplit) trebuie să-și vadă toată mădua și puterea scursă prin ținerea școalelor și a dascălilor și a popilor (plus vel minus), zidirea și conservarea școalelor și a bisericilor ș. a. și ca un ajutor nu vād nici dintr-o parte, precum li s-ar cădea și lor după dreptate...

Ca să depărtăm tot înțelesul strîmb de la cele mai sus zise, încît pentru datine, socotesc că e de folos a ști, că toate

neamurile au obiceiuri, ȣeremonii s. a. care sunt nedespărtit alipite și unite cu caracterul naȣional. La desrădăcinarea și desfiinȣarea lor nici un neam nu se apleacă nici convoiește pînă nu sînt acele apropiat cunoscute de vătămătoare în orice privinȣă, ba – încă se silesc cu tot năzu a le verifica și a le mai întrăma dîndu-le zbor mai zvînturat. Asemenea obiceiuri se văd la naștere, încredinȣare, uspețe, îngropăciuni, la urzitul unelor lucruri sau de cîmp sau de casă; apoi tradiții, povești (vrednice de însemnat) serbări tradiȣionale serbările alăturate cu cele bisericesti, sînzienne, armindeu, la Sf. Toader, crăciunu ș. a.; mai departe portu, făptura lui și a materiei, ȣesătura, cosutura, fiertura unor mîncări, cîntările, saltul, bătaia ș.a., că nu în unele ca astea se păstreaza limpezitatea și vechitatea simplă a limbilor? Vezi numai cuvintele uneltelor întrebuintăte încă din prischinătate, precum la război, treisfare s. c. Cel ce vrea a dărăpăna cu vreme un neam, întîi să-l destrame din toate astea, părăsindu-le mereu pe nesimȣite, apoi negreșit a ajuns scopul unde ținteaa, căci lăpădîndu-i portu (vorba-i de popor) îmbrăcîndu-l în vestminte străine, și în obiceiurile alto- ra, i-a tăiat toate vinele, l-a desfiinȣat schimbat, schinoșit și i-a prefăcut toată firea și estirea. Limba însă ar mai putea rămîne, și – tristu-i – în asemenea stare, n-ar fi alta decît o față de nălucă sau de mohoandă, un tun gol, fără răsun, fără armonie, fără simț și fără a încălzi și însufleți o limbă, care grăind nu ni-ar spune alta decît că trage pe moarte. Fără obiceiurile naȣionale limba-i (cu naȣia împreună) o umbră fugară, care fără vreun punct stabil, după mișcarea obiectelor de jos sau a luminii de sus, umblă mișcîndu-se, sucindu-se și zvîrcolindu-se fără căpătîi, și-ncoace și-ncolo tăt (fie iertată expresia) firta-firta, pînă-și află loc și plac în sonuri străine ca îngînată cu totul, curînd apoi, să-și afle într-însele de cumplit înecăciune.

Locurile nu mi le poci alunga din minte și inimă cu atît mai puȣin a le străina. Fire-ar putincios a urma și a prodi ideilor lor cu toate conjurările și aȣinările? Apoi m-ai rugat în epistola voastră ca să te primesc de fiu, să mă poți ține de părinte? Fie,

și că așa este precum ai dorit, te încredință șirele astea, care după judecata mea sunt a unui părinte către un fiu iubit, să nu mă înșel. Sfera lucrării voastre se mărginește ca a unui păstor sufletesc în sînul parohiei și comunității dreptcredincioase-românești, unde m-am născut amu vor fi 66 de ani, io am petrecut o părțicea a anilor mei, iar o mare parte din grele patimile vieții. Așa fiind, scriu ceea ce gîndesc că ai putea folosi în grădina foarte mărginită a unei comunități; că mai departe pe mine mintea nu m-ar putea duce, dar nici puterea, și încurgerea voastră încă nu v-or ierta mai departe doară. Ferice de cel ce în miezul unor ascultători credincioși și oameni însuflețiți prieteni, făcîndu-le tot binele, prin povața înțeleaptă își poate nimeri calea viețuirii line și departe de turburarea lumească. Ferice de acela ce depărtat de li hazia inimilor înjehurite și de jirabia ochilor jimbați, făcînd bine altora prin sfat și luminare își poate petrece zilele în îndeletniciunea (precum zici) retrasă și departe de zgomotul cît fermecătoriu cît și veninătoriu. Mai amintește-te și la asta, dragă fiule, (dă-mi voie să-ți zic așa) că nevăzîndu-ne încă unu cu altu, cunoștința noastră-și are început de la epistola prea însemnată cu care m-ai cinstit, cășunînd și cea mai blîndă desfătăciune a inimei mele.

Io iubesc nepoții și nepoatele, cu cît că cea mai mare parte nu-i cunosc. Și ce am alta pe lume? Cît aș dori a face ceva pentru ei! Și a le înzestra cu ceva! Nesănătatea, sărmănia și neputințele cumplite stomnesc tot impulsul dorinții fierbinte. Dar să îmblînzim și domolim jirabia sorții îndărătnice cum vom putea mai bine, dacă nu altmîntre, încă prin un simțămînt a închipuirii. Și iacă așa fac. Neputîndu-vă bucura inimile nici a Domniitale nici a dulcii nepoate Lina, cu vr-un cînt ce de pititul din partea mea, așa înmulțesc șirele astea mai mult decît ce după cădîntă poate purta locul, timpul și inima tremurîndă, și vi le trimit nu ca zestre, nici ca odor, nici ca mulțămire, nici ca heredie, nici ca povață...

În 1818 după multe nefări scîrnave a puterii, smărcit, și mirsevit în suflet și trup, înturnîndu-mă acasă și înțelegînd

înșelăciunile asta fără de lege, precum pentru alte puncturi mai multe așa și pentru însemnatele am dat protestație fostului comisariu împărătesc Almásy, care trebuie să se afle la varmeghea Aradului. Mai multe în privința aceasta și altele din veci trecuți, nu e loc de-a le înșira aci, în pricina literelor. Înțeleptului puțin ajunge.

Zici să viu acolo să petrec zilele osîndite între voi. Îți mulțumesc pentru daru aista, știind că purcede din inima curată, însă și aceea-ți spun, că din inimă ludă și îmbulzită de simțiri duioase și vrednice de recunoștința mea. Nu știi ce oftați. Nici vouă vr-un bine, mîngîiere, sau, precum zice, mîntuire nu v-or aduce asta; iar mie! cu totul dimpotrivă. – Iar zilele cîte-mi mai sunt scrise, le-oi petrece unde și cum va fi voia Celui de sus. Oasele mele tot vor fi găsind o palmă de țărînă, măcar și necunoscută, cînd ursitoarea-mi va stinge lumina și Atotputernicul va pune capăt patimilor mele. Îs părăsit de toți, afară de cîțiva însuflețiți de simțăminte mai nalte și adumbriți de o lumină mai limpede, m-au străinat...

Ceri sfat. Unde era de dat, toți mă încunjurau, toți fugeau de mine. Amu-i tîrziu! Cum li-aș putea ajuta, cînd soartea nenduroasă și nedumerită, necredința, nestatornicia, vîrtelnicia, chicoșia, și ponihosia minților m-au adus la atîta, cît nici mie să nu-mi pot ajuta? Cît am vrut și dorit a face vreun bine pentru omenire și pentru neamul sărmănit cu totul, ceea ce am dorit în toată viața, și dacă n-am făcut nimica, asta nu-i vina mea, căci n-am putut. Tatăl ceresc ce e atotputernic, fîntîna bunătăților și cămara milelor va suplini fragetăți și slăbăciuni omenești, trimițînd ajutorul său ceresc prin mîntuire, răschiere și revărsarea razelor luminei cea limpezite, peste mormînturile sufletelor celor amurgite și a duhurilor ațipite în halul nepăsului și a nesimțirii. Dar dacă nu pot ajuta și folosi, dacă nu mă aflu în stare de a putea da sfatul ce s-ar conglăsui cu conchiaturările stărilor și vremilor de astăzi, așa, dorind a face cîțva încă destulare cererei voastre, primește de bine apropierea curată a părerii mele în privința asta, încît numai după nadaite se poate aștepta mintea scurtă a judeca despre stări și lucruri așa încă prea puțin cunoscute.

Zici că s-a mîndat sinodul diecezan. De astea pe cît vă fericesc p-atîta mă și bucur din inimă. Iar că mai toți sunteți aplecați spre despărțire de cătră întregimea trupului hierachiei noastre dreptcredincioase, nu știu ce să judec și mai puțin încă ce să zic. Răpit în mirare, cuprins de voieșie m-am cufundat în pregătiri și, dacă vrei să-ți spun, îngustiit și pătruns de frică, nu pot judeca, nu poci alege nimica cu decidere. Dacă statul sufletului și a minții, cel ce mijlocește inteligența, într-o aținare sau vițitoare aproape de nespus. A desbina și a desfășia pe ușor conchieturile strîmte a timpului de acum cu a celui trecut, este multă, mare cutezare; și supusă la o responsabilitate netrecătoare, neiertată. A dezbrîna și a rupe de-odată cu un cuvînt nefuntuit încă cu maturitate, în toată cuprinderea lui, toate legămîntele între prezent și viitor este, cum mi se pare, în toate privințele un greș atît de mare și contra toată înțelepția, cît eu nicicînd n-aș voi să fiu părtaș la o asemenea lucrare și a măsuneta censureri critice judecați și doară negreșit osîndei celor de aproape următori. Doi totdeauna fac și pot mai mult decît unu, omnibus aquestibus și așa prin conchiere, trei mai mult decît doi. Că ați fost slabi în neam, limbă și lege, făcînd din totul său întregul cu sîrbii o parte însemnată, sau putea-ți fi mai puternici fiind despărțiți de ei și pierzînd din acea parte a sîngelui vostru a pururi cu cea mai dureroasă jertfă o mare și preasimțită parte?... Caută alungul Dunării dă o ochiată cruciș curmeziș peste Banat, vezi doară și mezieșile Mureșului, treci cu oblica repede toate familiile prin sîngele însurăciunilor și a nașterilor, mai apoi pune în cumpănă starea statistică a Voivodinii și a numărului de români într-însa, și apoi rumeșîndu-le toate, judecă și vezi, ce ți-a spune înțelepția și înțelepciunea. Din părți desbinate și desșirate socotești a alcătui un întreg solid, țeapăn, vîrtos, stătătoriu? Pe ce temeieri? Glasul harpișelor curînd și după plac se resuflă precum cu ușor și răsuna. Mai trebuie și altceva, ce vă este cu totul, precum mai multe altele, cele ce, după cum se silesc din veci și doresc unii, ar trebui încă în veci să vă lipsească. Sau gîndiți că un Raț? – un Șaguna? – un Hacman... (întreabă de la bucovineni

samnificarea cuvîntului) vor avea mai multă putere decît ce a avut arhiepiscopul dreptcredincios a 11 dieceze ortodoxe, armat cu drepturi bisericești, morale, fizice, țivile și politice? – zice-vor doară, amețiți de fumul unirii, Dumnezeu știe ce mai ce. Io n-am ce-ți grăi la astea, că nici timpul nu mă iartă, decît să citiți întîmplările episcopilor Clain și Maior și apoi ceva despre: „Saborul cel mare“ a Episcopului Făgărașului: Foaie pentru minte... din 1843 Nr. 4–25 Ghenasie, Bariț. „Historia bisericească“ a lui P. Maior (cîtă-i tipărită; din a lui Clain nu-mi este nimic știu) încă poate de cunoștința săgaciului cetitor despre starea românilor de mai mulți veci încoace și despre cauzele nefericirii lor, precum și suplica transilvănenilor către I. Leopold din 1791.⁴⁴ – Deci nu tot răul vă vine de la sîrbi, nici cel mai mare. Ține bine minte: Voi sînteți între două flăcări și între două neamuri sau gurgoaie, să nu vă ardă una, vă va frige alta; de nu veți fi înecați de unul, veți fi înghiți de celălalt. – Aceasta-i ținta și năzul neațipit de veci. Și amăgiți cu toată iscusința acutia jevrilor și privelistiți (?) prin ademenirea vorbelor îndulcitoare și preliunsuroase de o venire sclipăreață, zidită numai pe fum și abure, amețiți aceea ce zic, fi-vor în stare de-a vă scăpa din pretipul de care sunteți meniți? Io precum n-am fost nici într-o clipă a vieții nici sîrb nici sîrbit, așa n-am fost, nu sunt și nici voi fi altceva decît român. Dar despărțirea de sîrbi (precum o vreau unii) nici odinioară nu o am voit și nu o am putut voi, dorind binele neamului meu. Dar am dorit conservarea drepturilor, care sunt a legii pravoslavnice neclintite, deci prin urmare, a ambelor nații, – întemeierea drepturilor ce se cuvin unui neam, limbi, culturi și cinstei sale, ca să poată avea din sînul său bărbați vrednici în toate slujbele, îngrijiți, destoinici și însuflețiți pentru toată binevestirea legii și naționalității. Poți unui giutea care a călcat toate drepturile omenești, zeești, religioase, civile și politice a românilor? De ți-i ține numai de hierachia sîrbească, cu cît că foarte păcătoasă, faci mare zmintă, căci nu spui adevărul; ai însă sfînta dreptate zicînd, că mai mult încă au făcut toate celelalte convecuitoare într-o spiță cu mult mai presusită. Sîrbii încă au

scutit sfînta biserică dreptcrezătoare, și concheiese, românitatea vrînd nevrînd; altmintrelea de mult se schimba fața circumstărilor de tot și astăzi nu mai aveai arhiepiscop român. – Zice-va unu și altu, sîrbii nu lăsau nici pe un român să ajungă la vreo slujbă sau post mai însemnat ș. a. Așa-i, da spune-mi care era vrednic de un asemenea post și care se străduia a fi vrednic de aceea? Spune-mi și anume, cîți... și care sunt vrednici de posturi mai înalte, și cine se îngrijește de aici ca să se facă mai mulți vrednici?!!! Dac unui departe, 35 de ani ți-or putea da răspuns răspicat la asta. Io socot că românii cu sîrbii pot și trebuie să trăiască în dragoste și unirea cea mai strîmtă, păstrîndu-și fieștecare dintre ambele părți drepturile sale în ofițuri, cultivarea limbii, s. c. l. Păstrați-vă drepturile cu toată sfîntenia și puterea vieții și fiți a lui D-zeu,

M. Nicorescu
iubindu-te pe necunoscute
din toată inima“

„București, 25 septembrie 1850

*Lui Domnu Chirilescu Petru paroch de legea
dreptcredincioasă neunită în Titihaz*

Domnule iubite și fiule!

Scrisoarea Domniei tale din 20 august, care mi-a adus dulcele frate și al vostru părinte, m-a umplut cu o bucurie duioasă. Noi nu ne cunoaștem, precum însu-ți scrii, dinfață, ci numai de nume. Mai bine asta din urmă cunoștință să o dorim și cultivăm, cînd este cea din inimă curată, zidită pe simțăminte nobile și însuflătoare de fapte virtuozose decît cealaltă de de mult ori stearpă și sarbedă numai, lipsită de toate astea. Asta o pomenesc numai spre a se slugi ambilor de mîngîiere și a ușura sulegera putere și asprime dorințelor noastre.

Io mult mă bucur, că familia Nicoreștilor prin mezul dulcii nepoate Marița⁴⁵ a cîștigat un român atît de vrednic în persoa-

na Domniei-tale, cu a căruia părinte⁴⁶ și unchiu așa încă cunoștință și închinare de simțuri nu mi-a lipsit. Prin acest a căruia Domnia-ta ești trupina cu draga mea nepoată dimpreună, nădăjduiesc, că dînacei cincii surcei sau adrosle, cu care te-a miluit tatăl ceresc, vor urma vrednici mădulari de numele celor ce li-au dat viața și de numele român. Asta nădejde care o ai aprins în sufletul meu prin scrisoarea întâia, în viața noastră, crede-mă iubite fiule, mă mîngîie, mă înduioșește și întărîndu-mă îmi scurge lacrimi de bucurie. Dumnezeu te custe în fericirea cu iubita Marița dimpreună și cu toți ai voștri.

Cele ce-mi scrii despre dragostea neamului și despre dorul poporului român le primesc cu inimă și înfrîntă și înduioșată, ca de la un fiu. Mă doare că n-am putut face nimica pentru neam; dar mă mîngîi că frații români încep a cunoaște că io am dorit a le face vr-un bine. Asta-i un semn foarta mîngîietor, căci pricep amu răul care-i apasă și de unde dariază, adecă de la neștiință, apoi un semn că ei ar dori a desrădăcina răul acesta.

Io nu mă pot face la o parte să privesc la neprihănită împărțirea voastră a tuturor în casa părintească, să aud cînturile românești, precum scrii, din buzele Nicoreștilor și văd lacrimile de bucurie amestecate printre paharele de voie bună și desfătare. Dar să mă crezi, că retras de multe ori într-un unghiu al singurătății mele, departe, fără mărturii, fără pahara și cînturi, cu ochii minții și ai inimii, înțințați într-acolo, și asupra voastră, ochilor de lumină nu lipsesc bulbuci ciuorind. Prin scrisoarea Domniei-tale atît de mișcătoare mai tare ai știut încă aprinde simțimentele mele și de durere și de delatăciune.

Vă mulțumesc cu tot sufletul tuturor suvenire ce o aveți de unchiul vostru cel bătrîn. Mariții și fiilor voștri spune sărutarea mea părintească de mii de ori; așîșderea nepoților Petru Suci⁴⁷ și lui Ioan Dumba și Iuliana⁴⁸ și la toți ceilalți...

Moise Nicorescu

(P. S.) Multă sănătate spune domnului părinte și tată din Talpoș.“

Mozaicuri istorice din viața macedo-românilor din Austro-Ungaria

În secolul al XVIII-lea Peninsula Balcanică era răvășită de prigonirile pornite de turci. Atunci românii și grecii din Macedonia s-au revărsat prin mai multe valuri spre nordul Dunării în Ungaria, Galiția și Polonia. (Procesul de emigrare era dominant mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, după distrugerea orașului Moscopole din Albania de către Ali pașa din Ionina, eveniment petrecut în al doilea rînd, la 1769 și 1788.¹) Adopți de noile patrii, unii s-au polonizat (Grabovsky, Adamovsky, Muctovsky), alții s-au maghiarizat (Baronul Horváth, Eötvös, Baráty) -în mai multe ziare e amintit faptul că Francisc Deák și baronul Eötvös, fost ministru al instrucției publice și autorul legii naționalităților erau macedo-români maghiarizați² - ori s-au sîrbizat (Racovici, Poljevici, Popovici). O seamă din ei și-au păstrat numele lor original (Muciu, Guda, Sina, Șaguna). După împărțirea Poloniei între Rusia, Prusia și Austria, mulți macedoneni - majoritatea acestora era din Moscopole - au coborît în Ungaria, împinzind toate orașele mai de seamă ca negustori ori bancheri: Budapesta, Tokaj, Vác, Szentendre, Miskolc, Gyöngyös, Kecskemét, Oradea, Arad, Timișoara, Brașov etc. Macedo-românii emigrați în Austro-Ungaria au putut în scurtă vreme să ocupe cele mai înalte posturi politice și economice, fiind numiți baroni, conți și consilieri intimi ai împăratului. (Macedo-românii se mai numeau: aromâni și țintari pentru deasa întrebuintare a sunetului „țe“ - „ți“ în loc de „ce“ - „ci“, iar grecii îi numeau din batjocură „Cuțovlahi“ adică vlahi șchiopi.³

Coloniștii macedo-români, așezîndu-se în orașele sus-amintite, au practicat tot felul de negoțuri. Așa ei au creat clasa socială înstărită printre rîndurile românilor din Ungaria. Războaiele victorioase a Imperiului, alungarea turcilor din Ungaria, pacea de la Passarovitz (1718) a favorizat aromânilor stabiliți în monarhie. În mîinile lor se găsea tot comerțul dintre

Turcia, Austria și Germania. Multe case comerciale aromânești erau în legături directe cu cele mai de seamă orașe comerciale și industriale din Europa. De asemenea, aproape tot comerțul de mătasă din Orient și Europa centrală era stăpînit de ei. În epoca marelui împărat Iosif II., comerțul de bani era în cea mai mare parte în mâinile macedo-românilor. Deci ei au ajuns oameni cu situații materiale înfloritoare.

Numărul macedo-românilor veniți și stabiliți în Austro-Ungaria a fost destul de mare. Numai în Miskolc sînt peste 350 de familii în 1798.⁴ Aici, ei buni credincioși, au clădit cu cheltuielile lor, una din cele mai frumoase biserici ortodoxe române din Ungaria (1806). Pe lîngă biserică aveau școala lor proprie. Pe la 1826 directorul școlii era Gheorghe Mutsu, fratele Anastasiei Șaguna (născută Mutsu) mama mitropolitului Andrei Șaguna. În 1910, slujea încă preot român în persoana lui Aurel Moțiu.⁵ (Dintre familiile macedo-române mai renumite, familia Gojdu, care a venit din Polonia, întîi se stabilise la Miskolc, unde „poposise“ și familia Șaguna.) Dintr-un act de conscripție al parohiilor ortodoxe din 1825, ce să păstrează în Arhiva de stat din Budapesta, se constată că în acest an sunt în Buda 62 de „Makedo-Romani“, în Szentendre 1, Kecskemét 2, Vác 48, Komárom 43, Nagyszombat 25, Balassagyarmat 31, Dunaföldvár 12, Adony 35, Gyöngyös 30 de familii.

Comercianți macedo-români se găseau și la *Otlaca*, *Chitig-haz*, *Giula*, *Ciaba*, *Bichiș*, *Bătania* – dintr-o conscripție din 1794 se constata că în aceasta localitate (*Bătania*) era 416 de macedo-români⁶ – Vésztő (ca să amintim și acele localități unde trăiesc românii din Ungaria de azi). Aceștia erau mai cu seamă comercianți de vite. De ex. *Illika Szteca* (*Ștefan*) din *Giula* ținea arendă la Dombegyháza cu 300 de boi. *Ungulean* (*Ungurean*) *Toader* și *Cserba* (*Șerban*) din *Otlaca* erau arendași la Medgyes cu 100 boi.⁷ În *Bichiș* era un număr mare de macedo-români. În mâinile lor era concentrat comerțul din împrejurime. Cei mai renumiți dintre ei erau: Pavel Pap, Grigore Costa, Costa Pap, Carol Rajcs și Dumitru Phaszko.

Din inițiativa macedo-românilor – și cu ajutorul lor material – între 1783–89 s-a zidit biserica ortodoxă din *Bichiș*. Cel mai mare donator era Dumitru Papageorge. Tot pe cheltuiala lui s-a adus o bucată de marmură roz, din care s-a sculptat altarul bisericii, primul preot al acestei biserici era Mihai Ghiba (1788–1808).⁸ Ca o curiozitate trebuie să amintim faptul că la *Chitighaz* cei mai vechi locuitori (bineînțeles mă refer aici la românii din această comună) erau macedo-românii, numărul cărora creștea în jurul anului 1718. Ei aici, mai târziu, au promovat comerțul și au susținut biserica ortodoxă. *Cel mai de seamă macedo-român din Chitighaz* a fost comerciantul *Nicola Gheorghe (Passali)*. El și urmașii săi erau epitropi bisericești, pînă aproape cînd era preot Ioan-Iosif Ardelean.⁹

Coloniștii macedoneni au contribuit în mare măsură la menținerea și întărirea bisericii ortodoxe. Multe biserici sînt clădite din inițiativa lor. De numele lor se mai leagă și fondarea unor instituții și societăți culturale. Macedo-românii au fost umanitari și filantropi, încurajînd artele și științele. Din rîndul lor se ridică o seamă de personalități: Andrei Șaguna (care a lăsat după moarte peste 600.000 de forinți pentru scopuri culturale), Atanasie Grabovsky, Emanuil Gojdu (despre activitatea sa de mecenat vom afla mai multe în alt loc al acestui volum) Eftimie Murgu, Partenie Cosma și membrii familiei Mocioni. Aceste nume sînt binecunoscute atît în istoria politică română, cît și în cea culturală din Transilvania și Ungaria veacului al XIX-lea.

Familia Mocioni a jucat un rol de frunte în viața românilor din Ungaria. Ei au condus viața politică a românilor de aici timp de opt decenii. Mocioniștii au jucat în Banat un rol asemenător cu cel al Goleștilor în Țara Românească și al Hurmuzakeștilor în Bucovina. Andrei Mocioni și frații săi, împreună cu Eftimie Murgu, își afirmau drepturile bisericești și naționale sprijinind politica kossuthiștilor revoluționari. Și familia Mocioni, asemenea celorlalți macedo-români, a sprijinit cu ajutoare bănești multe acțiuni, instituții cultural-naționale. Pentru crearea unei intelectualități bine pregătite, prob-

lema de care au fost preocupați bănățenii și crișenii încă din 1848, adunînd fonduri prin colecte și întemeind fundații importante, Mocioniștii își dau marele aport încă din 1859. În 1867, suma donată de ei reprezintă 10.000 florini aur, la care Andrei se alătură cu 20.000 florini. Cu banii lor văd lumina tiparului multe din lucrările cărturarilor bănățeni. În 1855, cînd plătește tiparul pentru cartea „Marc Aureliu“, tradusă din latinește de Mihai Velcean, Andrei dăruie 550 fl, „cu scopul acesta, să aibă în viitor a se privi ca o donație pentru mijlocirea tipării cărții românești“, donație mereu argumentată. În marea foamete de la 1863 din Banat, Mocioniștii îtrețin 400 familii greu încercate și intervin pe lingă guvernul român și conducerea imperiului pentru ajutorarea satelor napăstuite.¹⁰ Familia Mocioni dădea o mîna de ajutor în mod sistematic tinerimii române de la școlile din țară și străinătate. De ex. în anul școlar 1865–66, aveau 36 de bursieri: studenți la universitățile din Viena și Budapesta, la academiile de drept din Oradea și Debrețin, la liceele din Budapesta, Oradea, Debrețin, Arad, Timișoara, Seghedin, Lugoj, Nagyköros, Szarvas și Vîrșeț.¹¹ Andrei Mocioni, membru al Academiei Române, înființează la Viena ziarul „Albina“, pe care mai tîrziu l-a editat în Budapesta. Pe vlăstarii familiei Mocioni mai îi întîlnim printre membrii fondatori și pe viață ai ASTREI. Andrei Mocioni era membru fondator, donînd 200 fl. Zeno Mocioni, va fi unul dintre românii care ajutara de mai multe ori material acțiunile asociației sibiene. Din sumele donate de el se vor cumpăra mii de cărți pentru bibliotecile populare de la sate. Zeno și Alexandri Mocioni au donat 24.000 coroane (1903) pentru „Casa națională“ a ASTREI. Alexandru Mocioni de la 1901 pîna la 1904 a fost președintele acestei societăți culturale. Din pleiada de intelectuali face parte Antoniu Mocioni în 1862 cînd s-au pus temelile societății culturale „Asociațiunea națională arădană pentru cultura poporului român“. Iar de numele lui Alexandru Mocioni e strîns legată renumita societate culturală-teatrală a românilor din Transilvania și Ungaria: „Societatea pentru fond de teatru român“.

Fiind negustori bogați și iubitori de cultură, macedo-românii din Austro-Ungaria au contribuit considerabil la mișcarea național-culturală românească. Mediul din Viena și Budapesta a fost favorabil dezvoltării conștiinței naționale la aromânii stabiliți în aceste două centre. În capitala Austriei macedo-românii au constituit o companie, împreună cu grecii. Așa în 1803 ei împreună au obținut dreptul să înființeze o școală primară care a și început să funcționeze în 1804. În afară de biserică și școală aveau o tipografie condusă de negustorii aromâni frații Puliu.¹² Dintre macedo-românii din Viena s-au distins câțiva cu faptele lor filantropice. În fruntea acestor familii stătea familia Sina, care după stabilirea la Viena, a ajuns celebră în lumea financiară europeană, prin varietatea întreprinderilor și crearea unei mari instituții financiare. Simeon Sina pe la mijlocul secolului al XVIII-lea a fondat banca cu renume europeană.¹³ Pe lângă aceasta s-a ocupat cu cultura tutunului în cantități considerabile, după metode moderne. Tutunul era articol de care se simțea mare lipsă în epoca războiului ruso-turc-austriac. De asemenea a dat dezvoltare extraordinară torsului și țesutului de bumbac.¹⁴

Fiul lui Simeon Sina, Gheorghe, care a condus afacerile de la 1820 pînă în 1856, a dat o extraordinară dezvoltare comerțului și industriei textile. Cu afacerile sale și-a economisit o bogăție mare. Banca Sina a devenit cunoscută în lumea întreagă. Gheorghe Sina a ajutat cu donații înființarea mai multor instituțiuni culturale. Alături de contele Széchenyi a depus cel mai mare efort pentru construirea Podului cu lanțuri din Budapesta. (A donat mai multe sute de mii.) Pentru acest fapt ungurii l-au trecut la rîndul magnaților.¹⁵ Acest Gheorghe Sina a ajuns să posede – în Ungaria, Austria, Cehia, Moravia și în Principatele Dunărene – 99 domenii cu peste 240.000 iugăre de pămînt. Astfel a devenit nu numai bancherul cel mai bogat al imperiului, ci, totodată și unul din primii latifundiaari ai Ungariei. A avut palate superbe în Ungaria, Austria, Grecia, Italia, Veneția, Franța mai în toate capitalele Europei. Gheorghe Sina a murit în 1856, și a lăsat unicului său fiu,

Simeon, o avere fantastică pentru vremea aceea, 80 milioane florini.¹⁶

Al treilea Sina a fost atît de celebru ca tatăl său – dac a nu l-a  i întrecut –  n domeniul organiza iei vieții economice  i financiare, ca  i în crearea de instituții de binefacere. A dăruit la înființarea Creditului agrar ungar  i a Societ ii de asigurare maghiară, la canalizarea fluviilor, la ridicarea  i îndreptarea agriculturii, la promovarea problemei căilor ferate  i navigațiunii cu vapoare. Din inițiativa lui s-au construit spitale  i orfelinare. A dat o m n  de ajutor la constituirea Academiei comerciale, a Teatrului Național, Casina Națională  i mai de seamă la constituirea Academiei Maghiare.  n 1858, pe Simeon Sina îl găsim membru în comitetul de direc ie al Academiei Maghiare. La  ntemeierea acesteia s-a subscris cu 80.000 fl. Portretul lui îl găsim în sala mare a acestei institu iuni.  n 1857 tot cu ajutorul lui s-a fondat revista maghiară „Budapesti Szemle”.¹⁷ Simeon Sina între 1856–1876 a dat peste 550.000 fl. pentru scopuri culturale  i de binefacere. A murit în 1875  i cu el s-a stins glorioasa familie.¹⁸

O altă familie macedo-română renumit  din Viena era familia Dumba. Cel mai ilustru membru a fost Nicolae Dumba, consilier intim al  mp ratului Francisc Iosif  i membru în casa magna ilor. Era comerciant mare. A fost un mare amator de muzică, la 1856 a fost ales vicepreşedinte al Societ ii de muzică. El a protejat  coala de pictură din Viena  i îndeosebi pe t n rul pictor Makart. Casa sa a fost un timp îndelungat centrul vieții artistice din Viena.  n 1870 intră în viața politică  i  i  f c  o carieră strălucită. Pe l ng  toate patrona „România Jună”, cercul de lectură a studenților români din Viena. Nicolae Dumba după moartea sa a lăsat o avere de treizeci milioane, printre care erau multe propriet i în România.¹⁹

Dintre familiile macedo-române, împrăstiate în Ungaria, mai cu seamă colonia din Pesta s-a ridicat la loc de frunte. Macedo-românii din capitală au jucat un rol primordial în comerțul Ungariei. Ajung nd, în scurt timp, la o bună stare materială au putut ține str nse legături cu cultura apuseană.

În așa fel macedo-românii din Pesta își revin la conștiința lor națională. La procesul acesta de redeşeptare națională a contribuit, firește, în primul rând, curentul literar latinist, pornit la sfârșitul veacului al XVIII-lea de pleiada învățaților români, lingviști și istoriografi, de corifeii Școlii Ardelene: Samuil Micu Clain, Petru Maior și Gheorghe Șincai. Este de amintit faptul, că între Budapesta și Țările Române (Muntenia și Moldova) se întreține o vie legătură. Boierii de dincolo de Carpați, făceau călătorii în apus și se opreau adeseori în capitata Ungariei. Dintre aceștia, membrii familiei Golescu (Dinicu Golescu mai cu seamă) erau văzuți și găzduiți în casa lui Grabovsky, membrul cel mai cunoscut al coloniei macedo-române din Pesta. Este de știut că timp îndelungat capitala Ungariei era focarul de cultură și pentru românii de dincolo de Carpați. În „Tipografia Crăiască“ a universității se tipăreau zeci de cărți în limba română, – multe dintre acelea dotate de macedo-românii de aici – care multă vreme au fost pentru Principatele Dunărene puntea de unire cu apusul civilizată. Deci curentul național românesc din Budapesta a fost format de negustorii macedo-români. La începutul secolului al XIX-lea, pe urmele mișcării de renaștere național-culturală (influențată de iluminismul Școlii Ardelene) din mijlocul coloniei macedo-române din Budapesta, se disting două figuri remarcabile: Mihai Boiagi și Gheorghe Roja.

Mihai Boiagi mai târziu se stabilise în Viena, aici a dat lecții de limba neogreacă într-un gimnaziu. El a scris prima gramatică macedo-română tipărită în Viena, în 1813, în limba greacă și germană, pe care Bolintineanu o numește „un demn monument al Românilor Aurelieni“²⁰ (Ediția a doua a gramaticii lui Boiagi a apărut la București, în 1863, tipărită cu cheltuielile lui Costache Negri și cu o prefață de Dimitrie Bolintineanu.) Boiagi știa zece limbi. Tot el a tradus Evangheliile în dialectul aromân.²¹

Celălalt învățat macedo-român, Gheorghe Roja, medic la spitalul universității din Buda, a scris prima istorie a românilor macedoneni, în limba greacă, intitulată „Cercetări despre

Românii sau despre așanumiți Vlahi, cari locuiesc dincolo de Dunăre“. Roja s-a arătat mai puțin preocupat să publice în specialitatea pentru care se pregătise, în schimb, încă de pe vremea când era student, ne dă o lucrare în limba greacă și germană, în care dezbate problema aromână din punct de vedere istoric și filologic. Lucrarea apare la Buda, în 1808. „Ceea ce preocupă în mod particular pe scriitor este originea aromânilor, pe care îi socotește a fi traci romanizați, fapt care îl face să afirme că prima patrie a limbii române este Tracia. În ceea ce privește vocabularul limbii române, el socotește că mai mult de jumătate din cuvintele ce îl compun sînt de origine latină, iar multe din celelalte, cum ar fi casă, cămașă, foc, sînt împrumutate din italienește.“²²

Începutul secolului trecut e o epocă de înflorire în viața social-național-culturală a macedo-românilor din Budapesta. În casa lui Atanasie Grabovsky (unchiul lui Șaguna) s-a format un salon literar. Acesta era frecventat de membrii coloniei române din Pesta, de studenții români de aici. Acest salon a fost locul de întîlnire favorit al literaților și al oamenilor de cultură româna din deceniul trei, sec. al XIX-lea: Petru Maior, Micu Clain, Damaschin Bojincă, I. Neagoe, T. Aron, Emanuil Gojdu, Eftimie Murgu, Partenie Cosma, Zaharia Carcalechi (redactorul primului ziar românesc „Biblioteca Românească“, care a apărut în capitala Ungariei) etc. Din inițiativa lui Grabovsky și a prietenilor săi se tipăreau cărți românești la tipografia din Buda. În casa lui Grabovsky, pe lângă chestiunile culturale și literare, se mai dezbătea și chestiunea bisericească a românilor din Banat și Ungaria, care era subjugată de ierarhia sîrbă. Tot de către aceasta colonie macedo-română din Pesta sînt ajutorați și studenții români, care pun bazele renumitei societăți, de lectură „Petru Maior“. Grabovsky era un român însușit, un mare mecenat. El lupta pentru emanciparea național – bisericească a românilor. Ducea casă deschisă, avînd relații amicale cu înalte persoane ca episcopi, aristocrați din Pesta și boieri din București.²³ „Vestea lui Grabovsky și a meritelor sale ajungînd pînă la curtea din Viena, împăratul

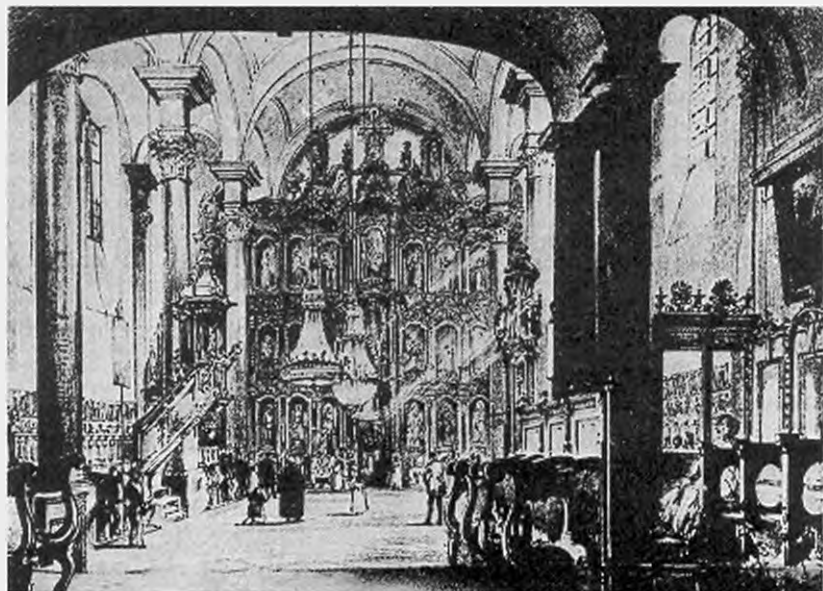
Francisc I. l-a numit „Nobil de Apadia“. Cu acest prilej, învățătorul Ștefan Popovici din Pesta îi scrie o odăacrostih, intitulată: Poftele inimii cătră cel de pungheu născutul Domn Athanasie Grabovsky, Domnul de Apadia, (1821).”²⁴ Pe lângă Grabovsky, mecenaii cei mai renumiți ai culturii române, erau familia Mocioni, Anastasiu Lepora, Gheorghe Sina și Cristofor Naco. Aceștia erau vecini, casele acestora se afla pe piața Vörösmarty și strada Váci de azi. Azi aceste clădiri, au devenit monumente istorice, decorînd centrul Budapestei. (Dintre acești macedo-români, în afară de Sina, Cristofor Naco era mai bogat și mai renumit. El avea o moșie Sînnicolaul-Mare. Aici un iobag român, săpînd, a dat de multe podoabe de aur, pe care Naco le-a dăruit împăratului Francisc I. Pînă în ziua de azi aceasta comoară este păstrată în „Kunsthistorisches Museum“ din Viena. Pentru această faptă Naco a primit de la împărat rangul de grof. Viața romanțioasă și bogăția acestui Naco, l-a inspirat și pe romancierul maghiar Jókai Mór. În romanul său intitulat „Cigánybáró“ descrie viața acestui macedo-român din capitala Ungariei.²⁵) Ca și ceilalți macedoneni și Cristofor Naco a fost mecenate, a ajutat cultura română. Cu ajutorul său în Sînnicolaul-Mare s-a înființat „Școala agricolă“. Școala a fost înființată pe moșia lui Cristofor Naco. În testamentul său, redactat la Viena – mai tîrziu el s-a stabilit la Viena – în anul 1799, Naco cerea urmașilor săi să înființeze și să susțină, din veniturile moșiilor sale, o școală de agronomie în Sînnicolaul-Mare, cu scopul de a ajuta la ridicarea economică a țăranilor. Conform dorințelor testamentului școala trebuia să aibă clădiri bune, corespunzătoare scopului urmărit, și pămînt suficient pentru experiențe. Elevii urmau să fie recrutați dintre cei mai buni absolvenți ai școalelor triviale și să provină din familii iobăgești de pe moșiile familiei Naco. În fiecare an vor fi primiți cîte 12 bursieri: 3 germani, 3 români, 3 maghiari și 3 sîrbi. Întreținerea acestora în școală, hrana, îmbrăcămîntea, cărțile și rechizitele necesare erau suportate din fondurile lăsate prin testament. În afară de acești 12 bursieri puteau fi primiți ca elevi

salvenți și copiii iobagilor de pe alte moșii. Elevii care vor termina școala agricolă se vor înapoia în satele lor ca agricultori luminați sau pot deveni învățători. Îndată după absolvire ei vor fi ajutați cu câte 100 florini din averea donatorului de a-și întemeia gospodăria care să servească drept model și celorlalți țărani. Cel mai bun absolvent al școlii agricole va fi trimis la școli superioare de agricultură pentru specializare, acesta anual un stipendiu de 300 fl. Acestea erau dorințele exprimate de Cristofor Naco în testamentul său.

Organizarea școlii a fost încredințată lui *Tessedik Sámuel* (*originar din Szarvas*) care avea o serioasă pregătire agronomică și pedagogică, era un spirit progresist, adept al ideilor luminate. În anul 1801 Tessedik elaborează un plan amănunțit pentru organizarea școlii agricole din Sînnicolaul-Mare. El propune că alături de însușirea cunoștințelor teoretice din diferite ramuri ale agriculturii, elevii să facă experiențe pe un lot așezat în apropierea școlii, spre a învăța cultivarea unor plante puțin cunoscute. Școala și-a început activitatea în anul 1801, a fost condusă de Incze János, un elev al lui Tessedik, și a activat cu bune rezultate pînă în anul 1811, iar după aceasta dată cade. În 1887 încetează de a mai funcționa ca școală particulară și devine școală de stat.²⁶

Precum am mai amintit cea mai numeroasă colonie macedo-română din Ungaria se afla la Budapesta. Capitala Ungariei, fiind mare centru al comerțului de transit înspre Balcani, a fost cel mai atractiv oraș pentru ei. Aici au alcătuit o colonie mixtă împreună cu grecii. Încă de la 1778 se ajunge la hotărîrea de a se uni și prin înființarea unei parohii comune să se asigure exercitarea împreună a cultului ortodox. Actul pentru constituirea parohiei și a asocierii pentru zidirea bisericii din Pesta, scris în limba greacă, a fost semnat la 18 aprilie 1788 avînd următorul conținut: „Subsemnații, conlocuitori ai orașului Pesta, de națiune greacă și valachi, creștini drept credincioși ai bisericii orientale neunite, în consens general și uniți într-unul, adunîndu-ne am hotărît să ridicăm pentru mîntuirea sufletelor noastre, scopul final al fiecărui creștin, o BISERI-

CĂ, pentru ca în aceasta să laudăm pe Dumnezeu în limba noastră pururea...”²⁷ La începutul secolului al XVIII-lea grecii și macedo-românii stabiliți în Pesta, împreună cu sîrbii existenți, deja aici, au întemeiat o comunitate bisericească, constituind împreună și o biserică, cunoscută sub denumirea „ilyrică”, rînduită fiind sub jurisdicția episcopului sîrb din Buda. În aceasta biserică, ca limbă liturgică pe lângă cea slavonă, era folosită și cea greacă. Pe la finele secolului al XVIII-lea s-a pornit din partea credincioșilor greci și români o mișcare, cu scopul de a se despărți de sîrbi și de a-și întemeia biserica lor proprie. Episcopul sîrb, Ștefan Stratamirovici, s-a opus acestui deziderat, totuși printr-un decret împărătesc s-a încuviințat cererea grecilor și macedo-românilor, aprobîndu-se în anul 1792 construcția unei biserici greco-valahă, în Pesta. Biserica s-a construit pe un teren dăruit de Dimitrie Argir. Cheltuiala pentru clădirea bisericii a fost făcută în cea mai mare parte de un alt aromân, Gheorghe N. Maciu, mare negustor. Printre ceilalți donatori sînt Atanasie și Costanti Grabovsky, Marcu Raicovici, Dimitrie Bechella, Naum Fărăcat, Andrei Mocioni.²⁸ Biserica s-a clădit după planurile de construcție a lui Jung József. Aceasta construcție a durat 10 ani (1791–1901). Interiorul bisericii a fost zugrăvit de pictorul sîrb Arsenie Teodorovici. Conform decretului împărătesc din 1793, comunitatea bisericească a primit denumirea de „Graeco-valachica communitas Pesthensis”. După decret decurînd s-au ivit neînțelegeri între credincioșii greci și macedo-români privind persoana preotului și limba liturgică. Credincioșii de origine greacă solicitau exclusiv numai preot grec și limba liturgică greacă, pe cînd macedo-românii pretindeau preot, care cunoaște limba română vorbită aici. Aceste certuri au durat 15 ani, luînd sfîrșit printr-un decret împărătesc din 1800, prin care au fost recunoscute ambele limbi liturgice, cu depline drepturi și prin aceasta, limba română a fost decretată pentru totdeauna ca limbă liturgică.²⁹ Certurile au încetat, și situația dintre greci și macedo-români s-a consolidat. În anul 1888 însă, după moartea preotului Ioaniche Niculescu, situația s-a

3. Interiorul bisericii greco-române din Budapesta

schimbat în defavoarea parohierilor români. După dezbinarea acestei comunități, parohia ortodoxă română „independentă” din Budapesta s-a întemeiat în anul 1900, primind o capelă în strada Holló, nr. 8. Primul preot al parohiei a fost Ghenadie Bogoevici.

Macedo-românii din capitala Ungariei au avut și o bună școală, care a funcționat din 1809. Împăratul Austriei în primul deceniu al secolului trecut a acordat dreptul pentru deschiderea a trei școli normale de învățători, una pentru români din Arad, alta pentru sîrbi și a treia pentru colonia macedo-română din Budapesta. Din avizul școlar datat din 1810 cu litere chirilice, știm că școala era intitulată: „Școala Româneas-

că normală în libera și krăiasca cetate Pestă. În 1815, în frunte cu Helena Grabovsky femeile macedo-române din Pesta au întemeiat „Societatea culturală a femeilor române,” care avea menirea de a strînge fondul necesar pentru clădirea și întreținerea școlii. Erau înscrise 33 de membre printre care aflăm pe Maria Roja, Caterina Ghica, Pelagia Popa Costa, Pelagia Manu, etc.³⁰ Școala avea trei clase și activa după metoda normală a pedagogului german Föllbinger, avînd ca dascăl, pentru toate cele trei clase, pe Constantin Diaconovici Loga. După fiecare semestru aveau loc examene publice, desfășurate în prezența conducătorilor școlii și a membrilor de vază ai comunității românești din Budapesta. Lecțiile de religie erau predate la toate clasele de preotul român al comunității. Clasele purtau denumirile de „Începătorii”, „Ceașlovitii” și „Psaltireții” iar programul de învățămînt cuprindea următoarele discipline: „Învățătura creștinească”, „Lecțiile românești”, „Istoria bibliei”, „Învățătura limbii românești”, „Ducere de mîna către cîste”, „Limba nemțească”, „Limba latinească”, „Socota sau Aritmetica” și „Scrisoarea românească și a altor limbi”.³¹ Școala a funcționat din 1809 pînă în 1888. Învățătorii au fost: Constantin Diaconovici Loga (1809–1812), George Montan (1813–1821), Ștefan Popovici Neagoe (1822–1833), Demetriu Puskás (1833–1834), Demetriu Merce (1837–1868), Atanasiu Barion (1869–1888).³²

Membrii mai de seamă și mai cunoscuți ai coloniei din Pesta erau: Grabovsky, Gojdu, P. Cosma, familia Mocioni, familia Naco, Roja, Boiagi. Ținem să amintim și cîteva nume mai puțin cunoscute, care alcătuiau această colonie.

O familie macedoneană cu vază la Budapesta a fost nobila familie Manu din Clisura, cu renume în negoț și mari proprietari de moșii. Unul din aceasta familie a fost prin 1880 primarul Budapestei.³³

O rudă de-a lui Grabovsky, Teodor Muciu, neguțător și totodată un mare literat, avea mai toate cărțile referitoare la istoria și literatura română. Era abonat la „Gazeta Transilvaniei”, „Foaia pentru minte, inimă și literatură”. Adeseori

purta discursuri serioase cu Gojdu. Bibliotecă mai bogată decât a lui n-a avut nimeni dintre românii din Budapesta.³⁴

Un membru conștient al acestei colonii era farmacistul Stupa. El s-a născut la Oradea în 1812 și se trăgea dintr-o familie nobilă. Diploma de farmacist a obținut-o la Universitatea din Pesta în 8 august 1834. În același an și-a publicat disertația pentru titlul de „magister pharmaciae“. După ce a lucrat un timp la Viena și Bratislava, Stupa se stabilește la Arad, unde între anii 1834–1848 a fost proprietarul farmaciei „Îngerul“. Stupa participase la viața culturală a orașului și la promovarea mișcării social-culturale a românilor. Împreună cu Vincențiu Babeș și alți intelectuali, el a participat la consfătuirea de la Arad din ziua de 25 februarie 1848 convocată în vederea luării unor măsuri pentru îmbunătățirea situației școlilor românești. În anul 1848 Stupa se mută la Pesta. Împărtășește ideile burghezo-democratice, participă la mișcarea revoluționară, militează pentru interesele sociale și culturale ale românilor, și este prezent la întrunirea din 21 mai 1848 a intelectualilor români care realizează memoriul cu revendicările românilor din Ungaria și Banat adresat guvernului. Stupa a jucat un rol activ și în viața publică profesională și științifică. A fost secretargrefier al Asociației farmaciștilor din Budapesta și membru al directoratului Asociației farmaciștilor din Ungaria. Din 1869 el a îndeplinit, pînă la moarte, funcția de casier al Reuniunilor Itinerante ale Medicilor și Naturaliștilor. Farmacia din Budapesta a lui Stupa era considerată printre cele mai bine organizate. Încă din 1834 el desfășura o activitate publicistică profesională. Alegerea lui, în 1875, ca deputat în parlament i-a permis să militeze pentru interesele corpului farmaceutic. Stupa s-a bucurat și de o mare popularitate ca filantrop. Se număra printre sprijinitorii societății „Petru Maior“. Dintre tinerii studenți români din capitală mulți i-au vizitat casa. El dădea serate pentru ei, iar soția sa, împreună cu fiica lor (mai târziu soția lui Partenie Cosma) organizau chiar și excursii și petreceri la Cinkota, unde aveau o vie mare. Stupa era unul din eforii bisericii ortodoxe române din Buda-

pesta, de asemenea făcea parte, cu mandat permanent, din Reprezentanța care conducea „Fundatia Gojdu“, contribuind la consolidarea și dezvoltarea acestei importante și prestigioase fundații puse în slujba promovării culturii românești. În 1884 farmacistul George Stupa a murit, la vârsta de 72 de ani. Știrea morții sale a apărut în revista „Familia“ din Oradea. Toate periodicele farmaceutice de la Budapesta au publicat necroloage în care personalitatea lui Stupa a fost evocată deosebit de elogios.³⁵

Parohul Ioaniche Miculescu era cel mai învățat român, și patron al tinerimii. El a fondat și primul jurnal beletristic român cu litere latine „Aurora română“ editat la Budapesta.

Printre cei mai bogați macedoneni se enumera Atanasie Lyca, care apoi în certele pentru biserica română-greacă s-a înstrăinat de români și s-a alăturat grecilor.³⁶

Între macedo-românii din Budapesta întâlhim negustori, literați, medici, istorici, buni meșteșugari și fabricanți. Din cei din urmă făcea parte Crușoveanul Șunda, cel mai mare fabricant de instrumente muzicale din monarhia austro-ungară. Era foarte renumit și cunoscut în toată lumea. Când Șunda a împlinit 50 de ani, în cinstea lui s-a publicat o carte comemorativă, în limba maghiară și germană. În această carte, pe lângă elogiile celor mai mari muzicanți ai epocii, s-au reprodus și scrisorile de recunoștință ale compozitorilor Schubert, Schumann și ale altora.³⁷

Din istoricul societății „Petru Maior“ din Budapesta

Încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la Pesta se desfășoară o activitate culturală românească mai întâi sub formă religioasă, apoi, treptat, primește un pronunțat caracter național. S-a înfiripat o mișcare culturală și națională românească avînd în frunte pe corifeii Școlii Ardelene. Odată cu creșterea coloniei române, precum și a numărului studenților, Buda devine un focar de răspîndire a unor idei îndrăznețe în lupta pentru afirmarea națională. Baza materială pentru susținerea culturii românești din capitala Ungariei o constituie colonia macedo-română. „Sufful puternicului curent cultural românesc pornește în Pesta de la activitatea bogată pe care o desfășoară începînd din 1780 „Tipografia crăieștii universități“ prin cenzorii săi: Samuil Micu cu „Calendarele de la Buda“, Petru Maior cu lucrările sale de istorie națională și bisericească, apoi, din deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, Zaharie Carcalechi cu vestita „Biblioteca Românească“.¹ Casa lui Atanasie Grabovsky, a fost locul de întîlnire favorit al literaților români bănățeni, ardeleni, munteni sau moldoveni, unde „citeau și apreciau cărțile proaspete, discutau, făureau planuri culturale și politice, puneau lumea la cale.“ În acest climat cultural se pun bazele viitoarei societăți „Petru Maior“. Prin anii 1820, Damaschin Bojincă, Pavel Vasici, I. Iorgovici, Eftimie Murgu, studenți, se adunau în casa parohului Teodori, unde împreună cu alți colegi „conduși de spiritul scrierilor lui Petru Maior“. Acest cerc îl mai frecventa cîteva nume ale epocii pașoptiste: Emanuil Gojdu, Atanasie Grabovsky, Ioan Teodorovici Nica, St. P. Neagoe, Constantin Lecca, Zaharie Carcalechi. În preajma revoluției de la 1848 studențimea română a reușit să închege un cerc de 20–30 de tineri, sub denumirea „Adunarea studenților români de la Universitatea din Pesta“, în frunte cu Iosif Popescu.² Printre membri se

număra și Vincențiu Babeș.³ Evenimentele din 1848 va pune capăt acestor încercări. Ideea înființării unei societăți – care să strângă și să apropie pe toți studenții români de la universitatea din Pesta – e reluată în anul 1859 de vreo 30–35 de studenți în frunte cu Atanasie M. Marienescu, Ion Marin și Partenie Cosma. Ideea se cristalizează în anii următori. Printre inițiatori îl întâlnim pe Iosif Vulcan, venit din Oradea, care avea o oarecare experiență acumulată la conducerea „Societății de lectură” de acolo.⁴ Studenții români din capitala Ungariei, mai ales după întemeierea ASTREI (1861) vor nutri tot mai mult convingerea necesității de a activa pe teren cultural și de a fonda o societate. Proiectul fondării unei societăți de lectură, făurit în 1859, primește contururi precise în 1861, prin munca susținută a lui Iosif Vulcan. La 9 februarie 1862 studenții hotărăsc întemeierea societății alegându-l de președinte pe Iosif Vulcan, căruia i s-a încredințat sarcina de a întocmi și statutele societății dimpreună cu o comisie formată din Mihai Beșan, Iosif Illovits, Teodor Man și Ioan Nichita.

4. Partenie Cosma

Inaugurarea societății – deși neoficială – are loc la 20 februarie 1862, cu o votare secretă s-a ales primul comitet al Socie-

tății „Petru Maior“: Partenie Cosma de președinte, Ioan Nedelcu vicepreședinte, Iosif Vulcan și Șt. Petrian de notari, Iosif Illovits casier și Saba Fercu bibliotecar.⁵ Proiectul statutelor este refuzat de mai multe ori. Sosind în capitala Ungariei, în toamna anului 1868, Ioan Slavici a participat la mișcarea cultural-națională a studenților români, și a scris între altele textul maghiar al statutelor prezentate guvernului, precum și cererea de care urma să fie însoțite.⁶ „Ministerul refuză și de data aceasta aprobarea lor din cauza punctului 5, care prevedea ca să poată face parte din societate și absolvenții facultăților, care rămân în Pesta. Cu timpul, Societatea literară nu era numai o societate a studenților, ci a tuturor românilor din capitala Ungariei. Guvernul avea motive să refuze aprobarea statutelor în forma prezentată, cu menținerea punctului 5: își dădea seama că, așa cum a fost concepută societatea putea să devină nu un simplu nucleu de activitate culturală, ci un adevărat focar de luptă politică-națională.“⁷ Numai în 29 ianuarie 1873 se obține aprobarea Ministerului de Interne pentru funcționarea societății. „După 12 ani societatea intră în legalitate și va funcționa pe baza acestor statute, neîntrerupt pînă în anul 1895, cînd activitatea societății va fi suspendată prin nerespectarea unui paragraf al statutelor și din nou autorizată în iulie 1896. Statutele societății vor fi modificate iarăși la cererea autorizației și aprobate la 10 mai 1897.“⁸

În anul constituirii sale societatea avea 21 de membri. Cifra a crescut în general în anii următori: 25 membri (1863) 42 (1891) 75 (1897) 152 (1914).⁹ Președinții societății au fost: Partenie Cosma, G. Șerb, Traian Vuia, Vasile Fodor, Elie Dăianu, V. Onișor, Atanasie Gavra, Florian Muntean, Ion Scurtu, Sebastian Stanca, Ion Lapedatu, V. Stoica, Al. Lupeanu și D. Antal. Membrii fondatori ai societății erau: Gh. Pop de Băsești, Alexandru și Anton Mocioni, Ion Meșianu, Ion Mișu, Diamandi Manole, Emanuil Ungurean, Coriolan Brediceanu. Printre fondatori găsim și băncile principale din Transilvania și Ungaria: Albina, Ardeleana, Timișana, Victoria etc. Dintre membrii onorari aleși în ședințele generale pe

baza meritelor câștigate pe terenul limbii și literaturii române, menționăm pe: V. Babeș, G. Coșbuc, Partenie Cosma, Traian Doda, At. M. Marienescu, Aurel Mureșianu, Virgil Onițiu, N. Popea, Ioan cav de Pușcariu, Al. Roman, Grigore Silași, David baron Ursu de Marginea.¹⁰

Fondurile societății proveneau din taxele membrilor, colec-te, donații din venituri aduse de spectacole și petreceri, din vinderea publicațiilor sale. Donațiile erau făcute de particulari (familia Mocioni, G. Pop de Băsești, V. Babeș, Al Roma, Traian Doda, Ion Mețianu, Vasile Stroescu etc.) de asociații și institute (Partidul Național Român, ASTRA, „Transilvania“ din București, Ministerul Instrucțiunii Publice, Liga Culturală din România).¹¹ Societatea primește primădată ajutor de la banca „Albina“ din Sibiu 30 fl. Aceasta instituție ani de-a rîndul a dat ajutor material societății „Petru Maior“. La sfîrșitul anului 1873/74 averea societății e 480 fl. Averea de la o sumă modestă se ridică la un venit de 33.281,61 coroane în 1913.¹² În cazul dizolvării societății toate aceste fonduri și întreaga avere a ei urmau să treacă (conform statutelor din 1897) în posesiunea ASTREI.

Scopul societății potrivit articolului 2 din statutele din 1873 era „Desprinderea în limba maternă prin prelucrarea diferitelor opuri originale, imitațiuni, traduceri și declamări, es-cluzînd dezbaterile politice.“¹³ În statutele din 1897 scopul societății era accentuat prin „răspîndirea în limba română a culturii și dezvoltarea spiritului colegial.“ Activitatea societății s-a desfășurat mai întîi în case particulare și localuri publice. La început societatea încă nu avuse mijloace pentru a avea localitățile ei, ci a fost silită să țină ședințele, cînd la o doamnă cu numele Periana, cînd în locuința bibliotecarului. Activita-tea societății a cuprins mai multe sfere de acțiune: literară, național-culturală. În primii 5 ani nu prea s-a desfășurat o activitate pozitivă, această durată de timp se numește „Cinci ani fatali“ (1863–1868). „Lipsa de mijloace materiale și de local propriu nu permite progrese mai însemnate pe tărîm literar și științific. Studențimea română își începe activitatea

organizînd mai ales serbări și întruniri cu caracter festiv, șezători culturale, unde se jucau piese, se prezentau coruri și dansuri populare; apoi se organizau serate literare în care se recitau poezii, se citeau nuvele ori disertații literare și științifice pe teme istorice, filozofice, drept, medicină, științele naturii etc.¹⁴ Pentru realizarea scopului înscris în paragraful 2 al statutelor, anume de răspîndire a culturii în limba română, membrii societății au recurs la o serie de mijloace. Unul dintre acestea a fost și crearea unei biblioteci a societății. Se făceau donații de cărți. Apăreau apeluri în revistele vremii: Familia, Tribuna, Gazeta Transilvaniei, Biserica și Școala etc. pentru îmbogățirea bibliotecii societății „Petru Maior”. Nu era o personalitate de seamă care nu ar fi donat ceva acestei biblioteci. Nici nu amintim numele acestora, fiindcă am primi o listă foarte lungă. În 1914 biblioteca poseda de mai mult de 3000 volume. Din anii 1893/94 s-a desfășurat o frumoasă activitate literară, avînd societatea o seamă de membri cu temeinice pregătiri literare: I. Scurtu, N. Șulica, Ilarie Chendi, A. Ciato. Se aranjează o serie de serate literare-muzicale, față de care colonia macedo-română din Budapesta vădise mult interes.¹⁵ Cel mai important loc îl ocupă dezbaterile privind problemele de limbă și literatură. Membrii în cadrul seratelor literare își prezintă creațiile lor originale (nuvele, schițe, poezii, teatru etc.). Pe lîngă acestea are loc prezentarea critică a operelor de seamă ale scriitorilor contemporani (epica lui V. Alecsandri, M. Eminescu, I. Slavici, A. Vlahuță, I. L. Caragiale, Anton Pann etc.). Problemele originii și dezvoltării limbii române și ale literaturii universale își găsesc ecou într-o serie de studii și referate. Membrii asociației aveau serioase preocupări și pentru etnografie și folclor. Rodnica activitate desfășurată de Societatea „Petru Maior” a atras atenția unor personalități politice și culturale, care au încercat la rîndul lor s-o cunoască mai bine și s-o sprijine. Amintim în acest sens interesul manifestat precum sprijinul în publicații acordat de Emile Picot și prof. Weigand. În toamna anului 1910 Societatea „Petru Maior” a fost vizitată de I. L. Caragiale. În hotelul Saskör cam 200 de

studenți români a sărbătorit remarcantul scriitor, dramaturg român în capitala Ungariei. (Caragiale des s-a reîntors în Budapesta, fiindcă aici a vrut să scoată o revistă literară intitulată „Momente Libere“ la editura tipografiei „Poporul Român“ Caragiale își alcătuiește următoarea listă a colaboratorilor, pe care voia să-i atragă: Coșbuc, Vlahuță, Delavrancea, Slavici, Brătescu-Voinești, Goga, Agărbiceanu, Șt. O. Iosif, dr. Vasile Lucaciu, Horia Petra-Petrescu, Maria Cunțan, Hortensia Pagubă. Proiectul a rămas proiect. Din revista „Momente Libere“ nu s-a ales nimic. Păcat că această revistă nu a fost scoasă de Caragiale, fiindcă ar fi avut un mare succes, mai cu seamă ținând cont de faptul că coloanele revistelor și ziarelor române din Transilvania și Ungaria au fost multă vreme inundate numai de studii istorice și filologice. O revistă beletristică ar fi satisfăcut și gustul literar al criticilor și ar fi întregit sfera tematică a presei românești din monarhia austro-ungară.) La un an tot aici se întâlnește Nicolae Iorga prima dată cu studențimea română din Budapesta. În 1912 cu ocazia sărbătoririi a 50 de ani de la constituirea societății a fost invitat și Vasile Stroescu, renumitul mecenat al culturii române din Transilvania și Ungaria. Boierul moldovean (Stroescu) și cu aceasta ocazie a donat societății 12.000 coroane.¹⁶

Iosif Vulcan – care a depus foarte mari eforturi să ia ființă societatea studenților români din Budapesta – de la început s-a străduit mereu să editeze un almanah sau o revistă pentru societate. Precum mai sus am văzut că statutele societății n-au fost aprobate oficial pînă în 1873, abia după 12 ani de existență, este evident că proiectul nu izbutise. Totuși, în 1877, la stăruințele repetate ale lui Lazăr Petrovici Petrini, pe atunci „ascultător de filozofie la Pesta,“ ia naștere o foaie manuscrisă „Rosa cu ghimpi“. Foaia a apărut fără întrerupere din 1877 pînă la 1894, trecînd prin mai multe schimbări și transformări. Redactorii acestei foi erau: L. Petrovici (1877–78), Iacob Hotoran (1878–79), Constantin Groza (1880–81), Demetriu Horváth (1881–82), Al. Milian (1882–83), Demetriu Ilovescu (1883–84), Amos Frîncu (1884–85), George Bogdan

(1885–86), T. Koş (1886–87), I. Curuția (1887–88), Virgil Onițiu (1888–89), G. Popp (1890–91) Ioan Babtist Boiu (1891–92), Al. Străvoiu (1893–93) Atanasie Gavra (1893–94).¹⁷ Revista își propune să răspundă înainte de toate deziteratului principal al societății, al cărui scop era „deprinderea în limba maternă, prin eludarea diferitelor opuri originale, imitațiuni, traduceri și declamări, eschizînd dezbateri politice“. În programa „Rosei cu ghimpi“ găsim mottoul „Cultura va salva românia“. În ceea ce privește conținutul revistei acesta urma să fie de „cuprins literar și umoristic“. Revista era scrisă cu mîna, în afară de frontiscipiu care era tipărit. Cîteva numere au fost închinatelor unor personalități culturale: Andrei Mureșianu, Petru Maior, Amos Comenius, Emanuil Gojdu. „Rosa cu ghimpi“ constituie în primul rînd o arhivă a societății. Alături de celelalte lucrări sînt publicate și articole privind organizarea societăților culturale, în special a celor studentești. Se pun în discuție probleme organizatorice ale societății, știri privitoare la desfășurarea unor ședințe literare, serate literare, apeluri și îndemnuri la activitate mai intensă pe tărîm literar și științific... Încercările literare originale ale membrilor publicate în revista societății nu sînt dintre cele mai reușite. Poeziile au în general un stil ușor, de altfel caracteristic revistelor manuscrise și parte epocii.¹⁸ Revista „Rosa cu ghimpi“ își încetează apariția în anul 1894. A avut numeroase dificultăți, în special din lipsă de material. Membrii societății au avut dorința să îmbunătățească calitatea materialelor și să editeze o foaie tipărită cu caracter științific-literar. Această acțiune a luat un caracter mai organizat sub președinția lui Ilarie Chendi, care propunea schimbarea titlului foii „Rosa cu ghimpi“ în „Echoul tinerimii“ și totodată, tipărirea și transformarea revistei în foaie publică. „În același scop au fost strînse relațiile cu scriitorii de seamă din toate provinciile românești, unii dintre ei fiind invitați să colaboreze la proiectatul Almanah al Societății. (Almanahul societății a apărut în 1912. M. B.) Printre aceștia se numărau V. Alecsandri, T. Maiorescu, I. L. Caragiale, I. Slavici, I. Negruzzi, G. Coșbuc,

A. Bărseanu, At. M. Marienescu, V. Onițiu etc. Slavici a trecut pe la Budapesta cu gândul de a-i atrage pe studenți la „direcția nouă“, după cum Caragiale și Iorga făceau îndelungate popasuri aici. I. Zonie și V. A. Urechia le solicita sprijinul pentru culegerea proverbelor din Transilvania. În acest scop Ilarie Chendi adresează un apel către învățătorii și preoții români, dînd indicație cum să facă culegerile (1897)¹⁹. Din cauza lipsei fondurilor s-a socotit nerealizabil proiectul „Echoul tinerimii“.

Erau vremuri cînd societatea „Petru Maior“ se ridicase la importanța unui factor cultural, mulțumind generației „Luceafărul“-ui în frunte cu: Octavian Goga, Ion Lupaș, Ion Montani, Alexandru Ciura, Sebastian Stanca, Onisifor Ghibu, Gh. Tulbure, Horia P. Petrescu, G. Popp, Oct. C. Tăslăuanu etc. Dar să vedem cum a luat ființă a doua revistă a societății? La Budapesta studențimea română era destul de numeroasă, în 1902 se găseau aici peste 100 de studenți organizați în societatea „Petru Maior“. Printre acești studenți se găsea Alexandru Ciura, Octavian Goga, Ion Lupaș, Dionisie Stoica, Sebastian Stanca și alții.²⁰ Aceștia publicau în diferite reviste, și în 1902 s-au hotărît să fondeze și ei o revistă în cadrul societății „Petru Maior“, să scoată o revistă a tinerimii universitare. „Fondurile necesare editării unei reviste se ivesc din întîmplare: A. P. Bănuț care în 1902 se afla student la Cluj obține o moștenire importantă pe care fără ezitare o scoate de la bancă și pleacă cu ea la Budapesta pentru a o pune la baza unei întreprinderi curajoase. Luceafărul apare astfel la 1 iulie 1902, la Budapesta...“²¹ La 10 mai 1902, într-o consfătuire organizată în casa lui Sebastian Stanca din strada Lónyay 11 se constituie comitetul de redacție. „I-a fost ursit lui Al. Ciura să fie nașul Luceafărului. În „comitetul celor zece“ întruniți în ziua de 10 mai 1902... Al. Ciura este ales președinte și propus să găsească un nume publicației. Din cele 25 de titluri propuse, în aceeași locuință, în ziua următoare a fost ales, în unanimitate, Luceafărul. Botezul revistei a fost sărbătorit, după obiceiul vremii, într-un restaurant de pe malul Dunării.“²² Comitetul de redac-

ție a fost alcătuit din Al. Ciura redactor-șef, Aurel Paul Bănuț, editor și redactor responsabil și Octavian Goga, Ion Lupaș, Ion Montani, Dionisie Stoica, Ion Lapedatu, Vasile E. Moldovan, Sebastian Stanca și George Zaria, membri. Revista purta ca subtitlu „Revistă literară“. Apărea în zilele de 1 și 15 ale lunii și își, avea redacția și administrația la tipografia „Poporul Român“ de pe strada Vörösmarty 60/a, unde se tipărea. Scopul acestei publicații era gruparea talentelor tinere, sprijinirea culturii naționale și menținerea unei strînse legături cu masele de cititori. Perioada budapestană a „Luceafărului“ durează pînă în anul 1906, luna octombrie, cînd redacția se mută la Sibiu, unde se tipărește pînă în 1914. Aici își avea redacția și administrația în locuința lui Oct. C. Tăslăuanu, pe strada Shewis 2 și se tipărește în tipografia lui W. Krafft.²³ „Primul an de apariție este perioada tatonărilor, Luceafărul era o revistă studențească, fără o cîrmă ideologică sigură și după cîteva luni amenințată și de o puternică depresiune financiară, rezolvată prin intrarea în redacție a lui Octavian C. Tăslăuanu, în 1902. Pregătirea intelectuală a noului redactor asigură stabilirea revistei; mărește tirajul, atrage colaborarea unei noi serii de scriitori din România (Mihai Sadoveanu, A. Basarabescu, George Murnu) și ardeleni (Sextil Pușcariu, Ion Agărbiceanu, Ioan Lupaș).“²⁴ La Sibiu revista a avut noi colaboratori: Cincinat Pavelescu, Aron Cotruș, Onisifor Ghibu, Liviu Rebreanu, Emil Gîrleanu și alții. Ideologia literară artistică a Luceafărului continuă tradiția „Tribunei“. Profilul său se tot lărgește. Pe paginile ei se prezintă noi tendințe și curente literare, culturale. Se poate spune că pentru prima dată o revistă românească din Ungaria și Transilvania își organizează unitar sectorul critic și adoptă o poziție anume față de fenomenul cultural-național.

În afară de chestiuni cu caracter literar-cultural, în cadrul dezbaterilor societății se abordează chestiuni cu conținut politic, la ordinea zilei. „Deși oficial societatea nu putea să desfășoare activitate politică, în statute fiind precizat că este exclusă „total“ discutarea oricăror probleme ce s-ar referi la politica

curentă, aspectul național-politic este prezent în toate acțiunile ei, începând cu obișnuitele adunări săptămânale și încheind cu acțiunile de mai mare amploare.²⁵ Tinerimea română din Budapesta este în contact permanent cu viața culturală și politică din Transilvania. „În sînul studențimii de la Societatea „Petru Maior“ se profilează acum două orientări, ca o reflectare a bifurcării luptei burgheziei românești din Transilvania în gruparea așa-numită „pasivistă“ și cea a „activiștilor“, după Conferința de la Miercurea (1869)... În 1873 cele două orientări se unesc și-si canalizează activitatea mai ales pe tărîm literar-cultural. După suspendări repetate și piedici puse de organele politice, societatea e recunoscută oficial.”²⁶ Cu prilejul Memorandului din 1892 și al procesului care a urmat, studenții români din Budapesta își manifestă cu tenacitate năzuințele spre realizarea idealurilor politice. De acum se infiripă tot mai multe contacte și legături cu mai multe celebriități din regat, cu personalități și institutii care oferă sprijinul moral și material tinerilor studioși din capitala Ungariei. În anul 1895/96 societatea a fost suspendată de Ministrul de Interne pe durata investigației, învinuindu-se societatea, că se ocupă cu chestiuni politice. Prima suspendare de o mai mare amploare contra unei societăți de cultură al naționalităților din Ungaria, era desăvîrșită în 1888 fiind vorba de „Srpska Matica“. A doua suspendare a suferit-o societatea „Petru Maior“.²⁷ Congresul Naționalităților din august 1895 a dat un nou impuls acțiunilor studențești. În 2 noiembrie 1895 tineretul universitar român, sîrb și slovac din Budapesta a organizat o serată de „înfrățire“ cu scopul de a găsi cele mai adecvate mijloace pentru realizarea „îndreptăților aspirațiunii ale naționalităților nemaghiare“. Au luat parte din cadrul societății: Ilarie Chendi, Valeriu Braniște, Ioan Scurtu, toți membri în comitet.²⁸ În anii următori aceste întruniri devin tot mai dese. „La întrunirea din 5 noiembrie 1896...cu toții și-au exprimat nemulțumirea față de starea de apatie și inactivitate prin care trecea viața național-politică. S-a ajuns la concluzia că succesul acțiunilor viitoare se poate baza numai pe colaborarea și

alianța dintre popoarele subjugate, pe lupta activă a tuturor popoarelor asuprite din monarhie. Tot atunci s-a votat și o moțiune comună care urma să fie trimisă unor fruntași politici: M. Polit, P. Mudroň, E. Gavrilov, V. Mangra, V. Lucațiu, I. Rațiu. Redactată în cele trei limbi, rezoluția adresată fruntașilor politici ai celor trei națiuni exprimă nemulțumirea față de „activitatea conducătorilor“ și cerea să pornească în unire și de urgență o acțiune energică în sensul programului comun stabilit în 10 august 1895 la Budapesta. Moțiunea este semnată de președinții tinerimii universitare aliate: sîrbul Milosla Putnik, slovacul Milan Hodzã și Ilarie Chendi.²⁹ Legăturile dintre Societatea „Petru Maior“ și dintre societățile studentești sîrbe și slovace se mențin și după 1900, dar nu vor lua amploarea celor din ultimul deceniu al sec. al XIX-lea. „Pe plan național-politic, în noua direcție a activismului se găsește prea mulți aderenți printre membrii societății. În 1901, societatea „Petru Maior“ decide să nu primească gazeta „Activitatea“ de la Orăștie.“³⁰ În toamna anului 1918 în prezența comitetului de conducere societatea și-a mutat sediul în Cluj, după regulile statutului societăților studentești a primit denumirea de „Centrul Studentesc din Cluj“. Așa averea, biblioteca, arhiva Societății „Petru Maior“ din Budapesta a ajuns în posesia studențimii din Cluj.³¹

În activitatea desfășurată de Societatea „Petru Maior“ de-a lungul celor aproape șase decenii au fost perioade de înflorire, de bogată activitate, dar și perioade de stagnare sau chiar de regres. Cea mai intensă activitate o desfășoară din anul 1885 și pînă 1895. Mijloacele care stăteau la îndemîna membrilor societății pentru activitatea lor literar-științifică, erau prea reduse, iar cadrul în care se desfășura mișcarea culturală a studențimii de la Budapesta prea strîmt. Totuși activitatea studențimii și-a pus amprenta asupra culturii române din monarhie, și a primit un loc de frunte în istoria societăților studentești. La școala societății academice „Petru Maior“ au frecventat pînă în 1918 numeroși tineri români transilvăneni, bănățeni, bihoreni, crișeni din a doua jumătate a sec. al XIX-

lea printre care cei mai de seamă: Al. Roman, Iosif Vulcan, Enea Hodoș, G. Bilosco, Cornel Diaconovich, Amoș Frîncu, Iosif Blaga, Valeriu Braniște, Virgil Onițiu, Elie Dăianu, V. Onișor, George Murnu, Nicolae Drăgan, Victor Vlad Delamarina, Ilarie Chendi, Petre Poruțiu, Victor Stanciu, Vasile Stoica, Traian Vuia, Vasile Goldiș, Ion Lupaș, Octavian Goga, Al. Ciura, Ion Agârbiceanu, Ștefan Meteș, Valeriu Bologna etc.³²

Influența „Astrei” asupra culturii române din Ungaria

La baza mișcării cultural-naționale a românilor stă îmbinarea luptei sociale, dusă de secole de-a rândul, cu ideile avansate ale timpului, exprimate în *Supplex Libellus Valachorum*, în opera Școlii Ardelene, în ideologia revoluției din 1848. Unele dintre mijloacele de manifestare ale acestor idei sînt asociațiile literare și culturale. În intervalul de 1826–1864 în Monarhia habsburgică au luat naștere asociații naționale pentru promovarea diferitelor forme de cultură. Sîrbii, cehii, slovacii, ilirii, rutenii vor înființa la început, societăți savante, săli de lectură, biblioteci, cluburi, prin intermediul cărora să se dezvolte limba și conștiința națională.

La 23 octombrie se fondează cea mai dinamică și mai fecundă societate culturală ardelenească: „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român”. (Prin contopirea primelor două cuvinte ea avea să devină ASTRA, nume sub care urma să fie cunoscută.) Prin statutele de înființare se preciza că „ASTRA este o societate pentru înaintarea literaturii române și cultura poporului român din deosebitele ramuri de studiu, elaborarea și editarea de opere, prin premii și stipendii pentru diferitele specialități de știință și arte și alte asemenea.” – expoziții, concerte, concursuri etc. Treptat ASTRA și-a creat fondurile de susținere, parte din donații, parte din cotizările membrilor, fiind lipsită de orice sprijin din partea statului. ASTRA a mai administrat cîteva fundații: Fundația lui Avram Iancu, lui Gh. Barițiu, Andrei Mureșianu, Ioan și Zinca Roman, Demetriu Suci, Ioan Zaicu și soția Viora, etc. (Ioan Zaicu a făcut o fundațiune de 20.000 coroane. El s-a născut în comuna Fizeș comitatul Caraș-Severin. După terminarea studiilor academice din Viena a întreprins mai multe pictări de biserici. A pictat de la anul 1897 pînă în 1913 printre altele, bisericile din *Giula-Vărșand* și *Cenadul-*

*Unguresc.*¹⁾ Continuînd aspirațiile generației secolului al XVIII-lea și inspirîndu-se din ideologia revoluției de la 1848, promotorii ASTREI au pus temelia unui program de luptă care a deschis perspective largi, în forme și împrejurări noi, vieții național-culturale a românilor de sub stăpînirea Monarhiei Austro-Ungare. Programul detaliat al ASTREI este elaborat de George Barițiu. În jurul asociației s-au adunat toți luptătorii Transilvaniei din toate generațiile. S-a mobilizat mai întîi generația pașoptistă în frunte cu Andrei Șaguna – primul său președinte – George Barițiu și Timotei Cipariu, care au pus bazele ideologiei și activității sale din primii ani. După aceștia a urmat generația memorandistă, apoi reprezentanții generației Unirii.

ASTRA prin rolul pe care și-l asumă devine cea mai cuprinzătoare organizație a vieții cultural-politice românești din Monarhia Austro-Ungară. Organul suprem al ASTREI este adunarea generală. Organul executiv al asociației este Comitetul central. Sediul central e la Sibiu. Asociația este alcătuită din membri: *a)* fondatori, *b)* ordinari, *c)* corespondenți și *d)* onorari, fără deosebire de naționalitate și religie. Ca membri onorari ai ASTREI au fost aleși, în primii ani: Aron Florian, Simion Bărnuțiu, Damaschin Bojincă, Petru Maler-Cîmpeanu, C. Hurmuzaki, Ioan Maiorescu, Al. Papiu Ilarian, Aron Pumnul, Atanasie Șandor, Treboniu Laurean, Brîncoveanu Bibescu, gróf. Csáky György, Kecskeméti Aurél, Mikó Imre, Al. Odobescu, C. A. Rosetti, George Sion, N. Ionescu, Grigore Naum, Mihai Kogălniceanu, B. P. Hasdeu, Vasile Urechia etc. Membru fondator este tot insul care depune la asociație cel puțin o sumă de 200 fl. În 1861 ca membru fondator s-a scris Al. Șterca Șuluțiu (2000 fl) A. Șaguna (1050 fl) G. Barițiu (200 fl) T. Cipariu (200 fl) G. Mocioni (200 fl) Emanuil Gojdu (200 fl). Adunările generale se țin anual în localitățile mai însemnate ale Transilvaniei, și acestea devin evenimente cultural-politice de răsunet larg. La aceste adunări în afară de transilvăneni, participă și românii de dincolo de Carpați. Dintre cei mai cunoscuți doar cîteva nume amintim aici: Al.

Odobescu, Mihai Eminescu, Nicolae Iorga, I. L. Caragiale, George Coșbuc, Șt. O. Iosif, Simion Mehedinți, Ioan Bianu, Kós Károly, Barbu Ștefănescu Delavrancea etc. În fruntea asociației s-a succedat pînă la Unirea din 1918 nouă președinți: A. Saguna, Vasile L. Pop, Iacob Bologa, Timotei Cipariu, George Barițiu, Ion Micu Moldovan, Alexandru Mocioni, Iosif Șterca Șuluțiu, Andrei Bârseanu. Pentru ridicarea economică și culturală a satelor ASTRA a înființat numeroase despărțăminte și cercuri satești care au urmat neconținut, prin prelegeri și articole răspîndirea cărții agricole și literare, organizarea de școli și biblioteci țărănești, de expoziții de industrie casnică. Pînă în 1914 se fondeaza 87 de despărțăminte.²

ASTRA din 1862 a înființat secții științifice și literare. Pînă în 1900 a funcționat trei secții: filologică, istorică și secția de științe fizico-naturale. Din 1900 funcționează încă două secții, și anume: secția economică și școlară. Inițial ASTRA a îndeplinit rolul de societate științifică-literară. Fruntașii ei, din primii ani ai înființării s-au orientat mai mult spre o concentrare a forțelor intelectuale, au urmărit gruparea valorilor intelectuale de atunci și crearea unor mijloace pentru a dezvolta și propaga o activitate științifică-literară. Un moment însemnat în activitatea de început a ASTREI îl constituie cea de-a doua adunare generală a sa, ținută la Brașov în 1862. Printre altele aici s-au dezbătut problemele ortografiei și unificării formelor gramaticale ale limbii române. Cu aceste probleme își începe activitatea și Academia Română. Lupta pentru promovarea limbii naționale în veacul trecut, devine principalul obiectiv al întregii mișcări naționale din cele trei țări românești. Împrejurările politico-sociale din epoca dualismului austro-ungar, au determinat orientarea activității ASTREI spre masele populare, care s-a impus tot mai mult, după 1870, cînd Academia Română preia sarcina coordonării activității științifice în toate provinciile românești.³

Secția literară editează „Biblioteca populară” din 1891. Aceasta editură populară este una din cele mai răspîndite colecții din Transilvania. Apare sub formă de broșuri cu subi-

ecte din viața și preocupările țărănimii, despre grădinărit și legumerit, sfaturi medicale, igienice și juridice. În aceasta ediție apar scrieri și poezii din cei mai cunoscuți literați români din toate provinciile: Ion Creangă, Vasile Alecsandri, Ion Pop-Reteganul, Petre Ispirescu, Petre Dulfu, George Coșbuc, Ion Slavici, Ion Agârbiceanu, Octavian Goga etc. Membrii secției au organizat serate literare. Poate nici o altă asociație cu acest caracter, cu excepția „Junimii“, n-a antrenat pînă la primul război mondial un număr mai mare de scriitori în cadrele ei ca ASTRA. Timp de o jumătate de secol a înmănunchat tot ceea ce avea mai bun intelectualitatea ardeleană a vremii: istorici, lingviști, pedagogi, economiști, literați, publiciști, profesori, funcționari, meseriași etc.

Secția istorică hotărăște colectarea și conscrierea obiectelor și scrierilor bisericești de la 1750 încoace. Studiază nomenclatura localităților românești din Ungaria și editează dicționarul în această temă: Silvestru Moldovan și Nicolae Togan: „Dicționarul numirilor de localitate română din Ungaria“ Sibiu/1905. Cea mai mare sarcină a sa era fondarea „Muzeului Asociațiunii“ – care din 1905 și-a deschis porțile înaintea publicului. Secția a editat cărți cu teme istorice.

Secția științifică aranjează conferințe populare. Editează „Revista meseriașilor“. Cu îndrumarea acestei secții se țin sute de prelegeri cu teme diferite: de igienă, medicale, agronomie etc.

Secția economică se ocupă de chestiile financiare. Alcătuieste diferite statistici despre starea socială a agricultorilor români. Pe tărîm economic-financiar preocupările ASTREI au fost orientate și spre crearea de bănci populare, considerate ca principale mijloace de dezvoltare economică a poporului prin împrumuturile avantajoase pe care le acordau.

Secția școlară adună date statistice referitoare la școlile confesionale. ASTRA este instituția care vine de la începuturile sale în ajutorul școlii, în sprijinul tinerilor dornici de învățatură. Elevii primesc burse, stipendii. Prin aceasta asociațiunea contribuie la educarea unor generații de intelectuali care au

jucat un rol de seamă în cultura română. Printre sutele de bursieri întâlnim nume binecunoscute din literatura, arta și știința română, ca: Gh. Bogdan-Duică, Ion Lupăș, Ilie Minea, Ariton Pescariu, Iosif Șchiopul, Octavian Goga, Aron Cotruș, Victor Babeș, Iuliu Hațieganu, Valeriu Bologa și alții. Programul școlar al ASTREI se va completa și va dobândi orizonturi mai largi. Prin străduința lui Timotei Cipariu, George Barițiu, D. P. Barcianu, David baron Ursu, Ioan V. Russu, Ilarion Pușcariu, Partenie Cosma, Zaharia Boiu, Visarion Roman asociațiunea în anul 1886/87 fondează școala civilă de fete din Sibiu, avînd director pe Daniil P. Barcianu, profesori pe Enea Hodoș, Septimiu Albini, Aurelia Filipescu. Pentru a putea desfășura o activitate permanentă, în forme multiple și eficace s-a impus spre sfîrșitul secolului trecut necesitatea secției școlare a ASTREI – care din 1900 și-a început activitatea. Într-un fel formația acestei secții era o reacție împotriva politicii guvernelor Tisza și Bánffy față de naționalități. ASTRA a devenit centrul mișcării generale românești pentru salvarea învățămîntului național, într-un moment cînd autonomia confesională și conducerea treburilor de către biserică nu mai avea eficacitatea necesară. ASTRA prin intermediul secției sale școlare se afirma ca for suprem al învățămîntului românesc din Monarhia Austro-Ungară. Secția era singura care cunoștea, pe baza statisticilor proprii, adevărata stare a școlilor ambelor confesiuni. Ea era singura instituție culturală capabilă să dea bază unitară învățămîntului din monarhie, să concentreze efortul corpului didactic indiferent de confesiune pentru apărarea școlii împotriva tendințelor politice.⁴ Din inițiativa secției școlare a asociației apare „Biblioteca Tineretului” colecție paralelă și similară cu „Biblioteca Poporală”. Editată sub îndrumarea scriitorului Ion Barcea, publică broșuri cu conținut literar, bucăți de lectură alese din cei mai cunoscuți scriitori români, ca: Al. Brătescu-Voinești, Costache Negruzzi, Mihail Sadoveanu, C. Sandu-Aldea, Ion Agârbiceanu, Petre Ispirescu etc.

ASTRA a editat prima „Enciclopedie Română” sub îndru-

marea lui Cornel Diaconovichi, primul secretar al asociației. Alcătuirea enciclopediei a durat opt ani, la care au fost antrenați 172 de colaboratori din toate ramurile științei și culturii. Enciclopedia apare la Sibiu în trei volume, între anii 1898 și 1904, la tipografia lui W. Krafft. Aceasta Enciclopedie după modelul „Mayer's Conversations Lexicon“ în 1.276 de pagini cuprinde 37.622 de articole din cele mai diferite domenii ale științei, literaturii și artelor.

ASTRA avea trei organe. Revista „Transilvania“ era organul oficial și a apărut din 1868 la Brașov, de la 1880 apare la Sibiu unde e și sediul asociației. „Transilvania“ n-a fost un organ publicistic autonom în cadrul asociației, ci o foaie oficială, legată direct de activitatea științifică și obștească a asociației. Redactorul responsabil al „Transilvaniei“ era totdeauna primul secretar al ASTREI. Redactorii responsabili menționați au dat revistei un conținut enciclopedic, corespunzător țelurilor multiple ale ASTREI, iar într-o măsură limitată, i-au imprimat orientare legată de preocupările lor preferate, sau de nevoile pe care le-au crezut mai urgente în acea epocă. George Barițiu a dat revistei un conținut predominant istoric, Ioan Popescu a accentuat în revistă preocupările didactice și educativ-pedagogice, Zaharia Boiu le-a continuat iar Cornel Diaconovichi i-a dat o orientare culturală generală cu caracter practic, accentuând partea de studii și documente literar-culturale. În jurul organului de presă al ASTREI se polarizează cei mai de seamă cărturari din Transilvania. Organul ASTREI în cele 85 de volume ale colecției sale, a oglindit istoria perioadei de după 1848 a culturii române, a adunat în paginile sale un bogat tezaur cu un multilateral conținut istoric, filologic, lingvistic, literar, economic, pedagogic, etnografic, artistic etc. Trebuie să accentuăm, că revista a rămas mai degrabă un buletin oficial al ASTREI, un fel de magazin conținând multe și de toate, dar minor în fiecare latură în parte.

Paralel cu „Transilvania“ asociația publică începînd din 1907, la Sibiu revista cultural-literară „Țara noastră“. Destinată exclusiv publicului sătesc, revista dă săptămînal cititori-

lor articole inspirate din viața și preocupările culturale ale țărănimii. E redactată de Octavian Goga. Revista e bine primită de cititori, avînd avantajul că se difuza gratuit. Informațiile politice privind viața parlamentară a Partidului Național Român, comentariile asupra legii învățămîntului din 1907 de intensificare a deznaționalizării școlilor naționalităților fac revista ca să fie acuzată de agitații politice. Mai întîi e silită să nu mai publice nimic în legătură cu ASTRA, apoi în 1908 își încetează apariția.

Începînd din 1899, ASTRA editează pentru meșteșugari „Revista industrială“. În coloanele revistei apar articole privind dezvoltarea diferitelor ramuri meșteșugărești, specializarea în diversele domenii ale tehnicii industriale.

În 1861 ASTRA și-a constituit Biblioteca centrală, care avea dublu caracter: științifică-documentară și publică pentru masele largi. Biblioteca „ASTRA“ din Sibiu este prima bibliotecă românească din Transilvania cu o sală de lectură publică. Biblioteca și-a alcătuit colecțiile din prima perioadă pînă la 1918 din donații, fonduri de cărți românești, documente și corespondență, aparținînd lui G. Barițiu, Timotei Cipariu, Al. Papiu Ilarian, Treboniu Laurian, Iosif Vulcan, Iosif Hodoș, N. Petra-Petrescu, Iosif Șterca Șuluțiu, Mihai Kogălniceanu, V. A. Urechia, George Tăutu, Iacob Mureșianu, Bogdan Petriceicu-Hasdeu.⁵

ASTRA din 1905 a avut „Casa Națională“ unde a primit loc și „Muzeul istoric și etnografic“ al asociației. În acest an s-a organizat o expoziție cultural-istorică, care a avut un răsunet larg și în rîndurile românilor de peste Carpați. Expoziția a fost vizitată și de Nicolae Iorga.

Deși autoritățile n-au fost de acord, pînă la sfîrșitul secolului trecut (1895), cu constituirea de despărțăminte ale ASTREI în Banat, Crișana și Maramureș, contactul cu societatea s-a menținut prin membrii ei din aceste părți. În ședința comitetului din 10 decembrie 1861 au fost aleși „colectori“ ai asociației Teodor Kővári directorul gimnaziului superior românesc, din Beiuș, comerciantul filantrop Nicolae Jiga din Oradea și avo-

catul Ioan Gozman. Acestora li s-au adăugat, din 17 septembrie 1867, profesorul Iustin Popfiu și avocatul Iosif Roman din Oradea.⁶ Răsfoind revista „Transilvania“ în lista membrilor asociației întâlnim și alți români bihoreni în anii 1860, de ex.: Nicolae Barbola în anii 1864–1866 (președintele consistoriului ortodox din Oradea), Simion Bica 1863–67, avocatul beiușan, Partenie Cosma din 1865, Vasile Nistor 1867–69, Ioan Popp 1864–67, episcopul Iosif Pop Silaghi din 1864, etc. Dintre membrii bihoreni cei mai activi au fost Iosif Vulcan și Iustin Pofiu. Ambii au ținut prelegeri cu teme literare la mai multe adunări generale ale ASTREI. După stabilirea, în anul 1880, a sediului redacției „Familiei“ la Oradea, se întăresc contactele cu asociația sibiană. Și românii din Banat au legături cu ASTRA în perioada anilor 1861–1895. Aceste legături se realizează prin membri, colectori, participări la expozițiile organizate de asociațiune, donații de cărți, documente, publicații de cărți de către bănațeni. La rîndul său ASTRA acordă stipendii și pentru tinerii bihoreni și bănațeni, răspîndește publicațiile sale în Bihor și Banat. Printre cei 212 de membri cîți avea ASTRA la înființare, Banatul era reprezentat de Andrei Mocioni ca membru fondator și șase membri ordinari: Iova Popovici, Aloisîu Vlad, George Popovici, Alexandru Lebu, Grigorie Munteanu, Atanasie M. Marienescu. Pe lîngă aceștia mai putem aminti și pe bănațeanul Pavel Vasici, care își desfășura activitatea la Sibiu în timpul acela și a fost ales ca membru în comitetul asociației.⁷

Activitatea organizată a ASTREI oficial numai din 1895 se extinde asupra Banatului, Crișanei și Maramureșului. Lărgirea sferei de activitate a asociației în părțile ungurene este inaugurată de adunarea generală a ASTREI de la Lugoj din august 1896. Din 1898 asociația în părțile ungurene își desfășoară activitatea prin despărțăminte și agenturi, organizații ale ASTREI, la nivelul județelor și ale comunelor, subordona-te comitetului central cu sediul la Sibiu. Cu organizarea despărțămintelor din Banat este însărcinat Coriolan Brediceanu. În Banat organizarea despărțămintelor începe în anul 1898 an

în care se înființează despărțămintele Lugojului, Oraviței, Bo-
cșei, Timișoarei și Caransebeșului. În Sătmar Gh. Pop de
Băsești este încredințat cu organizarea unui despărțământ care,
în 16 februarie 1898, și-a și început activitatea. La adunarea
de constituire au participat membrii vechi ai asociației și s-au
înscris membrii noi, printre care Dr. Vasile Lucaciu, Romul
Marchiș, Alexandru Stetin, M. Ghiniți etc.⁸ Și în Bihor pînă
în 1918 activitatea ASTREI a constituit cel mai important
capitol în istoria culturii locale. Primele despărțăminte bihore-
ne s-au înființat la Beiuș (1898) și Oradea (1900). Apoi se
organizează despărțămintele Ceica, Marghita (1910) și Tinca
(1912). (În despărțământul Tinca printre membrii ordinari îl
găsim și pe Gheorghe Roxin, preot în Tinca, născut la Miche-
rechi.⁹) Scopul despărțămintelor organizate în părțile ungure-
ne era similar cu acelor din Transilvania. Activitatea multila-
terală a acestor despărțăminte și agenturi s-a concretizat prin
alcătuirea de biblioteci, prin inițiative social-artistice (șezători,
spectacole literare și teatrale). S-au ținut numeroase prelegeri,
conferințe pe teme de economie agrară, vizînd în primul rînd
pomicultura, legumicultura și zootehnica. De activitatea AS-
TREI se leagă organizarea la sate a unei largi rețele de așeză-
minte de cultură, biblioteci, cămine culturale (sau case națio-
nale) muzee, cinematografe. S-a organizat expoziții etnografice
și economice, școli țărănești.

ASTRA a funcționat și în părțile locuite de românii din
Ungaria de azi. Despărțământul din Tinca al ASTREI are din
1912 agenturi în *Micherechi și Crîstor*.¹⁰ În comuna *Miche-
rechi* în cadrul acestei agenturi a funcționat un cerc de lectu-
ră.¹¹ (Teodor Pătcaș în 1934 a scris monografia satului – e
adevărat că mai ales din punct de vedere agrar-economic – și
nu amintește acest fapt.) Înainte de constituirea agenturei în
1903 îl întîlnim printre membrii ASTREI pe *Nicalae Roxin*,
protopop.¹² Exponentul vieții culturale din *Micherechi* în acest
timp e *Nicolae Roxin*. La cele mai importante manifestații
culturale este reprezentantul comunei. În 1911 a participat de
ex. la șezătoarea scriitorilor din Arad. Aici a fost organizată

o serată literară, unde au fost prezenți: Nicolae Oncu, Emil Gîrleanu, Octavian Goga, Cincinat Pavelescu, Silviu Dragomir, Cornel Moldovan, Ion Agârbiceanu. La aceasta serată a fost prezentă și *Eugenia Fășie din Chitighaz*. Cu prilejul șezătorii scriitorilor români, Cincinat Pavelescu s-a adresat publicului cu un călduros apel, rugîndu-l ca în semn de pietate pentru marele Eminescu, să contribuie cu ceva la ridicarea bustului poetului plănuit la Sibiu. Printre donatori îl găsim și pe Nicolae Roxin cu 2 coroane.¹³ În sec. al XIX-lea dacă era vorbă de donații nu s-au retras nici românii din Ungaria de azi. De ex. în 1878 pentru ostașii răniți în războiul pentru independență dintre românii din Ungaria chitighăzenii au donat mai mult în frunte cu *Iosif-Ioan Ardelean*,¹⁴ și aceasta fiind inițiativa ASTREI. Dascălii și preoții români din Ungaria nu numai cu donații au ajutat ASTRA, ci au organizat prelegeri populare și cursuri analfabetice, au participat la adunările generale ale acesteia. În 1905 la adunarea generală ținută la Sibiu – atunci s-a inaugurat Casa Națională a ASTREI – a fost prezent *Victor Popovici, preot din Bichiș-Ciaba, Romul Nestor, Traian Marienuț, Iosif Luțai și Lazar Ungureanu din Cenadul-Unguresc*.¹⁵ În 1911 despărțămîntul Sîntmiclăuș a înființat o agentură la *Cenadul-Unguresc*. Din aceasta comună s-a trimis delegați la Blaj (aici a jubilat ASTRA aniversarea de 50 de ani de ani de la constituire) în persoana lui *Nestor Opreanu și Ioan Demian*.¹⁶ În 1904 ASTRA și-a ținut adunarea generală la Timișoara. Printre participanți îl găsim pe avocatul din *Giula, dr. Mihail Mărcuș* împreună cu soția și pe doamnele *Mărioara Ovesea, Livia Popovici din Bichiș*.¹⁷ Tot în acest an la Brad a avut loc adunarea generală a „Societății pentru fond de teatru român”. La aceasta adunare au fost prezenți *dr. Mărcuș din Giula și Victor Popovici din Bichiș-Ciaba, Ghenadie Bogoevici, protosingher din Budapesta*, toți trei devin membri fondatori ai societății cu 200 de coroane. *Dimitrie Machi-Ardelean*, notar în *Giula-Vărșand*, se crie printre membrii ordinari cu 20 de coroane.¹⁸ Și în localitățile române din Bihor a fost o viață culturală activă. Preotul Vasile Bodor din Săcal a fost membru

al ASTREI din 1903.¹⁹ Cu ajutorul ASTREI se constituie o „Concordie“ la Pocei, în Jaca un „Casinou“ și în Apateu un cerc de lectură.²⁰

La sfârșitul secolului al XIX-lea se fondează cercuri sociale, literare în rîndul românilor din Ungaria de azi cu îndrumarea și după modelul ASTREI. Asociația sibiană a avut o influență remarcabilă asupra asociațiilor culturale din Transilvania și Ungaria. Ea a dat o mîină de ajutor asociațiilor din Arad, Lugoj, Beiuș și Timișoara. A avut foarte strînse relații cu asociația arădană, a cărei istoric îl schițăm în rîndurile următoare, dat fiind faptul, că mulți români din localitățile Ungariei de azi au fost membri a ei.

Numai la un an (1862) de la întemeierea ASTREI în Sibiu, arădenii pun bazele „Asociației naționale pentru cultura și conversarea poporului român“, care de la început cuprinde pe toți românii din părțile bănățene și crișene, precum și pe cei de pe teritoriul Ungariei. Cele dintîi încercări tentative a românilor de a întemeia o societate culturală la Arad dateaza încă înainte de revoluția de la 1848. Ședința oficială de constituire a avut loc în 30 aprilie 1863. S-au ales organele de conducere, s-au ales noii membri în număr de 810 intelectuali, țărani, comercianți, elevi etc. – printre care figureau: Ion Codru Drăgușanu, Ioan Negruțiu, Antoniu Mocioni, Vincențiu Babeș, Traian Doda, Zeno Mocioni, Iosif Barac, Gavril Muntean – Atanasie M. Marienescu (Lugoj), Iacob Mureșianu, redactor la „Gazeta de Transilvania“ George Vidovici (Șiria), *Moise Grozescu (Bătania)* etc.²¹ În 1865 numărul membrilor se ridică la 2004. Sînt consemnați și membri din Viena (36) Pesta (15) Blaj (8) Oravița (7) *Giula* (20) Baia de Criș (9) Oradea (5) Timișoara (17) Lugoj (30) etc.²² Baza materială a asociației s-a constituit din fondurile realizate prin cotizatiile membrilor, prin veniturile realizate prin conferințe, prin donații și sprijinul financiar al unor instituții. (Dintre locuitorii români a Ungariei de azi, mulți au dat ajutor material asociației arădene. În 1881 de ex. următorii au făcut donații: Aureliu Varga, Iosif Bejan, Petru Gubașiu, Iuliu Chirilescu, Iustin

Popovici, Lazar Bogariu, Ioan Mărcuș, Constantin Berbecuț, David Dascălu – din *Giula*. Isaia Bosco, Ioan-Iosif Ardelean, Petru Chirilescu, Gerasim Șerb, Dr. George Popovici, Aleșiu Popovici – din *Chitighaz*.²³ În 1885 din *Apateus* – au înscris ca membri ordinari cu suma de 2 fl.: Lazăr Huf, Atanasiu Popovici, George Popovici, George Groza, Florea Popovici, Iuliu Christianu și Simion Petrovici.²⁴ La adunarea generală din 1909 a asociației a participat *Iustin Iancu* din *Otlaca* și *Victor Popovici* din *Bichiș-Ciaba*, ambii s-au înscris membri fondatori cu 80 de coroane.²⁵) Scopul asociației a fost „crearea de fonduri pentru sprijinirea studenților și tinerilor din institutele de învățământ lipsiți de mijloace materiale, a celor care se pregătesc pentru orice carieră științifică, industrială, de negoțătorie sau economică. În vederile sale intră și învățământul de la sate, încurajând dezvoltarea acestuia prin ajutoare acordate învățătorilor merituoși, precum și școlilor elementare lipsite de cărți și rechizite, și celor care contribuiau la sporirea membrilor ei.”²⁶ Asociației arădene îi revenea rolul de a-și desfășura activitatea pe terenul vieții culturale specifice și practice din părțile bănățene și crișene. Din 1866 ea inițiază măsuri pentru îmbunătățirea funcționării Preparandiei din Arad – baza de plecare a intelectualității din ținut. Activitatea asociației pe plan școlar rămâne importantă mai ales pentru cadrul oferit dezbaterii celor mai stringente probleme ale învățământului românesc din comitatele vestice, înființarea de gimnazii, licee și școli reale, constituirea clădirilor pentru școlile sătești, pregătirea învățătorilor necesari, elaborarea și tipărirea manualelor școlare, orientarea învățământului spre un conținut realist și practic etc. În primii ani de existență ai asociației se dezbătuse mult chestiunea înființării unui „Alumneu național român în Arad” pentru a asigura găzduirea elevilor și studenților de aici, proveniți din satele și comunele Crișanei și Banatului. Internatul trebuia să cazeze anual 100 elevi și studenți. Ideea aceasta a venit de la *George Vasilievici, paroh în Giula*. (Vasilievici s-a născut în 1823 la Nicolaca. Studiile gimnaziale le-a făcut în Arad și Oradea, apoi a mers

la Pojon unde a urmărit studiile de drept. A intrat în teologie la Arad, absolvind cursul teologic în 1846. În 1847 a fost hirotonit de preot. În același an și-a început serviciul în parohia din *Giula*. Aici s-a căsătorit cu Elena Nicoară, nepoata lui Moise Nicoară. În *Giula* a servit 15 ani, apoi a fost denumit protopop în Beiuș, în Șiria și în sfârșit în Arad. S-a stins din viață în 1881.²⁷) El încă în 1863 a înaintat Asociațiunii arădene un plan pentru înființarea unui „Alumneu național român în Arad“, care să adăpostească 100 de tineri de la școlile din Arad, și anume: 25 clerici, 25 preparanzi, 25 studenți de gimnaziu și 25 de tineri care doresc să se pregătească pentru cariera artistică, industrială, neguțătorească ori economică.²⁸ Pentru stimularea donațiilor se vor tipări ani de-a rîndul apeluri și vor deschide liste de subscripții. În ziarele și revistele timpului aflăm lista donațiilor pentru Alumneul din Arad. Printre donatori aflăm și pe românii din comunele populate și de românii din Ungaria de azi, de ex.: din *Chitighaza* au făcut donații Petru Chirilescu, paroh în comună, contele Almásy Kálmán, Andrásy Kálmán, educator, Szekér Mihály, oficial dominal, George Chirilescu, Árky Ákos instructor, Keresztszeghy Kálmán, avocat, Diváld Károly medic, Szabó Pál span dominal, Iuliu Chirilescu subjude reg., Toma Bencișiu dascăl, văduva Maria Sîrbuț proprietară, Mihai Ardelean paroh, Iosif-Ioan Ardelean preot, Teodor Tulcan proprietar, Vasile Santău proprietar, Nicolae Berbecar proprietar, Vasile Balint proprietar, Isaia Bosco notar adjunct, Alexandru Popovici, George Popovici, Petru Suciu. Din *Giula* au donat: Demetriu Cornea paroh, Iustin Popovici, Lazar Bugariu, Iosif Beșan paroh, Ioan Mărcuș învățător, dr. Mihai Mărcuș avocat, Iuliu Braga învățător, Lazar Rotar, etc.²⁹ Înăsprirea oprimării naționale a împiedicat înfăptuirea proiectului lui Vasilievici. Realizarea lui parțială are loc mai târziu, în 1877, când „profituindu-se de autonomia confesională a bisericii ortodoxe“ episcopia din Arad va deschide lângă Preparandie un „alumneu mic“ pentru preparanzi și clerici, refăcut în 1883.³⁰

5. George Vasilevici

Asociația cu timpul organizează întruniri și șezători literare, prezentînd disertații și conferințe pe teme culturale, științifice și educative. „În anul 1871 „Asociațiunea arădeană“ este solicitată de „Astra“ să sprijine înființarea unor academii de drept pentru românii din Austro-Ungaria.“³¹ În anul 1881 cînd ASTRA a organizat la Sibiu o expoziție națională „Asociația arădeană“ a lansat un apel către români și a format o comisie – președinte Nicolae Oncu – pentru sprijinirea acestei manifestațiuni, obiectele trimise de românii din Ungaria au fost bine primite. După Unire, în 1924 „Asociația arădeană“ se unește cu ASTRA devenind despărțămînt al acesteia.

În Arad pe lîngă asociația națională funcționa și o „Reuniune a femeilor din Arad și provincie. În aceasta reuniune au activat multe femei din satele noastre care au mobilizat eforturile depuse pentru ridicarea culturală și națională a maselor populare. Reuniunea s-a constituit în 1888, vînd ca scop: întemeierea, susținerea și administrarea unui institut românesc confesional cu o școală superioară de fete și cu un internat pentru educarea fetelor române. Printre membrii comitetului provincial întîlnim pe *Mărioara Popovici (Ciaba)*, *Elena Bibearea (Giula)* *Terenția P. Desseanu (Otlaca)*.³² Asociația femei-

lor din Arad și provincie ca și celelalte societăți culturale, în fiecare an își ținea adunările generale. La adunarea generală din 1909, femeile din satele populate de români din Ungaria de azi, au fost alese în număr destul de mare în comitetul de provincie: *D-na Alexa Popovici (Bichiș)*, *D-na Machi Ardelean (Giula-Vârșand)* soția lui *Gheorghe Turic și Iustin Iancu (Otlaca)*, soția lui *Nicole Mladin (Aletea)*, soția lui *dr. Mihai Mărcuș (Giula – ea a donat suma de 200 coroane pentru școala de fete –*, soția lui *Constantin Popovici (Chitighaz)* soția lui *Romul Nestor (Cenadul-Unguresc)*.³³

Societățile de lectură și corurile sătești au cunoscut în Crișana și Banat dezvoltarea neîntîlnită în alte părți ale Transilvaniei. Prin ele activitatea culturală în sate a dobîndit un caracter instituțional, lărgind în mod considerabil baza de masă a mișcării naționale. Corurile n-au împlinit numai un rol muzical, ci unul educativ, mult mai larg datorită faptului, că instituționalizarea lor s-a făcut sub forma unor societăți culturale, care dispuneau de biblioteci, sală de lectură, formație de dansuri populare și de fonduri materiale. Între formele vieții muzicale se cuvine să așezăm și așa-numitele „baluri naționale“, al căror sens și accepțiune este complet diferită de al celor de astăzi. Comitetele ce le-au organizat erau compuse din intelectuali cu autoritate și studenți români. Beneficiile obținute au avut o destinație filantropică: ajutorarea tinerilor fără mijloace.

În a doua jumătate a anilor 1880 din inițiativa și cu ajutorul ASTREI, a „Asociației arădene“ s-au pus bazele cercurilor de lectură și reuniunilor de cîntări în localitățile populate și de români din patria noastră. „*Giulanii*, modul ridicării culturale a neamului nostru, precum și răspîndirea ideilor naționale, le-au împrumutat de la cele mai vechi societăți culturale maghiare din oraș, dar inițiatorii acestei mișcări, făcînd teologia la Arad, au avut contact direct și cu „Asociațiunea națională arădeană pentru cultura poporului român“. ³⁴ La 31 ianuarie 1887 preotul *Ion Bejan* și învățătorul *Ion Mărcuș* înființează „*Societatea de lectură în orașul mare-românesc*.“ Adunarea de

constituire a fost în casa lui Dumitru Pop. Cercul s-a înființat cu 103 de membri. Comitetul de conducere era compus din: Ion Bejan președinte, Ion Mărcuș vicepreședinte, Szénási Gusztáv notar, Török Gábor bibliotecar și Dumitru Pop casier.³⁵ Peste doi ani își începe activitatea „*Societatea de lectură din orașul mic-românesc*“, în frunte cu învățătorul *Iosif Ivan*. Aici conducerea societății arăta în felul următor: Nicolae Cristo președinte, Petru Alb vicepreședinte, Török Gábor notar, Ilie Precup casier, Andrei Dascăl revizor și Iosif Ivan bibliotecar.³⁶ Ambele societăți de lectură la început avea două limbi oficiale, precum și membri români și maghiari. Cu timpul numărul românilor crește, precum și programele, ședințele sint ținute în limba română. Programele cercului din orașul mare-românesc primesc un caracter literar mai accentuat sub președința poetului giulan David Voniga (1893–1895).³⁷ (*David Voniga* (1867–1933) a fost unul dintre cei mai distinși și mai productivi publiciști și scriitori bisericești. S-a născut la *Giula* la 8 septembrie 1867 din părinți țărani. Studiile liceale le-a făcut la *Giula*, *Beiuș* și *Budapesta*, iar cele teologice la *Arad*. După terminarea studiilor s-a dedicat ziaristicii, de care nu s-a despărțit nici după ce în 1900 intrase în tagma preotească. A colaborat la o mulțime de ziare și reviste. De numele lui se leagă și fondarea unicei reviste române din *Giula* în sec. al XIX-lea. În anul 1894, cu ajutorul profesorului bucureștean dr. Elefterescu, scoate săptămânalul „*Lumina*“. Aceasta revistă doar câteva luni apare. În 1896 David Voniga își părăsește orașul natal. În același an îl găsim la *Timișoara* redactor la „*Dreptatea*“ și „*Foaia de duminică*“. Mai târziu colaborează la „*Tribuna Poporului*“ din *Arad*, „*Tribuna Nouă*“, „*Controla*“, „*Revista preoților*“, „*Luminătorul*“ și „*Banatul*“. În 1893 îi apare volumul de poezii intitulat: „*Dor și jale*“. Îi apare mai multe scrieri pe teme economice, religioase, etice și filozofice. A scris manuale de religie pentru școlile primare și secundare.³⁸ David Voniga din 1913 a devenit membru al ASTREI.³⁹) Din inițiativa lui David Voniga în 1894 s-au organizat mai multe serate literar-culturale foarte reușite. Acestea erau ținute

te de tinerețea română absolventă, în sala cea mare a pavilionului „Göndöcs“. Numai ca ilustrație prezentăm programul uneia dintre acestea, ținută în 27 august 1894: 1. Cuvînt de deschidere, rostit de David Voniga 2. Necesitatea religiei creștine pentru omenire, disertație ținută de parohul T. Gubaș 3. Dan căpitan de plai, poezie de V. Alecsandri, declamată de I. Țoldan 4. Conceptul culturii, disertațiune socială prezentată de David Voniga 5. Însemnătatea istoriei naționale, discurs rostit de M. Beșan.⁴⁰

6. David Voniga

„Între anii 1896 și 1899 activitatea societăților giulane nu a lăsat urme remarcabile. Abia atunci recîștigă ceva din vechiul elan, cînd devine președinte al acestora *Iustin Popovici* (1899–1906).“⁴¹ Societățile de lectură pe lîngă seratele literare, mai organizează și baluri românești. A avut un mare succes balul românesc organizat în 1889 în Hotelul „Korona“. La aceste baluri au participat și românii din satele apropiate. În 1889 printre alții au participat la această petrecere Doamna Cornea din *Chitighaz*, familia Victor Popovici din *B. Ciaba*, familia lui Nicolae Roxin din *Micherechi*, frații Giulani din *Otlaca* etc.⁴² În 1890 „*Reuniunea corală din Chitighaz*“ sub

conducerea dirijorului *T. Brătescu* a organizat un concert care a fost urmat de o petrecere. Și aici au fost prezenți români din *Giula, Otlaca, B. Ciaba*.⁴³

În 1890 s-a constituit „*Corul vocal român din Giula*“. Primul dirijor a fost *Ion Ionescu*, președinte *Iustin Popovici*, vicepreședinte *Ioan Mărcuș*, casier *P. Vlăduț*.⁴⁴ Corul, material era sprijinit de biserica română, fondul financiar și-l asigura prin încasările de la concertele publice, baluri. Pe lângă cotizațiile membrilor ajutători era la dispoziția corului și *donăția lui Teodor Papp, 80 fl. pe an*.⁴⁵ „În anul 1912 giulanii înființează o nouă societate de cîntece: „*Corul vocal român din Kisrománváros*“, care și-a propus ca scop răspîndirea cîntecelor românești, cultivarea limbii materne și a tradițiilor populare... Entuziastul preot *Petru Biberea*, președintele, și învățătorul *Mariș Teodor*, dirijorul, căuta să întocmească un program care mulțumește și publicul maghiar, iar printre membrii corului găsim și unguri. Presa maghiară scrie cu multă simpatie despre activitatea acestuia.“⁴⁶

La *Cenadul-Unguresc* în 2 ianuarie 1872 s-au pus bazele unei *societăți de lectură*, avînd ca membri tineri meseriași și economi români“. Președintele era preotul *Ilie Telescu*.⁴⁷ Iar în 1899 s-a constituit „*Corul vocal al plugarilor români*“ sub conducerea lui *Nicolae Costea*.⁴⁸

La *Pocei* în 1886 s-a format *un cor vocal* sub conducerea învățătorului *Mureșan*. Acesta este cel dintîi cor vocal în dieceza *Orăzii*.⁴⁹

În 1889 și în *Chitighaz* s-a înființat „*Corul vocal*“ inițiat de *T. Brătescu*. Președintele acestuia a fost *Ioan-Iosif Ardelean*. În 1892 s-a constituit „*Societatea de lectură mixtă*“. Președintele ei a fost prefectul moșiei de aici, *Szekér Mihály*. Sătenii la aceste întruniri au dezbătut diferite teme literare și culturale. În comună următoarele gazete stăteau la dispoziția cititorilor: „*Biserica și școala*“, „*Gazeta Transilvaniei*“, „*Luminătorul*“, „*Tribuna*“, „*Gazeta poporului*“, „*Familia*“ și „*Calicul*“. ⁵⁰

În 1902 i-a ființat „*Reuniunea română de cîntări*“ din *Bătania*. Președintele acesteia era *Marcu Crișan*, notarul *Gheorghe*

Popovici.⁵¹ De aici încoace corurile vocale au un caracter accentuat în cultura românilor bătânieni pînă și în zilele de azi. Aceste coruri au avut programe bogate și variate. Acest fapt – drept gustare – îl ilustrează și următorul citat din „Biserica și școala“: „Reuniunea română de cîntări din Bătania aranjează din incidentul conferinței de toamnă a învățătorilor gr. ort. români din despărțămîntul protopresbiteral al Aradului, duminică în 31 octombrie concert și reprezentațiune teatrală împreună cu petrecere de joc la care invită respectuos comitetul arangiator. Concertul se va ținea în teatrul de vară din Bătania, iar petrecerea în ”Hotelul Central“. Prețul de intrare: loc I. 1 cor. 60 fil, loc II. 1 cor. 40 fil, loc III. 1 cor. 20 fil, loc de stat 1 cor. Suprasolviri se primesc cu mulțămîtă la adresa d-lui Marcu Crișan în Bătania și se vor cvita publice. Venitul curat e destinat pentru fondul editării organului Reuniunii învațătorești gr. ort. române. Începutul precis la 8 ore. Programa: I. 1. „O prea Sfîntă“ cor bărbătesc de I. Vorovchievici. 2. „Nu-mi place“ 3. „Îmi place“ cor mixt de I. Vidu II. 4. „Noaptea de Sfîntul George“ vodevil în 2 acte, de Theocar Alexi, muzică N. Ștef. Persoanele: Dinu, primarul, Ioan Manoilă: Stan, fiul său, Traian Luchi; Lelea Stană, o dăscăliță văduvă, Iuliana Tarnovan; Florica, fiica sa, Merina Baneșiu; Ițig crișmarul, Aurel Șiutea; Ruhela, soția sa, Elita Faita; Necula, țigan Mihai Nagy Chira; soția sa, Persida Russu; Flăcăi, fete, săteni, sătence etc. Scena se petrece la un sat în preziua și în noaptea Sfîntului George. 5. „Marșul economilor“, cor bărbătesc de C. G. Porumbescu. În pauză se vor juca Bătuta și Călușerul.“⁵²

În satele române din Ungaria iau naștere și echipe de teatru care funcționau în cadrul cercurilor de lectură și a corurilor vocale. Ideea înființării unui teatru național a românilor din Ungaria vine de la Iosif Vulcan. În 1870 s-a și înființat la Budapesta „Societatea pentru fond de teatru român în Transilvania și Ungaria“. Înaintea înființării acestei societăți turneele lui Millo, Pascali și Tardini instruește publicul român din Transilvania și Ungaria. Aceste echipe joacă în orașele din

Transilvania și Ungaria, în Sibiu, Brașov, Budapesta, Arad, Oradea, Lugoj, Timișoara etc. Aceste spectacole au fost vizitate și de românii din *Giula*, *Otlaca*, *Bichiș-Ciaba*, *Chitighaz*, *Bătania* etc. În rîndul românilor din *Giula* a avut un mare succes echipa cupletistului brașovean I. D. Ionescu (el este Ionescu de la Union, în drama lui Caragiale intitulată „O noapte furtunoasă“). Aceasta echipă între 1872 și 1889 a avut mai multe turnee în Ardeal și Banat. În 1872 au ajuns la Viena, Pesta și în urmă la *Giula*.⁵³ Despre turneul din *Giula*, a lui I. D. Ionescu, *Ion Slavici* în broșura sa „*Românii din Ardeal*“ scrie următoarele: „Înrîurire mare și binefăcătoare asupra întregii societăți române culte au avut reprezentațiunile teatrale date de Pascali, de Milo și de alți actori ambulanti prin orașele din Ardeal, Banat și Țara Ungurească. Mulți români înstrăinați s-au întors în urma acestor reprezentațiuni la matcă, și odinioară vestitul cupletist I. D. Ionescu, care ani de-a rîndul a dat reprezentațiuni pînă chiar și prin satele mai ar din Banat și Țara Ungurească, a contribuit mult la deșteptarea conștiinței naționale... L-am găsit într-un rînd, în timpul vacanțelor la Arad. Văzînd efectul, pe care l-a produs asupra celor mai mulți ori mai puțin înstrăinați, am plecat cu el la Lipova și de acolo am trecut de-alungul Podgoriei și peste Cîmpie pînă la *Giula* (Békés Gyula), unde sunt vreo 6000 români risipiți printre vreo 20.000 maghiari... Pretutindeni a fost primit cu o însuflețire (I. D. Ionescu M. B.) oarecum bolnăvicioasă... La *Giula* ședeam în timpul reprezentațiunii la casă, cînd a venit la mine un țăran bine îmbrăcat:

- Să veniți, – mi-a zis el în limba maghiară – și la noi la Macău. Știam că există la Macău o comună bisericească bine situată, dar că parohierii din acea comună nu mai vorbesc românește.
- Dar domnul Ionescu o să cînte în fața unei săli goale, căci d-voastră, cei de la Macău, nu știți românește – i-am răs-puns eu.
- Cît ați încasat seara aceasta – m-a întrebat măcăuanul.
- Încasasem o sută zece florini.

El a scos portofelul și mi-a numărat pe masă o sută zece florini. – Am să stau eu la casă –a adăugat apoi și a mea o să fie paguba, dacă voi incasa mai puțin, iar prisosul tot al domnului teatrulist să-i vie.“⁵⁴

La *Giula* grupa lui I. D. Ionescu a avut un mare succes. Românii giulani s-au hotărât să înființeze și ei o asociație teatrală. Acest scop numai peste câțiva ani s-a realizat, și echipa teatrală a funcționat în cadrul corului vocal. Societăți de teatru români au mai funcționat în *Bătania*, *Chitighaz* și *Cenadul-Unguresc*. În aceste localități în cadrul societăților de lectură se organizează echipe teatrale de diletanți, care pun în scene piese din repertoriul lui Vasile Alecsandri și Iosif Vulcan. Funcția educativă a teatrului se simte tot mai puternic în comunitatea românească prin audiența în publicul sătesc a reprezentațiilor teatrale date de echipele locale, de tineretul școlar sau de formațiile ambulante.

ASTRA nu numai prin despărțămintele sale înființate în părțile ungurene a avut influență asupra culturii românilor din Ungaria ci și prin societatea budapestană a studenților români „Petru Maior“. La universitatea din capitală mulți bănațeni și crișeni și-au continuat studiile, devenind membri ai cercului „Petru Maior“. În acest cerc precum se știe au activat mulți bursieri ai ASTREI – așa aceștia au luat contact cu românii din Ungaria.

Și dintre românii budapeșteni au devenit mulți membri ai ASTREI. *Genadie Bogoevici*, protosinghelul bisericii ortodoxe române din *Budapesta* a fost unul dintre autorii Enciclopediei Române, editată de asociația sibiană. *Catedra de limba și literatura română din Budapesta* a avut strânse relații cu ASTRA. De ex. în 1906 profesorul catedrei, *Ioan Ciocan*, a donat 50 de coroane „Casei Naționale“ a ASTREI.⁵⁵ Un alt profesor tot de la aceasta catedră, *Gheorghe Alexici*, a donat în 1913 Muzeului etnografic al asociației fotografia lui Kájoni, care prima dată a notat jocurile și cântecele românești în sec. al XVIII-lea.⁵⁶ Apoi în 1914 îl găsim pe *Iosif Popovici*, docentul catedrei, printre membrii corespondenți ai secției literare ale

ASTREI.⁵⁷ În 1914 și românii din Budapesta au vrut să înființeze un despărțământ al ASTREI, în frunte cu Ioan Ciocan. În fine acest despărțământ nu a luat ființă, fiindcă primul război mondial nu a fost favorabil asemenea inițiativă.⁵⁸

În sfârșit nu avem de aface decât să schițăm rolul ASTREI în istoria culturii române. De-a lungul deceniilor ASTRA desfășoară o neobosită activitate de fondare a unor instituții de cultură românească, de elaborare a unor valoroase lucrări științifice și literare, de editare a unor publicații, toate vizând ridicarea gradului de cultură. Pentru ridicarea economică și culturală a satelor a înființat numeroase despărțăminte și cercuri sătești care au urmărit prin forme variabile și multiple neconținut acest scop. ASTRA a fost alături de Academia Română, societatea care a adus, mobilizând masele largi de cărturari români, cea mai largă contribuție la dezvoltarea limbii și a literaturii, a științei românești. În jurul asociațiunii s-au adunat succesiv toți luptătorii din Transilvania și Ungaria. ASTRA dimpreună cu asociațiile provinciale au ilustrat poate cel mai fidel programul iluminist al ridicării calitative a națiunii prin cultură. Prin activitatea desfășurată a fost cel mai însemnat factor de solidarizare națională a românilor, iar până la înființarea Academiei a suplinit chiar rosturile unei societăți culturale a tuturor românilor. Instituționalizarea culturii în Transilvania și Ungaria, în spiritul principiului de naționalitate, s-a organizat cu inițiativa ASTREI, care avea un nucleu central, în jurul căreia gravitau, mai mult sau mai puțin dependent, celelalte categorii de instituții.

Anexă

Correspondență

Otlaca, 5/11 iunie 1869

Comunitatea Otlaca este așezată mai la granița teritoriului locuit de români, una comună locuită de români, economi buni și oameni străduitori.

Deci în această comună bravul nostru jude comunal Ioan Albu ținînd, după obiceiul creștinilor noștri, una sfințire de casă, invita una parte mare din inteligența și poporul local și pe mai mulți din comunitățile vecine. După sfințirea casei, se aranja un prînz strălucit ce putea să facă onoare și unei mese domnești. Se ridicară mai multe toaste pentru prosperarea sărmanei noastre națiuni, pentru înfrățirea popoarelor, pentru dreptatea etc. etc. în fine subscrisul știind că comunei Otlaca, cu atîți locuitori români îi lipsește unu ce, în aceste timpuri grele și pline de ispită nici unei comunități rom. n-ar trebui să-i lipsească, adecă una asociațiune de lectură pentru deșteptarea poporului și propășirea lui în dezvoltarea culturii și a inteligenței, făcui cunoscută on. fraților mei dorința mea modestă, că ar fi bine, dacă în Otlaca s-ar putea întemeia una atare asociațiune, și să vezi, că bucuria mea nu și-afla margini, cînd bravul nostru jude tractual dl. David Nicoară, entuziasmat de asemenea idee, dezvoltă mai departe și cu cuvinte de român dorul de a se realiza aceasta idee unică mîntuitoare și încheea cu aceea, că cuvintele lui se întrupară D-sea se obligă a răspunde în tot anul cîte 20 fl. în favoarea asociațiunii; după dînsul urma numai decît iubitul nostru notar comunal Petru Suciuc 40 fl anuali; apoi bravul jude com. cu un ofert de 100 fl. și amicul poporului dl. adv. Simeon Popovici Desseanu cu 25 fl anuali; dl. notar Avram Vostinar cu 15 fl anuali, *preotul din Chitighaz George Chirilescu* 5 fl an; dl. preot local Ștefan Popovici 20 fl 50 cr. an., dl. preot local Ioan Giulani 10 fl an., dl. preot local Demetriu Popovici 5 fl an., dl. I. Franco neguță-

tor din loc 5 fl an., dl. învățător din loc George Turic 5 fl an., dl. jur. com. St. Szabados 5 fl, dl. comis. de securitate Ladislau Damian 6 fl an., – subscrisul 10 fl an, dl. colector comunal Nicolae Popovici 5 fl an, George Suciu 2 fl an., Mihai Purdi 4 fl, dl. neguț. local Carol Engel 16 fl an și Mosse Țapos colec. com. 2 fl anuali. Suma întregă – 300 fl 50 cr. v. a din care 117 fl s-a și depus numai decît, și restul va urma la cea dintîi lipsă. Afară de acești membri a insinuat onorabilul nostru protopresbiter dl. Petru Chirilescu, ofertul anual în nu-l puturăm și deoarece d-sa nu fuse între noi, știu însă din loc sigur, că la auzul realizării acestei asociațiuni și-a exprimat bucuria și că și-va da tot concursul său spre a cîștiga cît de mulți membri.

După aceasta s-au declarat toți acești membri de fondatori, și s-au obligat în scris, că ofertele memorate le vor da pe tot anul în continuu.

Apoi s-a ales de președinte ad hoc dl. jude cercual David Nicoară, de v. președinte și casiar dl. notar Petru Suciu, și de notar subscrisul care fu-i încredințat cu îmbucurătoarea misiune de a va împărtăși acest eveniment epocal în viața comunei Otlaca.

În fine pentru lucrarea statutelor se alese una comisiune constatorie din domnii: Petru Suciu ca președinte, apoi Simion P. Desseanu, Ștefan Szabados, Iosif Codreanu, Ștefan Popovici, Avram Vostinariu, Carol Engel, Ioan Giulani, Ioan Alb. Aceasta comisiune are datorița de a elabora statutele asociațiunei pînă la finea l. curente st. n. pe cînd toți membrii vor fi cunoscuți pentru examinarea lor, și fiind primite, vi le voi trimite.

Îmi închei cuvintele cu acea umilită rugare, că frații noștri din comunitățile vecine să grăbească a îmbrățișa acest scop plămădit din scînteii divine, că numai așa vom putea pretinde stima altora cînd ne vom uni în cugete și simțiri:

Iosif Codreanu“

(*Speranța*, 1869/Nr. 20.)

Despre aceasta asociațiune nu prea am găsit referiri, știri în presa vremii.

„Primul concert românesc în Giula

Tinerimea studiosă română din opidul Giula și giur, comitatul Bichiș, la 23 iulie 4 august a.c. a arangiat în otelul „Corona“ un concert împreună cu dans, cu următoarea programă: 1. Cuvînt de deschidere, rostit de Al. Popovici, cleric 2. „Trecui valea“ cor mixt de I. Mureșanu, executat de corul vocal, sub conducerea lui Al. Popovici cleric 3. „Serenada“ de Marchner, cor barb. 4. „Jalușia ca contrarul fericirii în viața conjugală“ disertațiune de D. Voniga 5. „O rugăciune“ duet de Constantin Chirilescu, executat de Al. Popovici și I. Pantoș clerici. 6. „Călăul“ poezie de I. Vulcan, declamat de Al. Popovici 7. „Din șezătoare“ (potpuri) de I. Vidu, executat de corul vocal. Arangiatorii acestei petreceri au dorit să dea românilor ocaziune la convenire; ...Au luat parte doamnele: Biberea din Giula, Popovici din *Ciaba*, vād. Boto din Odvaș, Rocsin din *Micherechiu*, Rocsin din Ciumediu, Crainic din Nădab, Pantoș din *Gy. Vărșand*, Mihiș din Roit, Giulani din *Otlaca*, Berbecuț din Giula, Ivan din Giula, Ioanescu din Giula, Voniga din Giula, Știr bătr. din Giula, Alb din Giula. Domnișoarele: surorile Minca și Cristina Beșan din Giula, Mărioara Crainic din Nădab, Lucreția Rocsin din Ciumediu, Lucreția Rocsin din Micherechiu, Florița Rocsin din Tămașda, surorile Hersilia și Sofia Giulani din Otlaca, Emilia Pantoș din Pil, Ecaterina Mihiș din Giula, Etelca Mihiș din Roit, surorile Elena și Emilia Berbecuț din Giula, Florica Alb din Giula, Mărioara Nicoară din Giula, Ecaterina Ilovici din Giula, Cornelia Martin din Socodor.“

(*Familia*, 1889/Nr. 32.)

„Concert și teatru în Chitighaz

În comuna Chitighaz (Kétegyháza) comitatul Bichiș, școlarii sub direcțiunea dlui Toma Benchizian, au dat a treia zi de crăciun un frumos concert poporal, cu următoarea programă:

1. „Cuvînt de deschidere“ de T. Benchizian 2. „Trompele“ cor de copii 3. „Zorile frumoase“, „Huniadi“ declamațiune române de Mitre Gros 4. „Hora Sinaei“ cor de copii 5. „Limba română“ cor de copii 6. „Movila lui Burcel“ declamată de T. Benchizian 7. „Șezătoare“ cor de copii. După aceasta urma teatru (scena I se petrece în Moldova pe timpul lui Ștefan cel Mare; scena II se petrece în București pe timpul lui Vlad Tepeș).“

(*Familia*, 1889/Nr. 53.)

„Statute aprobate

Ministrul reg. ung. de interne a provăzut cu clausula de aprobare sub Nr. 11.863 statutele reuniunii rom gr. or. de cîntări dein *Kétegyház.*“

(*Gazeta poporului*, 1890/Nr. 8.)

„Mulțămită publică

Cu ocasiunea concertului arangiat la 7 sept. n. a. c. de corul de cîntări rom. gr. or. din *Kétegyháza*, a suprasolvit în favorul fondului corului, următorii: Escel. Sa contele Coloman Almássy 5 fl, Preacinstia Sa Petru Chirilescu protopop 1 fl, Iosif Beșan, paroch 1 fl, Gherasin Arsici, notar 1 fl, Nicolae Șerb, notar 1 fl, Ioan Muntean, epitrop 1 fl, Iosif-Ioan Ardelean, paroch 1 fl, Vasile Beleş, preot 1 fl si Csorvási Szabó István 1 fl. Pentru aceste daruri marinimoase corul de cîntări exprimă mulțămită publică. – În numele corului de cîntări: Iosif-Ioan Ardelean, pres. corului.“

(„*Gazeta poporului*“, 1890/Nr. 39.)

„*Societatea de lectură română din Giula-Germană* a dat acolo, la 7 ianuarie, cu concursul comitetului parochial, o serată literară urmată de dans. Programa seratei a fost următoarea: 1. Cuvînt de deschidere rostit de preotul Biberea 2. Hodja Murad Pașa, de V. Alecsandri, declamată de dl. D. Voniga 3.

Însemnătatea și folosul societăților de lectură, scrisă și citită de Iosif Ivan 4. Fragment din istoria Românilor, de D. Voni-ga, care a pronunțat și cuvîntul final.“

(„Familia“, 1894/Nr. 2.)

„Reprezentatie teatrală în Bătania

„Tinerimea română gr. or. din Bătania arangează la 10 mai, cu ocasiunea împlinirii a 30 de ani de la sfințirea bisericei, reprezentatie teatrală în teatrul de vară al orașului. Programa : „Sărăcie lucie“ comedie populară cu cîntece într-un act de Iosif Vulcan (regizor dl. George Popovici), „Bajos Jeremiás“ monolog de Gabányi Árpád, „Scii tu“ cu text român și maghi-ar. După teatru bal. În pauză Călușelul și Bătuta.“

(*Familia*, 1903/Nr. 17.)

„Teatru, concert și petrecere în Giula

Despre viața socială și culturală a Românilor noștri din Giula, de la marginea elementului românesc, primim următoarea scrisoare:

Giula, la 20 febr (5 mart) 1913

M. On. d-le redactor!

Vă rog să binevoiți a lua act și a publica și în prețuitul Dvoas-tră ziar, că Corul vocal gr. or. rom. din comuna bis. Giula maghiară, duminică în 17 febr (2 mart) 1913 a aranjat un concert împreunat cu dans, care a făcut o impresie foarte plăcută asupra publicului românesc.

Toate punctele din program au fost splendid executate, așa încît nu odată a trebuit să aud de la cei prezenți, îndeosebi de la inteligență, că aceste frumoase prestațiuni merită în adevăr atențiunea și sprijinul publicului nostru românesc. O deosebi-tă plăcere și impresie a făcut corul cîntînd într-o disciplină desăvîrșită sub conducerea învățătorului Ioan Bărbulescu.

Punctul prim din program a fost „Sfînt“ sextet de G. Muzi-

cescu, executat cu o rară precizie. Duetul „Mai am un singur dor“ cântat într-un mod artistic și cu o voce foarte plăcută și bine disciplinată, de simpaticele coriste Elena Soboslai și Ecaterina Cordoș n. Tripa, a fost cea mai splendidă prestațiune, care la dorința publicului s-a repetat. Convorbirea despre „sărbătorile băbești“, care ne învață să ținem sărbătorile cari le ține biserica și să învățăm carte, a fost foarte bine predată de coristele Elena Mișcuța, Iuliana Mîndruțau, Maria Lazar și Elena Silaghi. Au urmat cântările „Cucule cu pană sură“ și „Sub fereastra mîndrii mele“ de G. Dima, cari au fost mult aplaudate.

Piesa teatrală „Prima servitoare“ de Th. Alexi, a fost foarte bine și cu multă istețime predată de coriștii și coristele Ioan Bui, Maria Anulean, Mihai Negru, Ecaterina Ardelean și Ana Voniga, ceea ce au dovedit și aclamațiunile puternice și zgomotoase adresate iscusiților diletanți.

„Fîntîna cu trei izvoare“ de G. Dima, a fost viu aplaudată.

„Românul și țiganul“ dialog comic predat de coriștii Ioan Magdu și George Gomboș, a fost predat cu mult haz și a produs o zgomotoasă ilaritate.

Punctul ultim „Negruța“ de I. Vidu cu soli cântat de Elena Soboslai și George Pojan cu multă pricepere, a fost punctul de culminație al corului.

A fost de față aproape toată inteligența română, care încîntată de aceste prestațiuni admirabile, a fost foarte însuflețită, nu altcum toți oaspeții și-au petrecut foarte bine pînă în orele de dimineața, cari și pe aceasta cale să binevoiască a ne primi mulțămită pentru sprijinul moral și material ce ni l-au dat, din care cea mai mare parte îi revine Dlui adv. Dr. M. Mărcuș, la a cărui stăruință am putut produce prestațiuni atît de frumoase.

Mulțămindu-vă pentru bunavoință sunt al m. or. Dvoastră stimator:

George Nădăban
pres. com. corului

*

Salutăm cu bucurie aceasta mărturie despre viața culturală și socială a românilor din *Giula maghiară*, cari, deși la extremele margini ale elementului românesc, totuș, știu să se afirme și să-și conserveze caracterul lor ca români dornici și cu rîvnă spre progres. Frumosul succes ce l-au reputat membrii corului vocal de acolo prin concertul lor de la 2 martie, să fie un bun augur pentru viitor, și să fie spre îndemn tineretului nostru, expus în acelea părți, de a-și conserva și cultiva graiul și de a se dezvolta pe sine și în simțămintele mai nobile, prin aranjarea mai multor concerte potrivite pentru dezvoltarea vieții sociale și culturale a românilor din Giula.

Redacția“

(*Revista preoților*, 1913/Nr. 10)

„Dare de seamă și mulțămită publică

Cu ocaziunea Concertului aranjat de corul vocal gr. or. rom. din *Giula magh.* în 2 martie, la cassa corului au intrat următoarele suprasolviri: Dr. Mihai Mărcuș adv. 16 cor, Dr. George Șimonca adv 8 cor, Dr. Coriolan Bucsko protonotar 6 cor, Teodor Voniga econom 4 cor, Văd. Elena Mișcuța 3 cor, Văd. George Mișcuța 3 cor, Ilie Mișcuța 3 cor, Ioan Mișcuța econom 3 cor, Iuliana Ardelean învățătoare 2 cor, Ilie Voniga econom 2 cor, George Magdu comerciant 2 cor, Theodor Silaghi econom 2 cor, Pavel Chereși asesor 2 cor, Alexandru Popovici par. cap. 1 cor, George Mureșan comerciant 1 cor, Teodor Tulcan frizer 1 cor, George Lazăr oficiant 1 cor, Ioan Chereșladăn econom 1 cor, Petru Câmpian econom 1 cor, Petru Moldovan maestru 50 fil, pentru cari și pe aceasta cale își exprimă mulțămita:

Corul vocal gr. or. din Giula-maghiară“

(*Revista preoților*, 1913/Nr. 10.)

„Corul tinerilor plugari din Otlaca

Sub conducerea învățătorului Baru, a cîntat la sărbătoarea sfinților ierarhi în biserica din *Pusta-Meghies*. E de nescris bucuria și fericirea ce se cetea pe fața credincioșilor noștri, cari umpluseră biserica mînați de vestea că „vine corul din Otlaca“. Străinii, între cari trăim răsfirați noi Români mărginași în colțul com. Arad, încă erau în mare număr și admirau cîntarea românească. În numele fraților de aici exprim mulțămîtă dirigintelui, apoi bătrînului Țapos și tinerilor coriști cari n-au cruțat osteneala nici prin ger, au venit la noi și prin cîntarea lor „ne-au trecut pe alta lume“ cum a zis preotul nostru în cuvîntul de mulțămîtă adresat corului și comandantului. Călea de la biserică a fost adevărat triumf pînă la casa parohială unde au fost găzduiți și unde ne-au delectat și cu cîntări naționale. Trăiască coriștii! Să ne întîlnim la vară

Otlăcanu“

(*Poporul român*, 1914/Nr. 10.)

Personalități marcante

Petru Moaler-Cîmpeanu – profesor la Academia Mihăileană

Învățământul din Moldova din primele decenii ale secolului al XIX-lea se caracterizează prin lupta între școala grecească, cu caracter boieresc feudal și școala națională românească, care milita pentru un învățământ de stat în limba națională. Pregătiri în vederea înființării învățământului în limba națională făcuse Gheorghe Asachi prin cursul de inginerie început în 1814 în limba română, precum și prin aducerea profesorilor ardeleni la Seminarul de la Socola. Gh. Asachi a atras în Moldova pe mai mulți învățați români din Transilvania și Ungaria. În jurul anului 1830 numeroși intelectuali din Ungaria din acest timp, deși au făcut studii în Viena sau Pesta, își vor îndrepta pașii spre București sau Iași, unde vor continua lupta național-politică pornită în provincia lor natală. Seria emigrărilor spre Principate e deschisă de Moise Nicoară. În Ungaria intelectualii români fiind frânați în acțiunea lor politică și socială, își aleg drumul emigrării. Printre aceștia îi întâlnim pe Damaschin Bojincă, Petru Moaler, Eftimie Murgu, Ștefan Popovici Neagoe. Cei mai mulți funcționau în Budapesta, înainte de a părăsi Ungaria.

Petru Moaler-Cîmpeanu s-a născut în *Otlca*, data nașterii sale nu am aflat-o. (În Otlaca se găseau mulți cu numele Moaler. Petru Moaler – cred eu – ca să se diferențieze de ceilalți și-a întregit numele cu Cîmpeanu. Otlaca (azi Grăniceri) era în apropierea Aradului și acest ținut, cu mai multe localități dimpreună, pe vremuri se numea Cîmpia Aradului. Eu presupun, că doar de aici derivă numele ales de Cîmpeanu.) Petru Moaler după terminarea claselor primare în satul natal,

a ajuns la Arad și aici termină Preparandia în anul școlar 1820–21. Studiile de drept și cele filozofice le-a terminat la *Viena și Budapesta*. A devenit avocat. A trecut în Moldova și a funcționat ca profesor la Academia Mihăileană.

Inaugurarea festivă a Academiei s-a făcut în ziua 16 iunie 1835. Numele de Academia Mihăileană s-a dat pe baza dispozițiilor regulamentului școlara aprobat la 14 iunie, ca un omagiu adus lui Mihail Strudza, sub domnia căruia a luat ființă aceasta instituție de cultură. Odată cu reorganizarea învățămîntului de toate gradele din Moldova, prin Regulamentul școlar din 1835, se fixau și normele de funcționare ale Academiei Mihăilene, care cuprindea o facultate filozofică (2 ani), o facultate juridică (3 ani) apoi „cursuri extraordinare“ de inginerie, agronomie, arte frumoase și cursurile filologice ale limbilor străine (franceza, rusa, elina, germana și italiana). Cu înființarea Academiei Mihăilene putem vorbi despre începuturile unui învățămînt superior în Moldova.

Petru Moaler-Cîmpeanu vine la Iași în 1837 și a ocupat catedra de filozofie a lui Eftimie Murgu, care în urma unei neînțelegeri cu domnitorul Mihail Sturdza, a plecat la București. Moaler era doctor în filozofie și avocat. El a început să facă lecții de antropologie, filozofie și teoria legilor – dreptul natural –, completeate apoi cu alte cursuri de logică, metafizică și estetică, primind totodată și sarcina de inspector de studii la gimnaziul vasilian și institutul academic în locul lui Christian Flechtenmacher. Instalarea în aceasta funcție a lui Petru Moaler-Cîmpeanu se face cu mare solemnitate la 30 septembrie 1837. Cu aceasta neobișnuită solemnitate pînă atunci, au atras atențiunea publică asupra îmbunătățirii corpului didactic al Academiei. Moaler ani de-a rîndul e mîna dreaptă a lui Gh. Asachi în comitetul Academiei. El a fost un profesor bine pregătit cu vaste cunoștințe, acomodat situației din capitala Moldovei, remarcat prin sistemul lui de predare și forma aleasă a prelegerilor. Ca semn de recunoștință pentru activitatea sa remarcabilă, în mai 1839 pe Moaler domnitorul l-a boierit cu rangul de Căminar.

La 1 octombrie 1838 s-a modificat regulamentul din 1835. Așa din noiembrie 1839 au început cursurile anului I al facultății juridice, prima facultate juridică moldoveană. Era recomandat să țină cursuri profesorul de filozofie Petre Moaler-Cîmpeanu, care avea diplomă de avocat-jurat a Universității din Budapesta. El a predat după manualele folosite în Austria. Cîmpeanu puna foarte multe eforturi pentru îmbunătățirea învățămîntului și lucra enorm de mult. În 1840 pentru toți anii de studii de filozofie și drept, el era singurul profesor. Abia în 1841, cînd facultatea de drept avea toți trei anii – la cererea lui Moaler – a fost numit profesor pentru anul III Damaschin Bojincă. (El a terminat dreptul la Oradea și Budapesta. După terminarea studiilor D. Bojincă a rămas în capitala Ungariei la „înalta tablă crăiască“, găsindu-se alături de Emanuil Gojdu și Eftimie Murgu, fiind colaborator și la revista lui Z. Carcalechi „Biblioteca Românească“. În 1832, la invitația lui Gh. Asachi, vine la Iași. În 1840 e primul jurist. Nu peste mult este distins cu rangul de paharnic, apoi cu cel de ban. Din 1860 pînă la sfîrșitul anului 1861 a fost ministru al dreptății în guvernul Moldovei, sub Al. I. Cuza. S-a stins din viață în 1869.) Începînd din 1842 un moment important a apărut în viața facultății juridice prin deschiderea cursului de economie politică a lui Ion Ghica și mai ales prin deschiderea cursului de istorie națională de către Mihail Kogălniceanu la 24 noiembrie aceluiași an. Dacă pînă la aceasta dată în Academia Mihăileană a predominat concepția despre învățămînt a profesorilor care-și făcuseră studiile, mai ales la Viena și Budapesta, tributari ai eclectismului în știință, noii profesori cu studii la Paris și Berlin, centrele universitare cele mai înaintate din acea vreme, vor imprima o nouă orientare învățămîntului românesc. În cea mai înaltă școală din Moldova încep să se dezbată probleme de economie, de istorie, strîns legate de stadiul de dezvoltare istorică a țării. Academia Mihăileană devine o tribună de difuzare a noilor idei social-economice, revoluționare pentru acea vreme. Profesorii prin diferite lecții insuflă elevilor dragoste de țară, de libertate și adevăr. Cursu-

rile filozofice și juridice a lui Flechtenmacher, se ridicau împotriva abuzurilor și corupției judecătorilor, cerînd crearea unei justiții nepărtănitore. Prin lecțiile de drept natural ale lui Petru Moaler-Cîmpeanu, elevii privind realitatea social-politică din jurul lor, și-au putut da seama de starea de înapoiere a Moldovei, de regimul aristocratic-reacționar, care mai dăinuia, într-o vreme cînd în Europa avuseră loc mari transformări sociale și naționale. Clasa dominantă a început o ofensivă tot mai accentuată împotriva școlii naționale și mai ales a facultății de drept condusă de Petru Moaler. În anul 1845 nu se mai înscrie nimeni la facultatea de legi. La aceasta a contribuit, fără îndoială, alături de tendința tot mai evidentă a lui Mihail Sturdza de a înlocui limba română cu cea franceză și lipsa unor perspective stabilite prin lege pentru absolvenții facultății juridice. După plecarea lui Ioan Ghica – în 1844 – facultatea a rămas cu cei doi profesori, Cîmpeanu și Bojincă, iar din 1846–47 ea poate fi considerată, ca desființată, împreună cu celelalte facultăți ale Academiei. Lupta domnitorului Sturdza împotriva învățăturilor înalte în Moldova se încheie cu victoria acestuia. Un răspuns mai complet cu privire la cauzele care au determinat pe M. Sturdza să desființeze învățămîntul academic, îl dă Mihail Kogălniceanu în raportul său înaintat domnitorului Al. I. Cuza pentru înființarea Universității din Iași. După ce recunoaște unele merite ale lui M. Sturdza în perioada anterioară a anului 1841, continuă: „...aceși mîină, care a organizat aceste școale au subscris și dezorganizarea lor. În 1846 și 1847, spăimîntat de programul școalelor, de ideile naționale și liberale, care își așezase focarul în școale, și care prevestea evenimentele de la 1848, domnitorul Mihail Sturdza, sub cuvînt că școlile nu răspund la așteptările sale și la trebuința țării, sub pretextul de-a le îmbunătăți, au desființat partea cea mai activă din aceste școli, învățămîntul superior, și ce este mai condamnabil, a izgonit și limba națională din învățămîntul secundar.“ Facultățile de la Academia Mihăileană au fost desființate. Regulamentul din 1847

transformă Academia în colegiu franțuzesc. În 1860 din această Academie s-a dezvoltat Universitatea „Al. I. Cuza“ din Iași.

Petru Moaler-Cîmpeanu a scris mai multe manuale și gramatici uzate în diferite școli. Cu colegii săi dimpreună își scriu prelegerile, care vor fi nuclee pregătitoare pentru diferitele facultăți ale universității ieșene. Christian Flechtenmacher, P. Moaler-Cîmpeanu, D. Bojincă, Papiu Ilarian, Simion Bărnăuțiu și P.- Suciuc au scris prelegerile pentru drept; Dr. Cihac, Ion Ghica, Eftimie Murgu, A. Treboniu Ilarian și Simion Bărnăuțiu pentru Filozofie, Științe și Litere. Petru Moaler-Cîmpeanu își începe rîndul publicațiilor cu traducerea „Gramaticii unguerești“ de Emeric Salci (1837, Buda Tipogr. Universității). O încercare editorială cu caracter enciclopedic, de mai largă respirație, se leagă de Asachi, la 1842, și aparține unui colectiv, în care aflăm pe: G. Săulescu, Petru Moaler-Cîmpeanu, Samuel Botezato, I. Albineț, T. Stamati și Costinescu. Lucrarea, lipsită de sprijin din partea statului și de ecou public (deoarece se vindea prin „prenumerație“ la Iași, București și în Transilvania prin Gh. Barițiu), a apărut, pînă la articolul „Alecsandri“, sub titlul: „Leksikon de conversație, prelucrat și publicat de o societate literară supt direcția Gh. Asachi“. Avea 112 pagini, fiind tipărită pe două coloane. Cîmpeanu a scris un „Abecedar latin“ editat la Iași (1847 II. ed. 1860. Tot la Iași în 1848 îi apărea „Gramatica românească pentru clasele normale“, prelucrată apoi de Nicolae Măcărescu pentru școli, iar pentru alt cerc de cititori decît al școlilor, a prelucrat-o însuși Cîmpeanu (II. e. 1880) cu următorul conținut: 1. O tratare filozofică despre originea limbii omenești 2. Clasele generale, în cari se împart limbile vechi și nouă, după modul cu care se exprimă într-însele relațiile, ce ideile minții le-au unele cu altele în cugetare și vorbire 3. Clasele generale ale obiectelor, despre cari spiritul omenesc a putut să-și formeze, la început, succesiv atît idei cu mintea sa la lumina conștiinței, cît și cuvinte (limba) prin sensibilizarea aceloră. Prefața conține o expunere a argumentelor fonetiștilor și etimologiștilor extremi și o combatere a lor. Cartea nu era lipsită de interes, dar are un stil cam

greoi. Petru Moaler-Cîmpeanu a lăsat mai multe lucrări în manuscris: o gramatică română, epitome de antropologie, un manual de filozofie, alt manual de teoria „dritului firesc“, principiile poliției de siguranță din năuntru. La Biblioteca Centrală din Iași se găsește un manuscris de: Metafizică... Introdusere în gnoseologie sau metafizică – cu data de 4 octombrie 1838, Academia Mihăileană, Iașii, avînd foi nenumerate.

Petru Moaler-Cîmpeanu era membru al mai multor societăți literare, științifice și culturale. Dintre cele din Transilvania și Ungaria amintim două. La întemeierea ASTREI (1861) pentru meritele deosebite dobîndite pe tărîmul culturii naționale, Petru Moaler-Cîmpeanu este ales membru onorific. El – măcar că a trăit mai mult în Iași apoi o scurtă vreme la Berlin – și-a menținut dreptul de cetățean austriac, așa în 10 august 1863 „Asociației naționale arădene“ a depus 10 florini pentru a fi înscris ca membru. El a avut strînse legături cu familia și cu cunoscuții meleagurilor sale natale. Cîmpeanu a fost apreciat pentru activitatea sa științifică, Academia Română l-a ales membru de onoare (1871–1893).

După desființarea Academiei Mihăilene, Petru Moaler-Cîmpeanu se dedică muncii științifice, timpul său îl sacrifică scrisului. Peste cîțiva ani va deveni instructor al copiilor vornicesei Sturdza, pe care i-a însoțit la studii în Germania. Moaler deci a devenit instructor al marelui politic Dimitrie Sturdza, fiind foarte iubit de familie, pentru educația morală severă ceea ce a infiltrat în sufletul tînarului de mare viitor. Cîmpeanu a întreținut statornice relații cu membrii familiei Sturdza, la moșia cărora din Miclăușeni a decedat în 15 aprilie 1893. Familia Sturdza l-a îngropat în grădina acestei moșii.

Emanuil Gojdu și fundația sa

Emanuil Gojdu se retrage dintr-o familie macedo-română. După unele izvoare familia sa a plecat din orașul macedonean Moscopole și s-a stabilit în Polonia. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea, după cele trei împărțiri ale Poloniei între Austria, Prusia și Rusia, multe din familiile macedo-române s-au retras spre Sud. Între ele era și familia Gojdu, așezată mai întâi la Miskolc, unde poposise și familia Șaguna. De acolo, o ramură a trecut dincolo de Dunăre, iar alta s-a așezat în părțile Bihorului. Din aceasta ramură bihoreană face parte E. Gojdu. Tatăl său era negustorul Atanasie Popovici din Oradea. (Numele originar de familie a tatălui său a fost Popovici, apoi și-a schimbat numele în Gojdu.) Mamă-sa se retrăgea din familia Poynar, din părțile Bihorului.

7. Emanuil Gojdu

Emanuil Gojdu s-a născut în 1802 în Oradea, unde și-a petrecut copilăria împreună cu ceilalți cinci frați ai săi. Urmează cursurile școlii profesionale și liceale în orașul natal, iar cursurile de drept la Oradea, Pojon și Budapesta. Diploma de

advocat a obținut-o la vârsta de 22 ani în 1824 în capitala Ungariei. Tînărul Gojdu a intrat ca stagiar în biroul avocatului sîrb Mihail Vitcovici din Budapesta. În casa acestuia tînărul avocat a avut prilejul să cunoască scriitori maghiari mai de seamă a timpului pe Fr. Kazinczy, Virág Benedek, Berzsenyi Dániel și Kisfaludy Mihály, care i-au îndrumat primele încercări de versificare. Gojdu în 1827 a publicat niște poezioare în limba maghiară în „Szépliteráturaj Ajándék“. Numele lui apare printre colaboratorii cele dintîi reviste literare românești tipărite în capitala Ungariei intitulată „Biblioteca Românească“. În al treilea volum al acestei reviste s-a tipărit în iarna anului 1829 un călduros apel al tînărului avocat E. Gojdu „cătrec străluciții boieri ai Țării Românești și ai Moldovei“ să ajute scrierea și tipărirea cărților „în limba patrioticească“. Rezultatele acestui apel încep să arate prin creșterea numerică a abonaților români la această revistă. În 1829, de exemplu, sînt înregistrați 126 de abonați în Țara Românească și 318 în Transilvania și părțile ungurene.

După terminarea stagiului avocațial de trei ani, E. Gojdu și-a deschis un birou propriu de avocat și notar cambial în Budapesta. În scurt timp a devenit unul din cei mai căutați avocați în capitala Ungariei, era autoritate juridică recunoscută în întreaga țară. Cîștigă mereu procese penale, acest fapt a permis lui Gojdu să-și realizeze o situație materială foarte bună. Rînd pe rînd și-a cumpărat cîteva case în centrul orașului, cîteva moșii și intravilane la care se adăugau numeroase acțiuni și hîrtii de valoare. Așa el de tînăr sprijinea acțiunile culturale și tipărițile românești care încep să apară la Pesta în prima jumătate a sec. al XIX-lea. A ajutat material editarea revistei române „Biblioteca Românească“ și cu sprijinul său a tipărit P. Neagoe „Calendarul românesc“ pe anul 1830. În semn de recunoștință, Neagoe a dedicat acest calendar lui Gojdu, cu toate că el îi ceruse să nu facă nici o amintire despre ajutorul, său. În afară de tipăriți a făcut donații mai multor asociații culturale, printre altele a fost membru fondator al ASTREI.

O frumoasă activitate a lui Gojdu a fost și acțiunea de sprijinire a tineretului român ca să urmeze diferite școli din Transilvania și din imperiu. Proiectul înființării unei societăți, de ajutor datează încă din 1832. El este unul dintre membrii fondatori ai Școlii de arte și meserii din Pesta, care mai târziu devine politehnică. Gojdu a sprijinit de asemenea înființarea de școli românești de diferite grade. Lipsa unui număr de intelectuali, funcționari români l-au încredințat de necesitatea stridentă de a crea prin toate mijloacele posibile o pătură bine pregătită de intelectuali, ca să poată ocupa cele mai înalte funcții în administrația de stat. Din 1861 Gojdu – care era cunoscut ca un om cu vederi și orientare liberal-democratică încă prin activitatea desfășurată la 1848 – în scurt timp a fost comite suprem în Caraș. El în aceasta funcție a întocmit proiectul înființării unui liceu românesc în Lugoj, donând în acest scop suma de 2000 de florini. Gojdu a făcut parte și din comitetul pentru strângerea fondurilor necesare școlii normale din Arad, a preconizat înființarea Academiei româno-maghiare la Timișoara, socotind naționalitățile etnitați coordonate, fără supremația uneia asupra alteia.

Una dintre remarcabilele etape din activitatea de mecenat a lui E. Gojdu constă în organizarea „Comitetului pentru ajutorarea tinerilor juriști la Universitatea Pestană” înființat în 1861. Acest comitet a cărui președinte era chiar Gojdu, a lansat un apel călduros în presa românească contemporană și în circulare nominală, către întreaga populație din Transilvania și Ungaria, pentru a contribui prin donații „la înființarea unui fond de ajutoare a studențimii române meritoase și lipsite de fonduri, înscrisă la Facultatea de drept din Pesta”. Găsind o înțelegere aproape unanimă în rîndurile maselor populare și a intelectualității românești din Transilvania și Ungaria, sute de donatori se înscriu cu sume mai mari sau mai modeste pe listele de ajutoare a Comitetului. Trebuie să amintim că ajutoarele au fost date și elevilor maghiari, iar printre cei subscriși cu ajutoare găsim nume maghiare, sîrbești alături de cele românești. De altfel Gojdu își exprimă aceasta dolean-

ță de a se adresa cu un apel și păturilor neromânești. De remarcat este și faptul că între membrii Comitetului găsim și două figuri proeminente bihorene. În aprilie 1862 Alexandru Roman este ales membru asesor, iar în iulie ale aceluiași an notarul Comitetului este ales Iosif Vulcan.

Preocuparea de a sprijini tineretul român la învățătură l-a determinat pe Gojdu să întemeieze o fundație capabilă să acorde stipendii (burse) școlare. În 1869 Gojdu a întocmit actul testamentar prin care se stabilea că averea sa va fi administrată de o reprezentanță în cadrul unei fundații care-i va purta numele și din veniturile căreia se vor acorda stipendii tinerilor români dornici de învățătură. Actul testamentar a fost semnat la Pesta în ziua de 4 noiembrie 1869 în prezența martorilor Ioan Aldulean, Ioan Pușcariu, Florian Varga și Atanasie Cimponeriu și înregistrat la judecătoria regească a cetății Pesta sub Nr. 5814/1869. Ca principiu general testamentul prevede ca bursele să fie repartizate după cerințe și împrejurări locale avîndu-se în vedere ca studenților de la instituțiile de științe mai înalte din străinătate și Budapesta să se acorde burse mai mari decît celor ce studiază în provincie și în școli inferioare. În nici un caz bursele pentru prima categorie nu puteau depăși suma de 500 fl și nu puteau fi mai mici de 300 fl, iar pentru categoria mai inferioară nu puteau depăși suma de 300 fl.

La scurt timp după moartea lui Gojdu, 3 februarie 1870 s-a constituit fundația. S-a trecut la alegerea reprezentanței care să pună aplicarea testamentului. Reprezentanța trebuia să fie alcătuită din mitropolitul românilor greco-ortodocși din Ungaria și Transilvania, episcopii Aradului și Caransebeșului și șase membri de stat civili, din care unul să fie din familia Poynar din comitatul Bihor. Prima reprezentanță, aleasă la 23 aprilie 1870, era compusă din mitropolitul Andrei Șaguna, dr. Procopi Ivacovici, dr. Ioan Popou, Ioan Aldulean, Ioan Pușcariu, Ioan Faur, Dionisie Poynar, George Mocioni și Nicolae Ioanovici. Reprezentanța avea dreptul exclusiv de a împărți stipendiile și ajutoarele la aceia, care în urma concursurilor

publicate în presă „se vor recunoaște mai demni”. Alegerea reprezentanței avea loc din trei în trei ani.

Pentru organizarea și funcționarea acestei instituții de sprijinire a tineretului român la învățătură, E. Gojdu a lăsat prin testament o parte din averea sa, care consta din opt clădiri și acțiuni depuse la „Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület” din Pesta. Valoarea totală a averii lăsate se ridica la suma circa 200.000 de fl. Aceasta suma a crescut an de an, ajungând la 31 dec. 1899 la suma de 1 846 717,82 fl, iar la 31 dec. 1917 valoarea 8 390 704,97 de coroane. Creșterea continuă a valorii veniturilor fundației se datorește faptului, că timp de 50 de ani $\frac{2}{3}$ din veniturile acesteia se capitalizau, sporindu-se „cu camelele cametelor”.

Stipendiile se anulau dacă tînărul pierdea vreuna din condițiile cerute de testament, și anume: 1. dacă va părăsi caracterul național-bisericesc 2. dacă va părăsi studiile 3. dacă va câștiga avere sau stipendii de la altă fundație 4. după absolvirea studiilor 5. dacă nu va depune la timp examenele sau va cădea la acestea 6. dacă va comite vreo faptă morală.

Reprezentanța a acordat între 1871–1900 un număr de 1941 de stipendii la studenții români, în valoarea de 1 063 968 fl. De asemenea s-au acordat ajutoare ocazionale pentru obținerea examenelor de diplomă și de doctorat la 358 de studenți, în valoare de 80 409,60 fl. În perioada 1901–1918 s-au acordat 1835 de burse studenților de la diferite universități și școli superioare în valoare de 12 32905,73 de coroane. De asemenea s-au acordat ajutoare ocazionale pentru susținerea examenelor de diplomă și doctorat la un număr de 570 de studenți în valoare de 344 442,33 de coroane. În afară de bursele acordate studenților, reprezentanța Fundației „Emanuil Gojdu” a sprijinit tineretul român să urmeze mai întâi cursurile școlilor elementare și secundare. Mulți elevi propuși să primească burse erau recrutați din mediul rural. De pildă, în 1885, din cei 139 de bursieri, 59 erau originari din diferite comune, printre care găsim, și elevi originari din *Bichiș* și *Bichiș-Ciaba*. Pînă în 1918, din fondul lui Gojdu au învățat 118 de bursieri

la Academia de drept din Oradea, printre aceștia se afla *Huf Lazăr* din *Apateu* (primind bursă în 1910/11 în suma de 800 frt.) și *Ioan Bejan* din *Micherechi* (primind bursă în 1912–1914 în suma de 1000 frt.). Dintre personalitățile române bine cunoscute, erau bursierii Fundației „E. Gojdu”: Valeriu Braniște, Octavian Goga, Aurel Lazăr, Dumitru Lascu, Nicolae Zigre, dr. Petru Groza, Teodor Neș și alții.

La începutul primului război mondial, Fundația „Emanuil Gojdu” a fost obligată să contribuie cu bani la împrumutul de război. Reprezentanța a aprobat un împrumut de război de 250 000 de coroane. În 1916 s-a aprobat încă un împrumut de 160 000 de coroane, ajungându-se la suma de 410 000 de coroane contribuție de război, bani care nu au mai fost retribuiți fundației ca urmare a prăbușirii Imperiului austro-ungar în 1918. Fundația „Emanuil Gojdu” a acordat de asemenea în 1916 un ajutor de 10 000 de coroane Orfelinatului din Sibiu, care ducea lipsă de fonduri bănești pentru întreținerea copiilor orfani de război.

După Unirea din 1918, averea fundațiunii rămăsese aproape în întregime în Ungaria. În urma unor conveniri între reprezentanții celor două state, român și maghiar, s-a încheiat un acord definitiv, la 27 octombrie 1937. Pe baza acestuia, Mitropolia din Sibiu rămăsese legatărea în continuare. Reprezentanța fundațiunii a renunțat la o parte din fondurile ei în favoarea românilor ortodocși rămași pe teritoriul Ungariei.

Alexandru Roman

Timp de aproape o jumătate de secol (1848–1897) Alexandru Roman a activat ca profesor, ziarist, deputat și academician. El a fost un reprezentant de frunte al generației de la 1848.

Se naște în Aușeu (jud. Bihor, din ținutul Crișului Repede) la 26 septembrie 1826. Cursurile primare și secundare le-a urmat la Beiuș și Oradea, iar universitatea la Viena (filozofia, matematica, teologia) ca bursier al episcopului unit din Oradea. La dorința părinților săi a intrat pe cariera preoțească și ca cleric fu trimis din partea episcopului Erdélyi la „Sfânta Barbara“ din Viena, unde studia teologia, de la 1846–1848. Aici a fost coleg cu Aron Pumnul. Când izbucnește revoluția din 1848 pe Alexandru Roman îl găsim în capitala Austriei. Stă aici pînă în iunie 1848. Reîntors acasă, își schimbă numele, așa cum au făcut în timpul revoluției mulți tineri înrolați în mișcarea de eliberare națională. Astfel din Alexandru Pop devine Alexandru Roman, la fel a procedat și fratele său, Iosif Roman. „Luînd contact direct cu revoluția maghiară și română, el îndeplinește serviciul de translator al scrisorilor lui Kossuth și Avram Iancu, pe lîngă comandamentul brigăzii lui Simonffy, cu sediul la Crișcior, lîngă Beiuș. Cu aceasta ocazie, Al. Roman a avut posibilitatea să cunoască direct tratativele de împăcare ale celor două tabere.“

În 1849 este numit profesor la liceul „Samuil Vulcan“ din Beiuș. Aici el a fost primul profesor care a ținut prelegeri în limba română. Între anii 1850–53 este profesor de limba română la Academia de drept din Oradea. Aici Al. Roman dă un nou imbold tinerimii studioase și îi grupeză în jurul lui. Scopul lui a fost să fondeze o societate de lectură, ca tineretul să-și completeze cunoștințele primite în școală. În aceasta operă Roman este ajutat de Iosif Papp Szilágyi, canonic și consilier școlar și de Dimitrie Ionescu, consilier și inspector al școlilor naționale din Bihor. Cu ajutorul acestora Al. Roman înființează „Societatea de lectură a Junimei Române studioase

la Academia de Drepturi și Arhigimnaziul din Oradea-Mare“. Societatea de lectură este cea dintâi societate culturală și literară întemeiată la românii din Transilvania și Ungaria. Din acest nucleu de cultură românească, organizat de Alexandru Roman, ieși o seamă de buni cărturari și vrednici luptători ai vieții românești în ultimele decenii din secolul trecut. Între acești tineri de la academia de drepturi care au luat parte la înființarea societății, găsim pe Atanasiu M. Marienescu folclorist ardelean, Paul Velea profesor la liceul din Beiuș, pe urmă canonic, Vasile Ronta Buticescu, bun novelist ardelean, pe Dimitrie Sfura și Carol Grama și pe alții. Tot din rîndurile acestor tineri își va recruta Iosif Vulcan cei dintâi colaboratori ai revistei „Familia“.

8. Alexandru Roman

Alexandru Roman la îndemnul canonicului Teodor Aron a depus examenele pentru obținerea postului de translator român la consiliul Locotenenței regate din Buda. La 25 aprilie 1857 a și fost numit translator. În aceasta funcție a fost și redactor al foii legilor guvernale în limba română. În răstimpul de la 1857 la 1863 *Alexandru Roman este membru activ al coloniei românești din Budapesta*. Este corespondent a nume-

roase gazete politice și culturale, cum ar fi: „Bucovina“, „Gazeta Transilvaniei“, „Naționalul“ etc. El nu se limitează la activitatea din colonia românilor din Pesta și la activitatea din Bihor, ci își făurează relații strânse și cu fruntașii ardeleni ca de ex.: G. Barițiu, Timotei Cipariu, Ion Micu Moldovan.

„Sînt cunoscute împrejurările în care unul din dezideratele revoluției de la 1848 din Transilvania, ridicarea unei instituții de învățămînt superior pentru români nu a fost împlinit. Totuși, ceva s-a făcut în această direcție. La repetatele intervenții ale lui V. Erdeli și A. Șaguna, autoritățile austriece, precum și conducerea Universității din Pesta, au acceptat înființarea unei catedre de limba și literatura română. Primul demers în acest sens îl face episcopul greco-catolic Vasile Erdeli, care în 2 iulie 1855 a intervenit la guvern în acest scop. Nu primește însă nici un răspuns. Numărul studenților români înmulțindu-se la Universitatea pestană, iar Al. Roman, translator la locotenență intrînd în contact cu ei, îi îndeamnă să solicite ceea ce li se cuvine – o catedră de limba română. Tot el era acela care le procura și ziarul Naționalul de la București, ce venea pe numele și pe răspunderea sa într-o perioadă în care granițele imperiului erau închise pentru presa și literatura din România. Întîlnirile sale cu studenții aveau loc la cafeneaua Korona Hertzeg și discuțiile pe tema catedrei românești se concretizează în petiția către episcopii Andrei Șaguna și Vasile Erdeli, din 10 noiembrie 1859, prin care sînt solicitate să exonerze de la minister catedra atît de necesară.“ *În sfîrșit catedra română din Budapesta a fost înființată în 1863. Alexandru Roman e numit la început ca profesor suplinitor, va deveni definitiv în 1872.* El duce o luptă permanentă pentru a da catedrei sale un prestigiu. Roman preda: Istoria limbii române, Elementele limbii române, Opurile istorice ale lui Dimitrie Cantemir, Istoria literaturii bisericești de la 1777 încoace, Paralela între limba românească și cea italiană. Cursurile sale sînt predate la un nivel înalt, citind și folosind operele lui Cezar Bolliac, G. A. Rosetti, G. Crețianu, P. S. Aurelian, Al. Depărățeanu, Gh. Asachi, Al. Donici, M. Kogălniceanu.

Cursurile sale au fost frecventate printre alții de: Vasile Gol-diș, Enea Hodoș, Liviu Albin, Amoș Frîncu, Virgil Onițiu, Valeriu Braniște, Aurel Lazar, Iosif Vulcan, Ion Slavici, Ilarie Chendi etc.

„Al. Roman apreciază mult și creația populară, își îndeamnă studenții de nenumerate ori să culeagă aceasta creație, și, mai ales, să consemneze exact forma ei autentică folosind semne diacritice. Îndemnurile la cercetarea graiului popular atît de puțin cunoscut, dă roade, chiar dacă ele sînt modeste: doi dintre studenții săi, Victor Onișor și Gh. Alexici vor publica astfel de culegeri.“

Al. Roman întreține și unele legături cu o seamă de învățați străini. Astfel l-a invitat pe prof.univ. Adolf Schmith, să descrie geografia, geologia și etnografia Bihorului, obținînd un ajutor banesc de la episcopul Erdeli. Lucrării lui Schmith, Al. Roman îi va face o recenzie foarte detaliată. Intră în corespondență cu Vegezzi Ruscallo, profesor de limba și lit. română la Universitatea din Torino, căruia-i trimite ziarul Concordia și date privind românii din Ungaria, Bucovina și Transilvania. De asemeni intră în relații cu R. Banghi și Fr. Pasanisi de la revista „Cultura“ din Roma precum și Bruto Amonte.

În afară de activitatea sa didactică de profesor universitar la catedra de limba și literatura română la universitatea din Budapesta, au atras atenția în special articolele sale cu caracter filologic din „Bucovina“, „Concordia“ și „Familia“. Este invitat de I. Fekete Negruțiu să-i sprijine foaia „Amicul familiei“ prin articole din sfera lingvisticii și istoriei. „Din păcate, nici în istorie, nici în filologie, eruditul învățat nu a reușit să dea operele care se așteptau de la el și pe care el însuși intenționa să le elaboreze. Preocupările sale privind istoria au rămas așadar în limitele modeste ale unor contribuții. Făcînd parte din generația revoluționarilor pașoptiști, va suferi aceleași influențe ca și ei. Gîndirea sa istorică va rămîne întru totul tributara marilor săi colegi de generație – N. Bălcescu, M. Kogălniceanu și G. Barițiu. Cea mai însemnată contribuție a sa în domeniul istoriei a fost publicarea unor scrisori din

timpul revoluției românilor din Transilvania. Ele au apărut târziu, dar au luminat tocmai acea parte a evenimentelor din Munții Apuseni, precum, și tratativele Kossuth–Iancu, mai puțin cunoscute pe atunci, dar de o importanță capitală pentru revoluția românească.“ În ianuarie 1882, la rugămintea lui P. S. Aurelian, execută pentru Academia Română facsimile după un evanghelist slavon din timpul lui Ștefan cel Mare, aflate în colecția manuscriselor a Bibliotecii Szechenyi din Budapesta. Al. Roman „căuta, achiziționa ori aducea reproduceri ale unor documente românești aflate în arhivele, bibliotecile ori la persoane particulare din Ungaria. Astfel intră în legătură cu familia comitelni Mailáth, care dispunea de prețioase documente privitoare la Nicolae Petroșan voievod, fiul lui Mihai Viteazul și al văduvei Petrașcu (Ana Radulea); actele cuprind evenimente dintre 1622–1635.” Un alt aspect al activității sale din domeniul istoriei este acela al publicării de documente, acte, corespondențe oficiale ori particulare în calitatea sa de redactor al celor două ziare conduse de el în „Concordia“ (1861–66) și „Federațiunea“ (1868–1876).

Al. Roman a depus o intensă și bogată activitate culturală. A avut legături strânse și directe cu Societatea studenților români din Budapesta „Petru Maior“. El sprijinea societatea atât din punct de vedere material, cât și moral și spiritual. Roman a mai fost și membru ordinar al ASTREI. Împreună cu Iosif Vulcan, Iosif Hodoșiu, Alexandru Mocioni a militat pentru fondarea unui teatru român din Transilvania și Ungaria. A fost membrul comitetului de conducere a „Societății pentru crearea unui fond de teatru român în Ardeal“. Alexandru Roman a fost unul dintre fondatorii Academiei Române. La numeroasele acțiuni organizate de aceasta instituție, Al. Roman venea în contact cu cele mai reprezentative personalități: Ion Ghica, Gh. Sion, Al. Odobescu, V. A. Urechia, Bodan Petriceicu Hasdeu, Vasile Alecsandri și Mihai Kogălniceanu.

„Odată cu regimul liberal și românii din Imperiu trec la o viață politică mai activă, ceea ce aduce cu sine necesitatea unor

organe de presă care să susțină lupta lor politică. Al. Roman care vedea și el folosul unui astfel de jurnal, ia legătură cu fostul deputat român în dieta de la pesta la 1848, Sigismund Pop...“ Numitul a înființat jurnalul politic „Concordia“. Foaia apărea în Budapesta, în tipografia lui Vasiliu Cosma, și a fost primul ziar tipărit întreg cu litere latine. Sigismund Pop era semnat ca redactor, dar adevărul conducător. Al. Roman era, ajutat de colaboratorii Partenie Cosma, Ioachin Mureșanu, Iosif Vulcan și alții. Articolele lui Roman erau uneori semnate cu pseudonumele Cato Cenzorul. El face din „Concordia“ un organ al luptei pentru unitate prin cultură. În 1866 se retrase de la „Concordia“ și în 1868 înființează ziarul politic „Federațiunea“. Această gazetă a fost principala sa realizare politică. Foaia și-a creat o mare popularitate în rîndurile intelectualității și poporului, dar, automat și-a dobîndit și ostilitatea crescîndă a guvernului de la Budapesta, care nu putea tolera o poziție atît de puternică. Ca urmare, Al. Roman are mult de suferit din pricina presiunilor exercitate împotriva sa și ziarului său. După mai multe procese de presă e condamnat la un an închisoare (1870, la Vác) și 500 florini amendă. Nu se va lăsa însă înfrînt, după ieșirea din închisoare Roman își va continua cu aceeași vervă activitatea politică. Din păcate Roman a avut de luptat nu numai cu diferitele măsuri luate de guvern, ci și cu nenumăratele greutăți materiale în susținerea ziarului. Pentru redresarea situației financiare a gazetei, face apel la diferite personalități politice și culturale românești de dincolo de Carpați. Ajutor bănesc, pentru salvarea gazetei, dă de ex. M. Kogălniceanu, C. A. Rosetti, A. G. Golescu, Eug. Coroda etc. Cu toate acestea, în 1875 ziarul apare din ce în ce mai rar, iar la începutul anului 1876 își încetează brusc existența.

Dacă activitatea lui Al. Roman pe tărîmul istoriei a fost jalonată doar de neîmpliniri, ca om politic și ziarist a fost însă la înălțimea celor mai buni luptători naționali ai vremii, putînd sta alături de G. Barițiu, I. Rațiu, V. Lucaciu, V. Babeș și alții. La 1865 Al. Roman a fost ales deputat în parlamentul

Ungariei în cercul Ceica, păstrînd acest mandat 21 de ani, pînă în 1887. El, se găsește în tot timpul în primele rînduri ale celor ce militau pentru autonomia națională a românilor din monarhie. Demască proiectul de lege al naționalităților. „În parlamentul maghiar s-a dovedit a fi unul dintre cei mai importanți deputați români din perioada dualismului, el fiind temut de adversarii politici și unul dintre cei mai curajoși apărători ai drepturilor românilor asuprași.“ În 1872 se înființează Clubul Național, a cărui membru activ e și Al. Roman, el fiind conducătorul spiritual al acestei instituții. Membrii acestui club erau oamenii de naționalitate (sîrbi, cehi, slovaci, germani, români) din Ungaria. D-a rîndul activității sale Al. Roman militează pentru înțelegerea româno-maghiară. El a luptat pentru acest scop dimpreună, cu prietenii săi maghiari Helfy Ignác, Kállay Ede, Almássy Sándor, Mocsáry Lajos, pînă la moartea sa urmată în 27 septembrie 1897 în Sebeșul Săsesc.

Ioan Popovici-Desseanu

De pe la jumătatea secolului al XIX-lea se înregistrează o afirmare creatoare a forțelor naționale românești din părțile Aradului. În aceasta atmosferă de efervescență politică din primii ani ai dualismului și de stimulare a acțiunilor creatoare în domeniul școlar și cultural se înregistrează o activitate remarcabilă a unor personalități devotate poporului român și luptei sale pentru libertate națională. Din galeria acestor bărbați care au activat cu zel și devotament în părțile Aradului s-a remarcat persoana lui Ioan Popovici-Desseanu.

I. P. Desseanu s-a născut în comuna *Bichiș* la 22 februarie 1831 dintr-o familie nobilă sălăgeană Pop de Băsești. A studiat la *Bichiș*, *Szarvas* și *Beiuș*, unde fratele său, *Simeon*, a fost profesor. După terminarea studiilor secundare urmează cursurile facultății de drept din *Budapesta*, luîndu-și abia (după studii private) în 1863 diploma de avocat.

Desseanu a desfășurat o amplă activitate care s-a extins în mai toate sectoarele vieții sociale, culturale românești din primele două decenii ale dualismului austro-ungar. În lupta pentru desăvîrșirea unității naționale un rol important l-au avut societățile culturale precum și școlile superioare care formau o pătură intelectuală necesară acelor vremuri. În aceste acțiuni activitatea lui I. P. Desseanu este remarcabilă. S-a încadrat în aceasta luptă în anii 1850. El era adept al ideilor revoluționare din 1848. Revoluționarii români refugiați la *Paris* (*Ion Heliade Rădulescu*, *C. A. Rosetti*, *Dimitrie Bolintineanu* etc.) s-au constituit într-un comitet care elabora manifeste și le difuza pe teritoriile locuite de români în *Transilvania*, *Ungaria*, *Banat*, *Moldova* și *Țara Românească*. Asemenea publicații ca revistele „*Albumul pelerinilor români*“, „*Ju-nimea română*“, „*România viitoare*“ etc. Pe lista nominală a românilor din *Transilvania* și *Ungaria* care dețineau și răspîndeau publicații de acest gen, îl găsim și pe *Ioan Popovici-Desseanu* alături de *Avram Iancu* și *Eftimie Murgu*.

Desseanu, în calitatea sa de conducător al comunității bisericești de pe lângă biserica Sf. Ioan Botezătorul din Arad, o să ceară în numele românilor din părțile Aradului, în 1852, constituirea unei asociații culturale. Comisarul Aczél János, sesizînd substratul politic al asociațiunii, propune respingerea cererii românilor arădeni. În fine în 1861 totuși s-a constituit „Asociația națională arădană pentru cultura poporului român“ a cărei mai zelos fondator era Ioan Popovici-Desseanu. Timp îndelungat a fost vicepreședintele acestei asociații. A făcut donații serioase pentru fondarea bibliotecii acesteia alături de Vicențiu Babeș.

Desseanu și-a adus capodopera activității sale pe tărîmul școlar, activînd în senatul școlar al Consistoriului din Arad. Acest senat a fost organul permanent de organizare și îndrumare a activității școlare din eparhia Aradului. Prin acțiunile pe care le-au inițiat referenții școlari, influența lui Desseanu a depășit aria de acțiune a școlii. Membrii senatului școlar erau spirite receptive la problemele culturale și pedagogice ale epocii. Primul sinod eparhial din 1870 a ales ca asesori ai senatului școlar pe: Melentie Drăghici, Vasile Beleș, Vincențiu Babeș, Pavel Vasici, Ioan Popovici-Desseanu, Atanasie Șandor, Sigismund Popovici, Ioan Moldovan, Alexie Popovici. În 20 august 1870, senatul școlar a decis să fie organizate conferințe învățătoarești menite să contribuie la perfecționarea învățătorilor. În conferințele lor, învățătorii dezbăteau probleme metodice. Conferințele învățătoarești au contribuit modalități moderne de transfer de informații între învățătorii participanți. Rețeaua de învățămînt din vaza de acțiune a senatului școlar era împărțită în cercuri școlare, corespunzătoare proto-popiadelor. În 1870 existau 32 de inspectorate școlare subordonate senatului. Numărul lor a variat în decursul timpului. (În aceste inspectorate erau școlile populare române din *Giula, Chitighaz, Aletea, Otlaca, Bătania Bichișciaba*) Erau denumiți inspectori în toate inspectoratele din dieceză. Un obiectiv statornic al senatului școlar din Arad, pînă în 1918, a fost întărirea funcției cultural-naționale a școlii. Inspectorii școlari

– printre ei și Desseanu – erau spirite receptive la înnoirile epocii și luptători pentru promovarea culturală a poporului. Pentru a întreprinde acțiuni mai constructive, menite să întărească funcția cultural-națională a școlii românești, Desseanu în 1872 a făcut propuneri pentru reorganizarea inspectoratelor. În același an a făcut parte din comitetul înființat pentru constituirea „Reuniunii învățătorilor din eparhia Aradului“. Desseanu a făcut parte din comitetul de inițiativa care a prezidat actul înființării Reuniunii și proiectul de statute, în care se prevedea că scopul acestei asociații era „promovarea învățămîntului și a culturii poporului, cît și perfecționarea învățătorilor și îmbunătățirea stării lor materiale“. Era un obiectiv menit să facă din școală o instituție mai activă și mai eficientă sub raport cultural. Înființarea „Reuniunii învățătorilor“ a dat dimensiuni mai ample luptei lor naționale. Desseanu a fost vicepreședintele ale acestei prestigioase asociații învățătoarești. În aceasta calitate s-a străduit să contribuie la perfecționarea învățătorilor. Ca inspector școlar al cercului Arad, el a urmărit cu energie îmbunătățirea frecvenței școlare, întrucît considera că prin luminarea poporului se poate lupta cu șanse mai mari pentru cîștigarea drepturilor naționale. Din 1887, senatul școlar a inițiat o acțiune viguroasă pentru înființarea școlilor de fete. În 1890, cînd a fost înființată „Școala civilă de fete“ din Arad, Ioan Popovici-Desseanu a fost unul din sprijinatorii activi, îndeplinind în raport cu senatul școlar, atribuțiile de inspector al acestei instituții.

Ioan Popovici-Desseanu nu numai pentru dezvoltarea școlii elementare pune mari eforturi, ci se străduiește să atragă atenția asupra necesității școlilor superioare. În 1871 propune înființarea unui institut de învățămînt superior. Proiectul lui Desseanu urmărea să facă di orașul Arad un centru universitar român, care a fost elaborat doar în 1881. Acest document cuprinde două părți: 1/Organizarea și 2/Fondarea institutului. În prima parte „Organizarea“ arată că institutul se va numi „Școala mare română eparhială greco-orientală“ în Arad și cuprinde: gimnaziul inferior și superior, preparandia, teolo-

giă, facultățile academice de drept și filozofie, școlile reale și politehnica. Deoarece eparhia Aradului nu dispunea de fondurile necesare înființării simultane a tuturor instituțiilor, Desseanu propune să se înceapă cu înființarea unui gimnaziu inferior și unul superior. Aceste școli, împreună cu Preparandia și teologia care funcționa deja, vor constitui nucleul viitorului centru universitar. În același proiect se preconiza și înființarea unui internat cu o taxă „foarte moderată”. În partea a doua a proiectului „Fondarea”, se propun măsurile necesare pentru acoperirea cheltuielilor și garantarea salariilor profesorilor. Aceste măsuri erau: constituirea unui fond școlar general eparhial, care să cuprindă fondurile școlare, fondul clerical și fondul preparandial. Mijloacele prin care urma să se constituie acest fond erau provenite din veniturile realizate din taxele examenelor de calificare, sumele realizate în fiecare duminică pentru fondul preparandiei, oferite benevole ale comunelor și românilor din părțile Aradului. Desseanu nu se baza pe ajutorul statului, ci se gîndea la introducerea unei contribuții directe extraordinare care să fie suportată de români, pentru a asigura baza materială a institutului de învățămînt superior. În încheierea proiectului, dînsul spunea: „Sînt de credința că dacă reprezentanța și jurisdicțiunea împreună cu clerul și poporul din eparhie și cu confrății noștri de aceeași religie și naționalitate din alte părți vor năzui cu zel și credință către acest scop „Școala mare eparhială arădană” va fi fondată și înființată mai curînd decît la prima cugetare s-ar putea aștepta”. Proiectul lui Popovici-Desseanu trebuie pus în legătură cu evenimentele contemporane de mare importanță culturală: înființarea universităților din București și Iași precum și înființarea universității din Cluj. Vincențiu Babeș va cere în Dietă înființarea unei secții române pe lîngă universitatea din Cluj, dar va întîmpina opoziția contelui Szapáry, ministrul învățămîntului. Ioan Popovici-Desseanu merge mai departe și cere înființarea unui centru universitar pentru românii din monarhia austro-ungară, dar neavînd vreun sprijin din partea statului, proiectul nu se va realiza. El prezintă totuși o

etapă importantă în lupta intelectualilor români de a-și crea instituții de învățământ superior proprii.

Ioan Popovici-Desseanu avea un rol important, nu numai în mișcarea culturală, ci și în activitatea politică a românilor din Ungaria. El a fost primul care în afacerile sale avocațiale s-a folosit față cu oficiile publice de limba română și a luptat pentru respectarea ei ca limbă oficială în com. Arad. Tot el a organizat și condus aici Partidul Național Român. În 1861 e ales deputat în dieta Ungariei. El conduce conferințe politice cu scopul de a se constitui un partid național independent în Arad. „Reuniunea politică a românilor din comitatul Arad“ a fost desființată în 1875 printr-un act arbitrar al primului ministru al Ungariei, Tisza Kálmán. Ioan Popovici-Desseanu a continuat activitatea politică în Arad reprezentând pe alegătorii din acest cerc la conferința națională ținută la Sibiu în 1881, când a fost stabilit programul de acțiune al tuturor forțelor naționale ale românilor din Transilvania. Conferința națională din 1881 a stabilit linia de activitate politică pentru românii din Transilvania principiul rezistenței pasive față de parlamentul ungar, iar pentru românii din Banat, Crișana și Maramureș principiul participării la activitatea electorală și parlamentară.

După alegerile din 1865, Ioan Popovici-Desseanu a reprezentat în dieta din Budapesta alegătorii din cercul Radna, care îl apreciau în mod deosebit pentru contribuția adusă la dezvoltarea învățământului popular. În dezbaterile purtate de dietă asupra proiectului legii naționalităților, Ioan Popovici-Desseanu a arătat că ideea națională pentru care românii luptă e chestiune de civilizație. În numele civilizației, deputatul arădan a militat pentru egala îndreptățire a naționalităților din imperiu. În anul 1874, după retragerea din dietă a lui Alexandru Mocioni, a fost organizată o alegere parțială în cercul Radna. Candidatul Partidului Național Român a fost Desseanu, care a reușit să fie ales. El a intervenit în dezbaterile purtate de parlamentul din Budapesta asupra proiectului legii electorale, militând pentru legiferarea votului universal.

Ioan Popovici-Desseanu mai mult de trei decenii a contribuit la organizarea politică a românilor din părțile Aradului și la promovarea lor culturală. A fost un luptător devotat pentru realizarea unității naționale a românilor și pentru apărarea dreptului limbii române ca limbă națională. A murit în 28 aprilie 1892.

Iustin Popfiu

S-a născut la 23 octombrie 1841 în comuna Dijir com. Bihor. Primele studii le face la școala primară din Baia-Mare, iar cele liceale în Oradea. Aici ascultă lecțiile profesorului Alexandru Roman și se împrietenește cu Iosif Vulcan. Participă la ședințele „Societății de lectură“. Ca elev de liceu redactează pentru colegii săi revistele „Deșteaptă-te, române“ și „Muza Crișană“. În 1859 se înscrie la teologie și intră în seminarul românesc unit din Oradea.

În 1860 episcopul Erdeli îl trimite la colegiul „Sf. Barbara“ din Viena. Aici Iustin Popfiu dimpreună cu Gheorghe Lazăr și ceilalți clerici români înființează o bibliotecă românească și o societate literară, care încurajează lucrările originale.

În 1863 este hirotonit preot și e numit profesor de limba și literatura română la liceul din Oradea, urmînd a se ocupa și cu reorganizarea vechii „Societăți de lectură“. Intră apoi în politică, candidînd în 1871, ca deputat al lui Deák Ferenc, în ținutul Marghita, dar cade. Dacă nu reușește să fie ales deputat, în același an, este distins de Papa cu titlu de camerar papal, iar episcopul Ioan Oltean îl numește asesor consistorial și protopop onorar. De la 1874 pînă la 1879 predă liturgia pentru clericii români în „Seminarul latin“ din Oradea fiind și vice-rector al acestui institut. Sub povara acestor multe funcțiuni muncește din răsputeri pînă în 1880, cînd fiind obosit, episcopul Mihai Pavel, îl numește paroh și protopop în *Leta-Mare* (azi Léta-Vértes). După doi ani de slujbă, moare la 27 martie 1882, în vîrsta de 41 ani, fiind înmormîntat în cimitirul bisericii din Leta-Mare.

Iustin Popfiu a desfășurat o bogată activitate literară și culturală. Ca profesor din lipsă de manuale, alcătuiește pentru elevi un curs de limbă și literatură română, care se bucură de atenție vreme îndelungată. În „Familia“ are cîteva articole în care se ocupă de problemele ortografiei române. Ca poet și prozator, conduce lucrările pentru editarea almanahului „Fe-

nice“. Scrie și articole pe teme istorice. Scrie biografia episcopului Iosif Pop Silaghi, care este publicată în 1864 în Almanahul lui Mendlich din Pécs, în 1867 scrie și biografia episcopului Șterca Șuluțiu, apărută tot acolo în 1867.

9. Iustin Popfiu

Iustin Popfiu este și un publicist renumit al Bihorului pe lângă Iosif Vulcan. Colaborează la „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, „Concordia“, „Aurora română“, „Familia“, „Sionul românesc“ Popfiu fiind orator bisericesc distins, în 1868 redactează revista omiletică „Amvonul“, care apărea în 1300 de exemplare.

Popfiu este cunoscut și ca prozator și poet, în 1870 tipărește volumul „Poezie și proză“, ce cuprinde o serie de poezii, unele ocazionale, altele religioase, scrise între 1859–1866, iar partea a II-a a volumului proza: „O privire fugitivă peste literatura română în lipsa unei istorii critice a literaturii române“ – material ce-a constituit conținutul unui discurs rostit cu ocazia adunării generale a ASTREI, ținută la Cluj în 26–28 august 1867. Iustin Popfiu, scrie cele mai multe din poeziile sale la Viena, cum sunt: „Către românii din Ungaria“, „Plângere“, „Odă“, „Imn pentru România“ etc. Aceste poezii au atmosfere

ră similară cu poeziile celorlalți scriitori români transilvăneni (Iosif Vulcan, Andrei Mureșianu etc.). Poeziile sale sînt patriotice și religioase. Neamul și credința erau pentru el cele mai importante teme poetice. Activitatea literară a lui Popfiu este mai mult o formă de propagare a ideilor sale politice, naționale și morale. Animat doar de sentimente morale Popfiu tratează superficial, naiv și prozaic, teme de istorie națională, folosind motive din Bolintineanu. Opera lui n-a prezentat, din punct de vedere literar și artistic, o valoare deosebită, dar din punct de vedere național și-a avut rolul ei bine precizat. Iustin Popfiu în istoria literaturii – ca și ceilalți creatori români din Transilvania și Ungaria, cu cîteva excepții – a rămas mai degrabă un cîntăreț local.

Iosif Vulcan

Fără îndoială, că între proeminentele figuri din viața spirituală a Bihorului acelor timpuri Iosif Vulcan se situează, din toate punctele de vedere, în rîndul piramidei. Activitatea sa de aproape o jumătate de veac împînzește și atinge diferite domenii ale culturii române transilvănene. „Gazetar, editor, scriitor, animator cultural, Iosif Vulcan a fost pentru Transilvania ceea, ce, în alte condiții istorice, au prezentat I. Heliade Rădulescu pentru Muntenia și Gheorghe Asachi pentru Moldova.“

Iosif Vulcan s-a născut la Holod în 1841 al cincelea copil, dar toți frații i-au murit prematuri. Este fiul parohului unit Nicolae Vulcan și al Victoriei Irinyi. Mamă-sa a fost fiica lui Ioan Irinyi, director școlar în *Leta-Mare* (*azi Léta-Vértes*) timp de aproape de 40 ani. Era soră cu Ioan Irinyi, inventatorul chibriturilor cu fosfor. (Ioan Irinyi în 1836 inventează chibriturile cu fosfor. În 1840 își ridică în Pesta fabrica de chibrite, care a existat pînă în 1848. În revoluție a făcut bune servicii lui Kossuth la fabricarea prafului de pușcă și la turnarea tunurilor.) Iosif Vulcan făcea parte dintr-o familie de vechi și valoroși cărtuvari, luptători pentru drepturile naționale ale românilor, pentru prosperarea culturii românești. Reprezentantul de frunte ale acestei familii fusese episcopul Samuil Vulcan. După mamă se înrudea cu Petru Maior. În 1844 familia Vulcan din Holod se mută în *Leta-Mare*, în aceasta comună este paroh tatăl său. Vulcan la *Leta-Mare* și-a făcut clasele primare între 1847–1851. Aici și-a petrecut vacanțele liceale. Mai tîrziu *Leta* este locul de refugiu pentru odihnă în anii de osteneală. Acest sat, locul de odihnă veșnică a mamei și a bunicilor săi, copilăria senină, îi lasă amintiri puternice și poetul mărturisește acest lucru, cu multă căldură, în versurile:

*Mii de amintiri mă leagă,
Să mă mai revăd aici:
Amintiri ce-n viața-ntreagă
Tot ca stele mi-ar luci*

*Anii veseli de pruncie
P-aste locuri mi-au trecut:
Și de-aici îmi râde mie
Fericirea din trecut*
După vreme-ndelungată, „Familia“, 1884/p. 413)

10. Iosif Vulcan

Isprăvindu-și în Leta-Mare clasele primare, este înscris la liceul românesc din Oradea. Între 1851–1859 studiază la Oradea și Debrețin. La gimnaziul din Oradea îl are ca profesor pe Alexandru Roman. Aici este membru al „Societății de lectură“. Între 1859–1863 își continuă studiile la facultatea de drept și științe de stat din Budapesta. În capitala Ungariei funcționa asociația culturală a studenților români Cercul „Petru Maior“ al cărui membru fondator era și Iosif Vulcan.

Vulcan debutează în 1859 la „Telegraful român“. Mai colaborează la „Gazeta Transilvaniei“, „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, „Amicul școlii“, „Concordia“, „Aurora română“, „Musa română“ etc. Ca student îl întâlnim adesea la Leta-Mare unde scrie cele dintâi versuri de dragoste (Aman-tei mele, O seară în grădină, Ții tu minte, La despărțire, Cîte

stele sunt pe cer) Trece des și prin *Pocei*, unde scrie poezia „Vecina mea“.

După terminarea facultății a rămas în Budapesta, dedicându-se publicisticii, literelor, activității culturale și naționale. În 1863 scoate revista „Umoristul“ împreună cu G. Ardelean. Pe aceasta o continuă „Gura satului“ (1867). La Pesta, unchiul lui Vulcan, Ioan Irinyi îi înlesnește contractul cu mediul cultural maghiar. Așa Vulcan a devenit un colaborator sîrguincios al publicațiilor maghiare ca „Hazánk s a Külföld“, „Magyarország és a Nagyvilág“, „Vasárnapi Újság“.

Capodopera lui Vulcan a fost, fondarea revistei „Familia“ în 1865. Timp de 42 de ani a condus aceasta revistă. Multe personalități renumite au debutat la revista lui Vulcan. Aici îi apare și prima poezie a unului adolescent care semna Mihail Eminovici. Pe acest tînăr Vulcan l-a botezat Eminescu. „Familia“ de-a rîndul existenței sale a reprezentat în mod adecvat lupta românilor transilvăneni pe tărîm politic și cultural, pentru realizarea idealurilor lor naționale. De la 1 ianuarie 1875, Vulcan editează încă o revistă, de dată aceasta exclusiv pentru locuitorii satelor, mai ales pentru țărani cu titlul „Șezătoarea“.

Vulcan era și autor de poezie, proză, teatru, traducător din literatura străină. Semna și cu multe pseudonime ca: Spiru Ghimpeșcu, Urzica Spinescu, Spinușa Urzicescu etc. În 1866 la Pesta îi apare primul volum cu titlul „Poezii“. Al doilea volum de poezii îi apare în 1882 intitulat „Lira mea“ la Oradea. Sursa lui de inspirație este – cum recomanda și altora – poezia populară, versurile lui Alecsandri și Bolintineanu. În versurile lui Vulcan găsim două coarde lirice: amorul și patriotismul. În poezie, Vulcan este un ecou palid al lui Bolintineanu. În proză a fost mai fecund și ceva mai norocos. A scris schițe și nuvele. În 1875 publică tot la Pesta „Sclavul Amоруlui“ român în 3 volume. În 1876 îi apare un alt român „Ranele națiunii“ tot în 3 volume. Mai scrie romanele „Fata popii“, „Barbu Strîmtu în Europa“, „Măritată și fără bărbat“. Acestea sînt alcătuirii de imaginație ușoară, în care elementul romantic se amestecă cu cel satiric. Cu mai multă ambiție, dar

cu același succes a cultivat celălalt gen literar: teatrul, Între 1890–1900 scrie multe drame și piese de teatru, de ex: „Ruga de la Chisătau“, „Sărăcie lucie“, „Alb sau roșu“, „Gărgăunii dragostei“, „Chiriașul a fugit“, Prima rochie lungă“, „Soare cu ploaie“, „Mița cu clopot“, etc. Scrierile lui Vulcan nu au devenit capodoperele literaturii române, dar totuși este „scriitorul cu modeste aptitudini literare dar cu un răspicat și activ crez național, cu reale calități de animator, devine o personalitate ce se revărsa dincolo de frontierele Bihariei“. Vulcan nu a fost un scriitor talentat, dar a contribuit cu opera sa la netezirea drumului pe care vor păși: I. Slavici, G. Coșbuc, O. Goga.

Vulcan își desfășoară activitatea în două orașe importante în Budapesta și din 1880 în Oradea. El a inițiat câteva acțiuni culturale și sociale (Societatea „Petru Maior“, „Societatea pentru fond de teatru român în Transilvania“, „Bihoreana“) și a activat în mai multe asociații culturale („Societatea de leptură din Oradea“, ASTRA, „Societatea Kisfaludy, „Asociația Sziglieti“, Academia Română, „Societatea arheologilor și istoricilor din Oradea“).

În concepția lui Vulcan, teatrul reprezenta una din cele mai importante mijloace de cultivare și educare multilaterală a individului și a societății. În „Familia“ i-a apărut o serie de articole cu titlul „Să fondăm teatru național“. Vulcan ca să facă atmosferă în jurul acestei probleme, pentru ca să deștepte în publicul românesc gustul pentru teatru, la care nimeni n-a visat mai mult decât el, scrie piese ușoare pentru diletanți. N-a fost sat în care comediile lui să nu fi fost jucate de trupe improvizate din învățători, studenți, școlari. Vulcan era cel mai înflăcărat apostol al Thaliei române. În 1870 la Budapesta s-a fondat „Societatea pentru crearea unui fond de teatru român în Ardeal“. Preocuparea de căpetenie a acestei societăți a fost grija de a spori neconținut fondul material din care mai târziu să se întemeieze un teatru românesc în Transilvania. În 1870 s-a ales și comitetul de conducere: Iosif Hodoș președinte, Al. Mocioni vicepreședinte, Iosif Vulcan secretar, Vincen-

țiu Babeș casier, Al. Roman, Petru Mihaly, Iosif Gal membri. Potrivit punctului 10 din statute, sediul acestei societăți se stabilește la Budapeste. Fondurile se vor strânge din oferte, din veniturile reprezentațiilor date de diletanți, concerte, baluri etc. La data constituirii sale, societatea dispunea de un fond de 800 fl. În primul deceniu de existență și activitate, societatea a înregistrat anumite progrese, dar în orice caz nu acelea pe care le-a scontat. Sediul societății se mută de la Budapesta la Brașov. Schimbarea era necesară și explicabilă, deoarece numărul intelectualilor români din capitala Ungariei scăzuse. În 1895 e ales I. Vulcan ca președinte al acestei societăți, care va deține aceasta funcție timp de 12 ani.

În 1868 Vulcan devine membru al ASTREI. El în 1862 a participat prima oară la adunarea generală a acesteia. La adunarea ținută la Gherla în 1868, Vulcan și-a citit disertația „Geniul națiunii“. Secția literară a ASTREI îl alege de vicepreședinte pe Vulcan, apoi din 1904 de președinte. El a mai fost ales membru corespondent la Academia Română din 1879 și membru titular din 1891. În 1904 Titu Maiorescu va propune alegerea lui Iosif Vulcan ca președinte al secției literare a Academiei Române. Vulcan pe lângă toate a fost și un pionier în stabilirea de relații culturale cu maghiarii. „În 1836 lua ființă la Budapesta Societatea literară „Kisfaludy“ care avea să devină – după Academia de științe maghiară – a doua instituție culturală din Ungaria de pînă la 1918. În 1871 Iosif Vulcan era primul român care devenea membru (extern) al societății, ca urmare a meritelor sale în acțiunea de cunoaștere și apropiere prin cultură a celor două popoare.“ Vulcan a fost un prieten sincer al poporului maghiar, a fost chiar un apostol al prieteniei între cele două popoare. În 1901 la Oradea leagă o prietenie strînsă cu Ady Endre. În 1877 în colaborare cu Ember György și Iulian Grozescu, sprijinit de societatea „Kisfaludy“, tipărește în limba maghiară un volum de 164 pagini de poezii populare române: romanțe, balade și colinde.

„S-a scris prea puțin despre activitatea de om politic a lui Iosif Vulcan. În 1880, de exemplu, el se situa printre cei mai

de seamă luptători politici ai românilor transilvăneni... Un număr de 22 oameni politici din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Ungaria s-au adunat într-o conferință secretă (în locuința lui Partenie Cosma) și au adoptat linia luptei pentru viitor. Cu acest prilej s-a propus unificarea celor două partide ale românilor în unul singur, care a luat ființă în 1881 ca Partidul Național Român. Vulcan a participat la întâlnire alături de Vincențiu Babeș, Petru Mihaly, Ilie Măcelariu, Iuliu Coroianu, Partenie Cosma, Visarion Roman etc.“ În 1894 Vulcan a participat și la Cluj, la procesul memorandiștilor.

Iosif Vulcan se stinge din viață în 8 septembrie 1907. Toate societățile culturale române și maghiare au trimis delegați ca să rostească un cuvânt de rămas bun la sicriul lui. Societatea „Kisfaludy“ a fost reprezentată prin Beöthy Zsolt, Societatea pentru fond de teatru prin secretarul său Iosif Blaga, iar Academia Română e reprezentată prin Vasile Mangra.

Iosif Vulcan poate fi numărat printre cei mai dornici mece-nați români dincoace de Carpați. Până când a fost în viață a ocrotit în jurul său și a încurajat prin revista sa „Familia“ aproape o jumătate de veac, pe mulți tineri talentați, cari fără de ajutorul și sprijinul său ar fi rămas necunoscuți. În testament a lăsat o fundație destul de considerabilă pe acel timp, de 50.000 coroane sub numele de „Fundațiunea Iosif Vulcan și soția Aurelia Popovici“ pentru ajutorarea studenților români lipsiți de mijloace.

Fundațiunea lui Teodor Papp

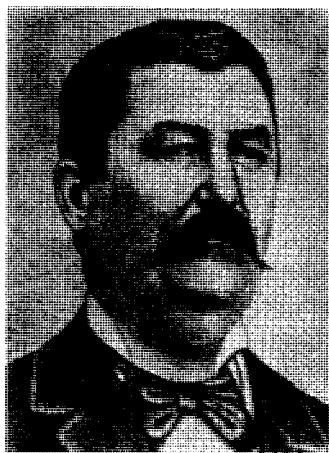
Teodor Papp s-a născut în *Giula* la 24 februarie 1822, în casa sub nr.-ul 1082, din strada Galamb. Tatăl său a fost maestru curelar și de o stare săracă. Papp școlile elementare le termină la școala română din *Giula*, apoi își continuă studiile la Preparandia din Arad. Aici a avut profesori ca: Demetriu Constantin, Grigore Lucaci, Alexandru Gavra și Demetriu Ionescu. În anii 1838–1841 a studiat teologia din Arad.

George Pomuț (originar și el din *Giula*) era avocat în Pesta, intrevine, ca Teodor Papp, care era cîntăreț bun, să fie ales cantor la biserica greco-românească din capitala Ungariei. După protocoalele acestei biserici, Teodor Papp, a fost aici cantor din 1842 pînă în 1850, cu salariu de 250 fl pe an. Cît a stat la Budapesta își completează studiile la institutele de învățămînt de aici. At. M. Marienescu scrie: „În 1844 a venit la universitatea din Pesta și dr. Atanasiu Șandor – profesorul de la Preparandia din Arad – Vincențiu Babeș, îl recomandase lui Teodor Papp, cantorului, ca fostului discipol al său, și Teodor Papp îl primi cu bucurie îl invită ca să locuiască și să mănînce la dînsul și să-l învețe limba germană. Teodor Papp – îmi spune dl V. Babeș – era nespus de diligenț în studiul limbii germane, și a conceput propusul ca să învețe cu dînsul și gimnaziul și să depună examene private; în acest mod T. Papp în 1844–46 depune examenele la gimnaziul luteranilor din Pesta și anume în tot anul cîte două clase, și termină a 4-a clasă gimnazială. Era prieten bun cu V. Babeș.“ T. Papp în 9 august 1850 depune examenul privat din studiile juridice din primul an la Academia de drept din Oradea.

După revoluția din 1848, Teodor Șerb, vestitul român din Pesta, fiind denumit de comisarul districtual pentru teritoriul Beiușului, a luat pe Teodor Papp cu sine la Beiuș. De aici Teodor Șerb fu strămutat la Lugoj ca președinte la tribunalul ces. reg. pentru Caraș, și în acest oraș a fost însoțit de Teodor

Papp. Papp în 1853 era denumit de ascultant la tribunalul din Lugoj cu salariu de 300 fl pe an, aici a servit pînă în 1856.

T. Papp dorea să aibă o poziție independentă. Părăsindu-și postul, în compania avocatului Constantin Popescu din Lugoj, au luat arenda regaliei din Lugoj și au ținut-o pînă în 1862. Încă în iunie 1859 Papp s-a căsătorit cu Emilia Brînduș, fata magistratului de poștă din Chisătau, localitate apropiată de Lugoj. Dimpreună cu socrul său. T. Papp a avut afaceri economice foarte reușite. S-a îmbogățit binișor, așa în 20 februarie 1869 a cumpărat la licitație publică domeniul Kékes în comitatul Timișorii. În Kékes a adus proprietatea sa la înflorire și rentabilitate. În Lugoj și-a cumpărat patru case. În 1865 soția sa a răposat, iar în 1870 s-a căsătorit a doua oară cu văduva lui Petru Rácz (fost solgăbirău din Caransebeș) născută Ofelia Popovici.

11. Teodor Papp

La moda timpului, Teodor Papp ca om înstărit, a ajutat cu donații cultura național-românească. A dat stipendii unor juriști talentați, a ajutat mai multe biserici și școli. De ex. în „Familia“ din anul 1884/Nr. 25 putem citi următoarea știre: „Dl. Teodor Papp, proprietar mare de Checheș în Banat, a

dăruit bisericeii din *Giula-română*, locul nașterii sale 200 fl, în numele soției sale Ofelia n. Popovici 200 fl, în numele soacrei sale dnei Carolina Popovici 100 fl, cu totul 500 fl.“ Era membru fondator a mai multor asociații culturale române cum ar fi: Asociațiunea culturală română din Arad, Societatea pentru fond de teatru, împreună cu soția sa s-a înscris membru fondator la societatea studenților români din Budapesta numită Societatea „Petru Maior“ plătind câte 100 fl. Lugojul a devenit leagăn al cîntecului bănățean, aici înființându-se la începutul secolului al XIX-lea (în 1810) prima formație corală românească, în componența căreia au intrat muncitori, meseriași, țărani și intelectuali. Teodor Papp s-a înscris ca membru fondator, și între 1880–82 a devenit președintele acestei asociații. În 1874 la Lugoj se înființează „Reuniunea română de cîntări și muzică“, care era o asociație culturală separată de societatea de lectură avînd ca președinte pe Teodor Papp, urmat în aceasta funcție de Coriolan Brediceanu, Fabius Rezei, Titu Hațeg, dr. Dimitrie Florescu, dr. Valeriu Braniște și alții.

Teodor Papp în 1887 s-a stins din viață. A lăsat un testament, prin care se științează că din o parte a averii sale, cu suma de 70 000 florini să se constituie o fundațiune care-i va purta numele. Aceasta să administreze prin consistoriul eparhial român ortodox din Arad.

Din testamentul său o să prezentăm acele puncte care sînt referitoare la fundația sa, și care ne privește pe noi românii din Ungaria. 1. Eu Teodor Papp, simțindu-mă morbus și slăbit la puterile fizice, dar cu minte întregă și sănătoasă, pentru cazul morții, recomand sufletul meu grației nemărginite atît puternicului Dumnezeu, iar trupul voiesc să se înmormînteze în mod provizoriu în cimitirul greco-oriental român din Lugoj de unde apoi să fie transportat cît de curînd și asediat la odihnă eternă în cripta mea familiară, care după moartea mea va trebui să se zidească în *Giula* (Békés-Gyula) în cimitirul greco-oriental român. În ziarul „Românul“ din 1913/Nr. 221 citim următoarele: „Din comuna *Giula* mi se scrie: În 19 octombrie, osemintele regretatului Teodor Papp – înmormîntate provizo-

riu în Lugoj – au fost aduse și coborâte spre vecnica odihnă în cripta zidită de dieceza Aradului în cimitirul din loc.

După săvârșirea prohodului, reprezentantul consistoriului din Arad, dl. dr. Teodor Botiș a ținut o cuvîntare, arătînd meritele lui Teodor Papp, care a dat o nobilă dovadă de naționalism – în sensul pozitiv al cuvîntului M. B. – lăsînd o frumoasă fundațiune pentru ajutorarea studenților săraci.

Corul bisericei și credincioșii bisericei gr. or. din Giula au depus cununi de flori pe coșciugul lui – un semn de recunoștință postumă.“)

2. *Toată averea mea mișcătoare și nemișcătoare*, despre care nu fac alta dispozițiune mai la vale, și care se află la Lugoj, Zsopor, Kékes ș Giula, *o destinez pentru o fundațiune greco-orientală română în Giula (Békés-Gyula) care să poarte numele „Fundațiunea lui Teodor Papp“* și adică a) Scopul „Fundațiunei Teodor Papp“ este: ca din venitul curat anual a tuturor averilor mele să se împărțească stipendii anuali *tinerilor greco-orientali români din Giula* cari sînt săraci, lipsiți de mijloacele materiale și studiază la atare gimnaziu, academie ori universitate în Ungaria ori în străinătate b) Aceasta fundațiune va prevedea cu stipendiu în primul rînd pe neamurile mele pînă la strănepoți și strănepoate, cari s-a născut de la trei surori ale mele și umblă la orice școală, și numai suma, ce va rămîne după stipendierea neamurilor mele se va întrebuița pentru tinerii români greco-orientali din Giula. c) Un stipendiu, fie pentru neamuri, fie pentru tinerii români greco-orientali din Giula, nu poate trece peste 400 fl. d) Neamurile, întocmai ca tinerii greco-orientali români din Giula, dacă sunt risipitori, ori nu fac propășire îndestulătoare în învățămînt sunt închiși de la stipendii. e) Neamurile mele, rămase după trei surori ale mele, numai pînă la strănepoți și strănepoatele mele de soră pot avea prioritate înaintea tinerilor români greco-orientali din Giula, iar cei ce urmează după strănepoții și strănepoatele mele după trei surori ale mele, numai ca străini se pot lua în considerare la împărțirea stipendiilor. f) Familia amicului meu dr. Atanasiu Marian Marienescu, jude la tabla regească din

Budapesta și a avocatului din Lugoj Ioan Nedelcu, are de-a fi privită egală cu neamurile mele pînă la strănepoți și strănepoate. Va să zică: următorii din familia Marienescu și Nedelcu pînă la strănepoți și strănepoate. g) Toți aceia, cari din fundațiunea mea creată prin acest testament vor primi stipendii au să se numească de „stipendiștii lui Teodor Papp“.

3) Manipularea întregii mele averi, împărțirea stipendiilor pe baza punctului 2, cenzurarea recurselor și a testimoniilor, precum și închiderea de la stipendii, cu un cuvînt: facerea tuturor dispozițiilor necesare spre acel scop, ca fundațiunea mea să corespundă intențiunei mele,... – o încredințez Veneratului consistoriu greco-oriental român din Arad, pe care îl rog cu dinadinsul, ca să caute cu orice preț a susține și a întrebuița venitul curat al fundațiunei mele spre creșterea și luminarea tinerimei greco-orientale din Giula (Békés-Gyula). Doresc totadatã, ca spre orientare și controla socoatelor anuale ale fundațiunei mele, precum și numele stipendiaților să se facã cunoscut publicului român greco-oriental prin atare foaia română, socotelile însă spre cenzurare și întărirea se subcearnă în fiecare an la sinodul eparhial al diecezei Aradului, ori în caz de lipsă la consistoriul greco-oriental român al metropoliei noastre din Sibiu...

9. *Las bisericei și școlii greco-orientale române din Giula, din veniturile averilor mele cîte 80 fl, adecã optzeci de florini la an, avînd și acolo a se ține parastas pentru mine în fiecare an la sfîntul Toader și din suma de optzeci de florini a se plăti speșele parastasului, dintre care destinez fiecãrui preot, care va funcționa, cîte cinci florini, și numai restul se va putea întrebuița pentru acoperirea lipselor bisericesti și școlare.*

10. *Las corului vocal român din Giula, dacã atare se va înființa, optzeci de florini în fiecare an, pînă cînd va exista un atare cor vocal. 14. Las 200 fl, adecã două sute de florini familiei învățătorului greco-oriental român din Giula, cu numele Mărcuș, (e vorbă de Ioan Mărcuș M. B.) odată pentru totdeauna.*

(Testamentul a apărut în mai multe gazete ale timpului de ex. „Gazeta poporului“ 1887/Nr. 39 „Biserica și școala“ 1877/Nr. 39).

Activitatea chitighăzeanului Aurel Suciu în mișcarea memorandistă

Din galeria conducătorilor politici ai românilor din Ungaria de la sfârșitul secolului al XIX-lea, care înțelegând imperati­vele vremii s-au așezat în fruntea luptei politico-naționale, face parte și Aurel Suciu. El timp de mai multe decenii a fost cea mai însemnată personalitate politică din acest ținut.

Dr. Aurel Suciu s-a născut în *Chitighaz* în 1853. După terminarea claselor elementare din satul natal (tatăl său era notar în *Chitighaz* precum și în *Otlaca*) a urmat gimnaziul în Bichiș, Szarvas și Beiuș. În „Societatea de lectură a junimei din Beiuș“ Aurel Suciu era membru a comitetului de conducere. Studiile de drept le-a terminat în Oradea, în 1879 a depus examenul de avocat și s-a stabilit la Arad.

În Arad fiind avocat renumit s-a încadrat în lupta pentru emanciparea națională și politică a românilor din Ungaria. Făcea parte din pușinii aleși cari la 1884 inaugurează aici în Arad lupta națională și dă contingentul cel mai valoros între a se întări pe aceste meleaguri curentul pornit de „Tribuna“. Aurel Suciu era membru Comitetului executiv al Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria. A fost unul dintre inițiatorii și conducătorii acțiunii de întocmire a Memorandului din 1892.

Pentru îndeplinirea dezideratelor naționale, românii din Transilvania și Ungaria parcurg un drum lung, de mai bine de un secol, de luptă continuă. Programele lor politice, de la *Supplex Libellus Valachorum* pînă la Memorand, reliefează evoluția ideologiei politice naționale de la ideea integrării în Constituția Transilvaniei, pînă la hotărîrea autodeterminării

ca națiune de sine stătătoare în cadrul unui stat federal. Bazate pe aceste programe, începe o adevărată „mișcare petiționară“, care treptat devine o formă practică de luptă pentru emanciparea națională și socială.

„Memorandul“ din 1892 conține o relatare detaliată a situației românilor din Transilvania și Ungaria începînd cu anul 1867 și a reprezentat de fapt o sinteză a unei serii mari de petiții și memorii adresate Curții începînd din vremea episcopului Inocentie Micu Clain în prima jumătate a sec. al XVIII-lea. În introducerea ce abundă în argumente juridice și istorice, actul explică mobilul opoziției față de anexarea forțată a Transilvaniei la Ungaria. Urmează apoi o analiză a „caracterului discriminatoriu și antinațional“ al principalelor legi decretate de guvern începînd cu anul 1867. El se ocupă în mod special de legea electorală care dădea aristocrației și burgheziei maghiare preponderența politică față de populația românească, apoi de legea naționalităților, precum și de diferitele legi școlare, menite să servească mai ales scopurile guvernanților. Un capitol separat era rezervat legilor presei care stipuleau dreptul autorităților de a chema în fața tribunalului ziariști români, militanți ai mișcării naționale. „Memorandul“ se încheie cu un avertisment la adresa Curții, arătînd nemulțumirile ce dăunesc le popoarele monarhiei supuse aceluiași regim ca și românii.

Pentru prezentarea „Memorandului“ la împăratul Francisc Iosif, în 28 mai 1892, sosi la Viena o adevărată delegație națională reprezentativă, formată mai mult de 300 de membri, din toate categoriile sociale: proprietari, avocați, poeți, negustori, industriași, profesori, învățători, medici, ingineri, țărani și meșteșugari. (În aceasta delegație în afară de Dr. Aurel Suciu, din localitățile populate și de români din Ungaria de azi îl găsim pe *G. Ciobrișiu, proprietar (Giula-Vârșand, S. Horpoș, proprietar (Giula-Vârșand) V. Oltean, preot (Crîstor) Al. Pasca, proprietar (Giula-Vârșand)*). Memorandul românilor din Transilvania și Ungaria, a avut o istorie foarte zbuciumată, mult asemănătoare aceleia a lui *Supplex Libellus Valachorum*

din 1791. Ca și în cazul aceluia, „Memorandul“ era destinat „maiestății sale prea grațioasă“ Fransisc I. Nici unul, nici altul din cele două memorii nu s-a învrednicit de atenția împăraților habsburgi. Francisc Iosif, prevenit de primul ministru al Ungariei (Szapáry Gyula) a refuzat primirea delegației române. „Memorandul“ a fost depus în plic sigilat în biroul șefului cancelariei imperiale, și trimis, în starea în care fusese (deci nimeni nu a citit memorandumul), ministrului maghiar de pe lângă persoana împăratului, acesta primului ministru, care la rîndul său, îl trimite ministrului de interne.

Refuzul împăratului și al guvernului maghiar de a lua în considerare conținutul actului, a fost urmat de acțiunea juridică îndreptată împotriva celor care l-au alcătuit și tipărit. Procesul contra membrilor Comitetului executiv al Partidului Național Român s-a început în 25 mai 1894 la Cluj, care a durat 17 zile. Tribunalul a adus sentința cu următoarele pedepse: dr. Ioan Rațiu la 2 ani, Gh. Pop de Băsești la 1 an, Dimitrie Comșa la 3 ani, dr. Daniil P. Barcianu la 2 ani și 6 luni, Nicolae Cristea la 8 luni, Iuliu Coroianu la 2 ani și 8 luni, Patriciu Barbu la 2 luni, dr. Teodor Mihali 2 ani și 6 luni, *dr. Aurel Suciu la 1 an și 6 luni*, Rubin Patiția la 2 ani și 6 luni, Gherasim Danide la 2 ani și 6 luni, Dinaxie Roman la 8 luni, Vasile Lucaciu, considerat „autorul intelectual al mișcării“ la 5 ani temniță de stat a fost condamnat. Osîndiții au fost întemnițați la Vác și Seghedin. Aurel Suciu la Vác a executat condamnarea. În anul 1895, în urma intervențiilor României, memorandumii sînt eliberați în 15 septembrie, primind amnestie. La cîteva zile, cei eliberați adresează Împăratului o scrisoare de mulțumire.

„Memorandul“ trimis Împăratului era considerat un mijloc important de obținere a drepturilor naționale și dacă el nu și-a atins țelul la Viena, prin ecoul său pe plan național și european, prin care a atras atenția opiniei publice asupra situației românilor din Transilvania, trebuie considerat ca un act major al vieții politice românești pe drumul emancipării naționale. Acțiunile de solidaritate cu „delegația“ de la Viena sau cu cei

condamnați la Cluj, au contribuit, în mare măsură, la angajarea maselor populare în lupta națională. Trei domenii au fost cel mai puternic înrîurite de mișcarea memorandistă: 1. Opinia publică românească din Transilvania și Ungaria, care, spulberîndu-i-se „mitul Vienei“, devine mai conștientă de menirea și scopurile sale în cadrul întregii națiuni române. 2. Opinia publică din România, unde, mai ales prin activitatea Ligii Culturale se propagă și întreține cu un deosebit succes ideea unității naționale a tuturor românilor. 3. Opinia publică europeană, în primul rînd cea din țările ostile Triplei Alianțe, pentru care situația naționalităților din cadrul imperiului austro-ungar și a românilor special, devine o problemă de interes european.

12. Condamnații în procesul „Memorandului“

Rîndul de sus, de la stînga la dreapta: Dionisie Roman, Patriciu Barbu, Dr. D. P. Barcianu, Ghenadie Domide, Dr. Teodor Mihali, Dr. Aurel Suci, Mihai Veliciu, Rubin Patiția.

Rîndul de jos, de la stînga la dreapta: Nicolae Cristea, Iuliu Coroianu, George Pop de Băsești, Dr. Ioan Rațiu, Dr. Vasile Lucaciu, Dimitriu Comșa, Septimiu Albini

În 1892 în cadrul Partidului Național Român erau mai multe opinii în legătură cu trimiterea „Memorandului“ la împărat, așa erau mai multe grupări, între care una la Arad, considerată radicală. Dr. Aurel Suciuc și colegii săi vor fi cunoscuți și sub numele de „vechii tribuniști“ întrucât s-a format la Sibiu în jurul „Tribunei“ lui Ioan Slavici. La sfârșitul anului 1895 la Arad s-a constituit „Clubul național comitantes din Arad“ (1895–1904) care funcționa în cadrul Partidului Național Român. *Printre membrii acestuia îl găsim pe dr. Aurel Suciuc, pe George Turic, Iustin Iancu (Otlaca) și Romul Nestor (Cenadul–Unguresc).* Linia radicală din Arad și-a pus amprenta în lupta națională a românilor din Transilvania și Ungaria. În 1897. gruparea formată din Vasile Mangra, dr. Aurel Suciuc, Mihai Veliciuc, Gustav Augustini, Vasile Lucaciuc, Ioan Russu-Șirianu și Roman Ciorogariu la Arad va edita „Tribuna poporului“. Aceasta revistă avea un rol important în formarea ideologică a generației Unirii.

Aurel Suciuc în activitatea sa ajunge apreciat deopotrivă atât pe terenul luptelor naționale cât și pe terenul bisericesc, unde ani de-a rândul, în Sinod și Congresul național bisericesc, a reprezentat cu demnitate cercul Șiriei. El și-a adus partea sa de contribuție și în viața economico-culturală a Aradului și ținutul său. Aurel Suciuc era un reprezentant de seamă a acțiunilor filantropice. Pe lângă aceste domenii el a fost și un oarecare mecenat. A dat ajutor financiar școlilor sătești, societăților culturale, bibliotecilor. A fost membru de conducere a Asociației naționale române și al Reuniunii femeilor române din Arad și provincie. În 1886 elita din Arad, pentru a da impuls vieții economice și sociale, s-a hotărât să constituie un institut de credit. George Dragomir, Atanasie Șandor, David Nicoară, Grigore Venter, M. V. Stănescu, Mihai Renciu, Aurel Suciuc, Nicolae Oncu au convocat ca institutul de credit și economii să aibă un capital de 200.000 fl. Cei de față au făcut o subscriere de probă și-n câteva momente s-au subsemnat 30.000 fl. Așa și-a început activitatea „Albina“ din Arad.

Pentru conducerea lucrurilor s-a ales un comitet de execuțiune a cărui membru era și Aurel Suci.

După primirea amnestiei Aurel Suci iese bolnav din închisoarea din Vác. Pleacă la Viena să-și caute de sănătate, dar fără succes. Din an în an slăbește mai mult și la 14 februarie 1898 la Arad se stinge din viață. Înmormântarea sa a fost un act de manifestare națională la care au participat sute de români din Ungaria și din România întregă.

Note

Prefață. Viața națională a românilor din Imperiul habsburgic și Monarhia Austro-Ungară

- ¹ Ideologia generației române...1968. p. 37-40.
- ² ȚÎRCOVNICU, V. 1970. p. 41-42.
- ³ HITCHINS, K. 1979. TRANS. 2.
- ⁴ HITCHINS, K. 1972.
- ⁵ MUNTEANU, R. 1962. p. 53-54.
- ⁶ Ideologia generației române... p. 37-40.
- ⁷ RETEGAN, S. 1978.
- ⁸ IERCOȘAN, Ș. 1983. p. 25.
- ⁹ BERINDEI, D. 1979. p. 181-182.
- ¹⁰ LUNGU, C. 1980. TRANS. 12.
- ¹¹ CURTICĂPEANU, V. 1968.

Preparandia din Arad și rolul ei în cultura română din Banat și Ungaria

- ¹ PĂCURARIU, M. 1980-81. p. 78.
- ² ȚÎRCOVNICU, V. 1970. p. 67-68.
- ³ ȚÎRCOVNICU, V. 1970. p. 68.
- ⁴ BRADU, I. 1974. p. 18.
- ⁵ BOCȘAN, N. 1973. p. 365.
- ⁶ BOCȘAN, N.-GYEMANT, L. 1973. p. 347.
- ⁷ MAȚIU, Is. 1983. p. 44.

Moise Nicoară – luptător pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Ungaria

- 1 PUȘCARIU, C. 1892.
- 2 POPA, D. 1879. BS. nr. 12.
- 3 BODEA, C. 1943. p. 18.
- 4 MANGRA, V. 1907. TRIB. nr. 283.
- 5 ER (Moise Nicoară). 1898; SECULA, S. 1904. p. 16.
- 6 NICA, M. 1985. p. 176.
- 7 PIPOȘ, P. 1903. p. 25.
- 8 BODEA, C. 1943. p. 28.
- 9 MANGRA, V. 1908.
- 10 BODEA, C. 1943. p. 36.
- 11 ROZ, A. 1985. p. 13.
- 12 VUIA, I. 1896. p. 13.
- 13 VINTILESCU, V. 1965. p. 11–13.
- 14 IOANOVICI, D. 1918.
- 15 PĂCURARIU, M. 1980–81. 3. p. 79.
- 16 SUCIU, I. D. 1977. p. 151.
- 17 PĂCURARIU, M. 1980–81. 3. 79–80.
- 18 PĂCURARIU, M. 1980–81. 3. p. 80.
- 19 Almanah al Crișanei. 1936. p. 57.
- 20 Almanah al Crișanei. 1936. p. 56.
- 21 NICA, M. 1985. p. 178.
- 22 BODEA, C. 1943. p. 121.
- 23 PĂCURARIU, M. 1980–81. 3. p. 81.
- 24 BODEA, C. 1943. p. 115.
- 25 BOCȘAN, N.–GYEMANT, L. 1973. p. 352.
- 26 Almanah al Crișanei. 1936. p. 59.
- 27 NICA, M. 1985. p. 178.
- 28 MANGRA, V. 1907.
- 29 VULCAN, I. 1869. p. 104.
- 30 GRUESCU, P. 1870.
- 31 MANGRA, V. 1907.
- 32 CRIȘAN, A. 1937. 5. p. 194–195.
- 33 MANGRA, V. 1907.
- 34 CRIȘAN, A. 1937.
- 35 CRIȘAN, A. 1937.
- 36 MANGRA, V. 1907.
- 37 CRIȘAN, A. 1937.
- 38 BODEA, C. 1943. p. 8.

- ³⁹ BELLU, Al. 1985. p. 6.
- ⁴⁰ CRIȘAN, A. 1937.
- ⁴¹ MANGRA, V. 1907.
- ⁴² Dascălul român din Giula. El a fost primul învățător al lui Moise Nicoară.
- ⁴³ Scrisoare adresată lui George Vasilievici, preot în Giula, ulterior proto-pop în Beiuș, apoi în Țiria și în fine în Arad, unde a și murit. George Vasilievici era soțul nepoatei sale, Lina, fiica lui David Nicoară.
- ⁴⁴ *Supplex Libellus Valachorum*
- ⁴⁵ Fiica a doua a lui David Nicoară
- ⁴⁶ Ioan Chirilescu, preot în Talpoș apoi protopop în Chișineu și președintele sinodului din anul 1849
- ⁴⁷ Petru Suciuc era notar în Chitighaz, precum și în Otlaca. El este tatăl lui Dr. Aurel Suciuc, avocat, membru al Comitetului Național Român. A avut rol primordial în alcătuirea *Memorandului* din 1892, din aceasta pricină a fost întemnițat la Vác. Petru Suciuc a fost fiul preotului din Giula, Nicolae Suciuc, însurat cu Petra Nicoară soră a lui Moise Nicoară.
- ⁴⁸ A treia fiică a lui David Nicoară și soțul său, mare proprietar în Macea. A ținut o casă deschisă, unde adeseori se întâlnea inteligența română din Arad.

Mozaicuri istorice din viața macedo-românilor din Austro-Ungaria

- ¹ TRAPCEA, Th. N.-IRINESCU, E. 1982. p. 531.
- ² GAZTRANS. 1986. nr. 74.
- ³ HÂCIU, A. 1936. p. 351-352.
- ⁴ PAPAHAĞI, P. 1923. p. 189.
- ⁵ MOLIN, V. 1966.
- ⁶ PAPAHAĞI, P. 1923. p. 189.
- ⁷ CIUHANDU, Gh. 1940. p. 240.
- ⁸ DURKÓ, A. 1939. p. 61-62.
- ⁹ CIUHANDU, Gh. 1940. p. 240.
- ¹⁰ MUREȘIANU, I. B. 1979. p. 335-336.
- ¹¹ BOTIȘ, T. 1939. p. 94.
- ¹² CAPIDAN, Th. 1942. p. 207.
- ¹³ ARGINTEANU, I. 1904. p. 274.
- ¹⁴ HÂCIU, A. 1936. p. 357.
- ¹⁵ HORVÁTH, E. 1943. p. 58.

- 16 HÂCIU, A. N. 1936. p. 358.
- 17 HORVÁTH, E. 1943. p. 61.
- 18 HÂCIU, A. N. 1936. p. 584.
- 19 FAM. 1900. nr. 12. p. 144.
- 20 ARGINTEANU, I. 1904. p. 266.
- 21 POPOVICI, D. 1972. p. 285.
- 22 POPOVICI, D. 1972. p. 283.
- 23 POPEA, N. 1900. p. 5.
- 24 TULBURE, Gh. 1909. p. 10.
- 25 PÁSZTOR, M. 1941. p. 59–65.
- 26 ȚIRCOVNICU, V. 1970. p. 63–64.
- 27 MOLIN, V. 1966. p. 256.
- 28 CAPIDAN, Th. 1942. p. 213.
- 29 FÜVES, Ö. 1973.
- 30 FÜVES, Ö. 1972. p. 98–103.
- 31 GAVRILOVICI, N. 1982. p. 551–552.
- 32 FÜVES, Ö. 1972. p. 103.
- 33 HACIU, A. N. 1936. p. 350.
- 34 OMEGA. 1901.
- 35 IZSÁK, S. 1982. p. 463–464.
- 36 OMEGA. 1901
- 37 DIAMANDI-AMINCEANUL, V. 1938. p. 81.

*Din istoricul Societății „Petru Maior“ din
Budapesta*

- 1 CURTICĂPEANU, V. 1968. p. 141.
- 2 CURTICĂPEANU, V. 1968.
- 3 GLODARIU, E. 1976. p. 506.
- 4 GLODARIU, E. 1976.
- 5 Carman saeculare 1862–1912. 1912. p. 69.
- 6 SLAVICI, I. 1967. p. 223.
- 7 DRIMBA, L. 1974. p. 34.
- 8 GLODARIU, E. 1976. p. 506–507.
- 9 Carmen saeculare 1862–1912. p. 70–73.
- 10 GLODARIU, E. 1976. p. 508–509.
- 11 GLODARIU, E. 1976. p. 509.
- 12 Carmen saeculare 1862–1912. p. 73–74.
- 13 CURTICĂPEANU, V. 1968. p. 142.
- 14 CURTICĂPEANU, V. 1968.

- 15 Carmen saeculare 1862–1912. p. 75.
- 16 ALBRECHT, D. 1929.
- 17 POPA, M.–TAȘCU, V. 1980. p. 247–248.
- 18 GLODARIU, E. 1976. p. 514–515.
- 19 POPA, M.–TAȘCU, V. 1980. p. 253.
- 20 TRITEANU, M. 1972. p. 10.
- 21 POPA, M.–TASCU, V. 1980. p. 162.
- 22 ANTONESCU, N. 1977. p. 32.
- 23 TRITEANU, M. 1972. p. 20.
- 24 ANTONESCU, N. 1977.
- 25 GLODARIU, E. 1977. p. 507.
- 26 CURTICAPEANU, V. 1968. p. 143.
- 27 KEMÉNY, G. G. 1956. p. 341.
- 28 UN. 1895. nr. 45. p. 364.
- 29 GLODARIU, E. 1977.
- 30 GLODARIU, E. 1977.
- 31 ALBRECHT, D. 1929. p. 57.
- 32 BALAN, I. D. 1971. p. 70.

Influența ASTREI asupra culturii române din Ungaria

- 1 PR. 1914. nr. 11.
- 2 TRANS. 1911. nr. 3–4. p. 482.
- 3 HOLHOS, I.–NISTOR, N. 1968. RA. nra. 2.
- 4 CURTICAPEANU, V. 1968. p. 69–128.
- 5 BA. 1970. Sibiu. p. 6–11.
- 6 FAUR, V. 1978. p. 566.
- 7 BORUGA, E. 1983. p. 575.
- 8 BILT-URSU, V. 1972. p. 256.
- 9 TRANS. 1913. nr. 6–9. p. 245.
- 10 Arhivele Statului Sibiu. 1914; FAUR, V. 1978. p. 571.
- 11 Falusi egyletek, korok címtára és útmutatója. 1923. p. 25.
- 12 Lista membrilor ASTREI. 1903. TRANS. nr. 5–6.
- 13 TRIB. 1911. nr. 86.
- 14 ABRUDAN, P. 1977. p. 107–108.
- 15 TRIB. 1905. nr. 154.
- 16 ROM. 1911. nr. 158. și FAM. 1904. nr. 34.
- 17 TRIB. 1904. nr. 174.
- 18 TRIB. 1904. nr. 158.

- ¹⁹ TRANS. 1903. nr. 5–6. p. 78.
²⁰ Falusi egyeleték, korok címtára... p. 22–43; VERITAS. 1908. 379–386.
²¹ ROȘUȚ, N. 1975. p. 211.
²² ROȘUȚ, N. 1975. p. 213.
²³ BS. 1881. nr. 15.
²⁴ BS. 1885. nr. 45.
²⁵ TRIB. 1909. nr. 5.
²⁶ CURTICĂPEANU, V. 1968. p. 53.
²⁷ FAM. 1881. nr. 22.
²⁸ TP. 1897. nr. 155.
²⁹ BS. 1878. nr. 13.
³⁰ PAVEL, T. 1971. p. 387.
³¹ ROȘUȚ, N. 1975. p. 222.
³² FD. 1888. nr. 9.
³³ TRIB. 1909. nr. 60.
³⁴ MIHĂIESCU, Gh. 1973. p. 314.
³⁵ BÉK. 1887. ian. 30.
³⁶ BÉK. 1889. apr. 21.
³⁷ MIHĂIESCU, Gh. 1973. p. 314.
³⁸ ALBI. 1937. p. 67.
³⁹ TRANS. 1913. nr. 1–4. p. 87.
⁴⁰ FAM. 1894. nr. 33.
⁴¹ MIHĂIESCU, Gh. 1973. p. 316.
⁴² BÉK. 1889. aug. 11.
⁴³ BÉK. 1890. spt. 8.
⁴⁴ BÉK. 1890. dec. 21.
⁴⁵ BÉK. 1889. apt. 7.
⁴⁶ MIHĂIESCU, Gh. 1973., p. 317.
⁴⁷ AL. 1872. nr. 4.
⁴⁸ FAM. 1899. nr. 22.
⁴⁹ FAM. 1886. nr. 21.
⁵⁰ ARDELEAN, I. I. 1893. p. 65.
⁵¹ BML. 1904. dos. 34928/III.a.
⁵² BS. 1904. nr. 43.
⁵³ CIRȘAN, Al. 1973. p. 78.
⁵⁴ BOGDAN-DUICĂ, G. 1929. p. 309–311.
⁵⁵ TRANS. 1903. nr. 1–2.
⁵⁶ TRANS. 1913. nr. 7–9. p. 324.
⁵⁷ TRANS. 1914. nr. 9–11. p. 340.
⁵⁸ TRANS. 1914. nr. 10–12. p. 507

Bibliografie

Abrevieri

Ziare, reviste, periodice și colecții

AL	Albina
ALBI	Almanahul Banatului ilustrat
AMUN	Acta Musei Napocentis
AT	Antik Tanulmányok
BAN	Banatica
BA	Biblioteca ASTRA
BEK	Békés
BML	Békés Megyei Levéltár
BȘ	Biserica și școala
CRS	Crisia
DRAP	Drapelul
ER	Enciclopedia Română
FAM	Familia
FD	Foaia Diecesană
GAZTRANS	Gazeta de Transilvania
HOT	Hotarul
MB	Mitropolia Banatului
MK	Magyar Kisebbség
MUG	Muguri
ORIZ	Orizont
PR	Poporul român
RA	Revista Arhivelor
ROM	Românul
TP	Tribuna Poporului
TRANS	Transilvania
TRIB	Tribuna
TB	Tara Bârsei
ÚN	Únirea
ZIR	Ziridava

Studii

- ABRUDAN, P. 1977. Astra – promotoare a mișcării naționale transilvănene de solidaritate cu România în războiul de independență 1877–78. Studii și comunicări. Muzeul „Bruckenthal“. Sibiu.
- ALBRECHT, D. 1929. A román diákmozgalom története. MK. jan. 16.
- Almanah al Crișanei. 1936. Oradea.
- ANTONESCU, N. 1977. Seriile „Luceafărului“. TRANS. 7.
- ARDELEAN, I. I. 1893. Monografia comunii Chitighaz. Arad.
- ARGINTEANU, I. 1904. Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi pînă în zilele noastre. Buc.
- Arhivele Statului Sibiu. 1914. fond „ASTRA“. Dos. 425. act. 178.
- Aromânii din Budapesta. 1896. GAZTRANS. nr. 74.
- BĂLAN, I. D. 1971. Octavian Goga. București.
- BELLU, Al. 1985. din preocupările cărturărești ale lui Moise Nicoară. ORIZ. 28 iunie.
- BERINDEI, D. 1979. Relații culturale între Transilvania și România anilor 1867–1918. (În: Studii și materiale de istorie modernă, vol. VI). București.
- BÎLT-URSU, V. 1972. Din activitatea despărțămîntului Sătmărilor al „Astrei“. (În: Studii și comunicări). Satu-Mare.
- BOCȘAN, N. – 1973. Polemica lui Damaschin Bojincă și Eftimie Murgu cu Sava Tököly. (BAN). Reșița.
- BOCȘAN, N.–GYEMANT, L. 1973. Aspecte ale luptei culturale și politice a românilor bănățeni în prima jumătate a secolului al XIX-lea. BAN. Reșița.
- BODEA, C. 1943. Moise Nicoară (1784–1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana. Arad.
- BOGDAN-DUICĂ, G. 1929. Un actor brașovean, I. D. Ionescu. ȚB. 4.
- BOTIȘ, T. 1939. Monografia familiei Mocioni. Buc.

- BORUGĂ, E. 1983. Legăturile Asociației „ASTRA“ cu Banatul în perioada 1861–1895. AMUN. Cluj.
- BRADU, I. 1974. Vechi relații culturale între Arad și Oradea. (În: Comunicări și referate). Arad.
- CAPIDAN, Th. 1942. Macedoromânii. (În: Etnografie, istorie, limbă). București.
- Carmen seculare 1862–1912. Societatea „Petru Maior“. 1912. Bp.
- CHIUHANDU, Gh. 1940. Românii din Cîmpia Aradului de acum două veacuri. Arad.
- CRIȘAN, As. 1937. Moise Nicoară în Țara Românească. HOT. 5.
- CRIȘAN, Al. 1973. „Familia“ (1865–1906). Contribuții monografice. Timișoara.
- CURTICĂPEANU, V. 1968. Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918. București.
- DIAMANDI-AMINCEANUL, V. 1938. Românii din Peninsula Balcanică. Buc.
- DRIMBA, L. 1974. Iosif Vulcan. București.
- DURKÓ, A. 1939. Békés nagyközség története. Békés. Falusi egyletek, körök címtára és útmutatója. 1923. Bp.
- FAUR, V. 1978. Date despre legăturile societății „Astrei“ din Bihor. CRS. Oradea.
- FÜVES, Ö. 1973. A pesti görög kommunitas 1802. évi alapító szerződése. AT. 2.
1972. A pesti görögök iskolái. AT. 1.
- GAVRILOVICI, N. 1982. Constantin Diaconovici-Loga, dascăl la școala normală macedo-română din Pesta în anul școlar 1809–1810. MB. 7–9.
- GLODARIU, E. 1976. Înființarea, organizarea și activitatea culturală desfășurată de Societatea „Petru Maior“ a studenților români din Budapesta. AMUN. Cluj.
1977. Contribuția Societății „Petru Maior“ la mișcarea cultural-națională și politică a românilor din Austro-Ungaria. AMUN. Cluj.

- GRUESCU, P. 1870. Ierarchia și națiunea română în suferințele ei seculare și martiriul lui Moise Nicoară. AL. nr. 106–111.
- HÂCIU, A. N. 1936. Aromânii. Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație. Focșani.
- HITCHINS, K. 1972. Cultură și naționalitate în Transilvania. Cluj.
- HOLHOȘ, I.–NISTOR, N. 1968. Contribuția „ASTREI“ la realizarea unității naționale. RA. 2.
- HORVÁTH, E. 1943. Az újgörögök. Budapest
Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania. 1968. Buc.
- IERCOȘAN, Ș. 1983. Junimismul, în Transilvania. Cluj.
- IOANOVICI, D. 1918. Zile triste din viața lui Moise Nicoară, BȘ. 1.
- IZSÁK, 1982. Farmaciști români din Transilvania. și Banat. AMUN. Cluj.
- KEMÉNY, G. G. 1956. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1892–1900). II. köt. Budapest.
Lista membrilor ASTREI pe anul 1903. TRANS. 5–6.
- LUNGU, C. 1980. Asociațiile culturale și idealul unității naționale. TRANS. 12.
- MANGRA, V. 1907. Moise Nicoară. TRIB. 1.
1908. Moise Nicoară. TRIB. 283.
- MAȚIU, Is. 1983. Iluminism economic bănățean. (În: Studii de istorie a Banatului), Timișoara.
- MIHĂIESCU, Gh. 1973. Societățile culturale române ale orașului Giula (1887–1914) în timpul dualismului. Muguri. Giula.
- MOLIN, V. 1966. Din istoricul parohiei ortodoxe din Pesta (1788). MB. 4–6.
- MUNTEANU, R. 1962. Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor. București.
- MUREȘIANU, I. B. 1979. Alexandru Mocioni (1841–1909). MB. 4–6.

- NICA, M. 1985. Moise Nicoară (1784–1861). MB. 3–4.
- OMEGA 1901. Colonia română din Budapesta. DRAP. 45.
- PAPAHAGI, P. 1923. Coloniile aromâne (macedo-române) în fosta Ungarie. TRANS. 4–5.
- PĂCURARIU, M. 1980–81. Istoria bisericii ortodoxe române. vol. 1–3. București.
- PÁSZTOR, M. 1941. A százötvenéves Lipótváros. Bp.
- PAVEL, T. 1971. Activitatea „Asociației naționale arădene“ în sprijinul învățămîntului românesc din Banat și Crișana. BAN.
- PIPOȘ, P. 1903. Adaos la istoria pedagogiei. Date din istoria școalelor române. ARAD.
- POPA, D. 1879. În cauza lui Moise BȘ. 12.
- POPA, M.–TAȘCU, V. 1980. Istoria presei literare românești din Transilvania de la începuturi pînă la 1918. Cluj.
- POPEA, N. 1900. Arhiepiscopul baron de Șaguna. București.
- POPOVICI, D. 1972. Studii literare. Cluj.
- PUȘCARIU, C. 1892. Date istorice privitoare la familiile nobile române. vol. 1. Sibiu.
- RETEGAN, S. 1978. Eforturi și realizări politice ale românilor din Transilvania în anii premergători dualismului. Cluj.
- ROȘUȚ, N. 1975. Societăți culturale arădene pînă la Unire. ZIR. Arad.
- ROZ, A. 1985. 200 de ani de la nașterea lui Moise Nicoară. ORIZ. mart. 8.
- SECULA, S. 1904. Un memoriu al lui Moise Nicoară. Arad.
- SLAVICI, I. 1967. Lumea prin care am trecut (Amintiri). Buc.
- SUCIU, I. D. 1977. Monografia Mitropoliei Banatului. Timișoara.
- TRITEANU, M. 1972. Luceafărul (1902–1920). București.
- TRÎPCEA, Th.–IRINESCU, E. 1982. Un episod cultural-religios inedit din trecutul macedo-românilor în Banat. MB. 7–9.
- TULBURE, Gh. 1909. Activitatea literară a mitropolitului Andrei Șaguna. București.

- ȚÎRCOVNICU, V. 1970. Contribuții la istoria învățămîntului românesc din Banat (1780–1918). București.
- VERITAS 1908. A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése. Budapest.
- VINTILESCU, V. 1965. Dimitrie Țichindeal. Timișoara.
- VUIA, I. 1896. Școalele românești bănățene în secolul XVIII. Orăștie.
- VULCAN, I. 1869. Panteonul român. Pesta.

Tankönyvkiadó Vállalat. A kiadásért felelős: Vilhelm József igazgató. Készült a Dabasi Nyomdában. Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató. Munkaszám: 89-1820. Raktári szám: 32 328. Felelős szerkesztő: dr. Miăiescu György. Műszaki vezető: Telekes György igazgatóhelyettes. Grafikai szerkesztő: Megyeriné Kovács Katalin. Műszaki szerkesztő: Drexler Alajos. A kézirat nyomdába érkezett: 1989. szeptember. Megjelent: 1990. április. Példányszám: 1000. Terjedelem: 11,25 (A/5) ív. Készült fényszedéssel, ives ofszetnyomással